

Yılmaz Bıçer

i. İ. Ed. Fak.

Prof. Dr. OSMAN TURAN D. T. Tarih. Böl.

Türk cihân hâkimiyeti mekûresi tarihi

Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî
ve İnsânî Esasları

CİLD: I

HER HAKKI MAHFUZDUR

İKİNCİ BASKI

NAKİŞLAR YAYINEVİ

Babîâli Cad. No. 14
Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel : 26 82 01

Dizgi kontrol : Cahit Karabay

Dizgi - baskı :
ÖZAL MATBAASI
Alayköşkü Cad. Küçük Sok.
Güldere Han Kat: 1
Cağaloğlu - İstanbul
1978

ANADOLU'DA
TÜRK VATANI (1071, MALAZGİRT)
VE
TÜRK DEVLETİ (1075, İZNİK) nin Kuruluşu
900. YIL DÖNÜMÜ
HÂTIRASINA ARMAĞAN

1. CİLD

FİHRİST

Takdim	...	9
Önsöz	...	11
Başlangıç	...	35

I. Bölüm

TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

1. Tarih ve Mefkûre	...	47
2. Türklerin Ana - yurdu	...	67
3. Türklerin Irkî Hususiyetlerine dair	...	78
4. Moğol Tesiri ve Mübalâğalandırılması sebepleri	...	87
5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı	...	94
6. Eski Türklerin Dini	...	103
7. Tanrı İnancının Tekâmülü ve Buna Karşı Bazı Tereddütler	...	110
8. Kamlar ve Dinî Vazifeleri	...	118
9. Türkler Arasında Yabancı Dinler	...	128

II. Bölüm

İSLÂMDAN ÖNCE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ

1. Destan ve Efsanelere Göre	...	143
2. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri	...	152
3. Vatan ve Milliyet Duyguları	...	158
4. Cihan Hâkimiyetinin İlâhî Menşei	...	165
5. Hakanların Millî ve İnsanî Babalık Vazifeleri - Türk Misafirseverliğinin Dinî ve Hukukî Menşe'leri	...	174

6. Cihan Hâkimiyetinin Maddî Kaynakları	184
7. İctimaî ve Siyasî Bünyenin Kudreti	192
8. Kadınların İctimaî ve Siyasî Rollerini	201

III. Bölüm

TÜRK-İSLÂM CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÜRESİ

1. Şamanî Türklerle Müslüman Arapların Karşılaşması	209
2. İslâmiyetin Maverâünnehir'de Yerleşmesi	218
3. İslâmlaşmayı Kolaylaştıran Sebepler	225
4. Türkler Arasında İslâmiyetin Millî ve Umumî Din Olması ...	234
5. Büyük Türk Muhacereti ve Selçuklular Hâkimiyeti	241
6. Türk - İslâm Dünyasının Yükselmesi ve Müslümanların Şükran Duyguları	249
7. Türk ve İslâm Mefkûrelerinin Kaynaşması	259
8. Selçuklu Sultanlarının Cihângirlik Dâvâları	269
9. Sultan Melikşah ve Sancar'ın Dünya Nizâmı Mefkûreleri ...	278
10. Yeni Bir Vatanın Kuruluşu	286
11. Anadolu'da Türk Destanı	294

TAKDİM VE TEŞEKKÜR

Yalnız ilim ve imân sahibi değil, aynı zamanda haysiyet, şahsiyet ve millî, islâmî çok yüce bir şuûr sahibi de bulunan Rahmetli Prof. Dr. OSMAN TURAN bey bugüne kadar yazılamamış böyle bir kitap ve diğer eserleriyle dünya durdukça ölümsüzlüğün şâhikasına manevî sarayını kurmuş bulunmaktadır.

Öyle zannediyorum ki YUNUS EMRE'miz de :

**Ölümden ne korkarsın,
Korkma ebedî varsın.**

mısralarını yalnız kendisi için değil, Prof. Dr. Osman Turan ve benzerleri için de söylemiştir.

Hayatta bulunduğu günlerdeydi, neşrettiğim bir eserinin önsözüne :

«Hâlbuki büyük bir sağduyu, feraset ve ileri görüşlülükle yazılan, çok keskin bir zekânın mahsulü olan bu eser, sanki bugünün gerçek manzarasını canlı bir tablo halinde aksettirmektedir.

Türk milletinden aldığının yüz mislini ilmiyle, irfanıyla, eserleriyle ve örfüne, an'anelerine, millî ve manevî değerlerine de bağlılığı ile geri vermiş olan böyle büyük insanlara her zamankinden daha çok muhtaç bulunduğumuz bir devirde yaşıyoruz.

Yabancıların değil, eserleriyle, hizmetleriyle bizim ilim adamımız, bizim fikir adamımız, bizim hocamız olmuş, ömrünü ilmini ve kazancını bizim yolumuzda harcamış Muhterem Prof. Dr. OSMAN TURAN Beyin bu eserini de tetkik edenler her türlü riya'dan uzak, hakkındaki düşüncelerimizin doğruluğunu hakikatin aynasında seyredecek ve görecektir.» Cümlelerimi de yazmışım.

Bu dünyamızdan göçüşünden sonra neşrettiğim başka bir eserine yazdığım «Takdim»de ise :

(«Her şeyo rağmen ecdatlardan bize intikâl eden büyük manevî hazine tükenmiş değildir.» demiş ve bu inançla yaşamış, öğretmiş, yazmış olan bu büyük ilim adamı, bu medenî cesaret sahibi haysiyetli insan; kader çizgisinin bitiş noktasına kadar gece - gündüz çalışarak millî ve manevî hazinelerimizi saklandıkları yerlerden, mahzenlerden çıkarmış ve tekrar sahiplerine iade edebilmiş müstesna ilim adamlarımızdan birisiydi.

Onu tanıdığım günden beri şahsiyeti ve karakteri hakkında değişmez kanaatim şu neticeye varmıştı. Bir çok eyyamcılar gibi «Ne yaparsın ki evde evlâd-u ayal var» dememiş, zulme karşı başeğmemiş, haksızlıkların karşısına dikilmiş, mevkiye —makama, servete iltifat etmemiş, meşrû ve şerefli olmayan her teklife ayağının ucuyla dokunmuş geçmiş, millî ve manevî değerlerimizi tahrip etmiş, hâlâ da devam ettirmek isteyen zihniyetlere karşı da mücahit olmuş; daha bir çok üstün meziyetlere de sahip bulunuyordu.

Ücret veya mevki karşılığı gerçekleri tahrif etmiş bir çok tarihçiler biliriz. İşte bunun içindir ki onlar gibileri veya benzerleri, hiç bir zaman «**TÜRK CİHAN HAKİMİYETİ MEFKÜRESİ TARİHİ**» gibi iki ciltlik bir şaheseri yazamamışlar ve yazamazlardı da. Çünkü böyle bir eseri yazabilmeleri için yalnız bilgiye değil, Rahmetli OSMAN TURAN Beyin bütün meziyetlerine, imanına, vatan ve millet sevgisine, mazzine bağlılığına da sahip olmaları icap ederdi.

Düşmanlarımız tarafından plânlı ve programlı olarak eğitim yolu ile tozlandırılmış, miskinleştirilmiş, gayesinden uzaklaştırılmış ruhları millî ve manevî kültürümüze yaptığı hizmetlerle yine asli temizliğine ve dinamizmine kavuşturmak için güneş ışıkları gibi pırıl pırıl, yeni bir nesil ve yüzbinlerce OSMAN yetiştirmiş bu büyük insanı rahmetle, hürmetle anıyoruz.) demiştim.

Zamanın akışı içindeki varlığımızı, kimliğimizi, benliğimizi, tarih denilen bu köklü, bu sağlam, bu tertemiz yapının penceresinden bir ömür boyu gururla, ıftiharla seyredeceğimize, benliğimize döneceğimize inanıyor, böyle bir eserin 1'inci cildine baştan sonuna kadar ilâveler yazan OSMAN TURAN Beyin büyük ruhuna Fatihalar sunmayı da insanî bir borç biliyor ve muhterem refikaları SATİA HANIM SULTAN ile yeğeni HASAN TURAN Beye de teşekkür ediyorum.

NAKIŞLAR YAYINEVİ
H. CENGİZ ALPAY

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Hayatı, Eserleri ve Fikirleri

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Prof. Osman Turan'ı 1977 yılı yazında, yani ölümünden beş ay kadar önce İstanbul'da evinde ziyaret ettiğim zaman : Gerçekten, bunca sıkıntılara ve engellemelere göğüs gererek Türk tarihine dair birçok eserler yazmış, memleketinin iyiliği için durmadan, yorulmadan didinmiş bir ilim adamının, genç denecek bir yaşta emekli edilerek, bir köşeye atılmasına son derece üzülmüştüm. Ömrü vefa etmediği için hakkında düşündüklerimi yerine getiremedim. Kaderde, ölümünden sonra olsun, unutulmamasını sağlamak için kaleme sarılmak varmış. Prof. Osman Turan'ın büyük bir ilim adamı olduğuna inandığımı her vesile ile ifade eden muhterem eşi Satia hanımefendi, yeniden basılacak olan «*Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» adlı eserinde bir önsöz yazmamı teklif ettiği zaman, bütün meşguliyetime rağmen, memnunlukla kabul ettim.

Esasında takdir edilmemek, bir kenara atılmak, unutturulmağa çalışılmak, Osman Turan'a mahsus değildir. Bu, Türkiye'deki ilim adamlarının, hele Türklükle ilgili konularda çalışan ilim adamlarının hemen hemen hiç değişmeyen alın yazıdır. Şüphesiz, Türk toplumunun son derece aleyhine olan ve bugün içinde bocaladığımız buhranın başlıca sebeplerinden biri olan bu tutumun tahlilini yapıp, neticeleri üzerinde durmayacağız. Biz sadece vakıayı tesbit etmekle yetinmiyoruz.

BAŞLANGIÇ

«Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!»

(Bilge Kağan)

Milletlerin istikbali için tarih yazmak yapmak kadar mühimdir. Zira devrimizde tarih şuûrunu taşıyan milletler millî kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için faydası vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve şuûr kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiç bir mâna ifade etmez. Nitekim çağımızda her ileri millet veya her medenî hamleye giren memleket hummalı bir şekilde tarih tedkiklerine girişmiş ve onu çok yüksek bir seviyeye erdirmişlerdir. Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkie sâhip ise, onun tedkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle millî tarihin siyasi, içtimai, iktisadî, dini, hukuki, kültürel, edebî ve sanat bölümleri üzerinde ciddi eser ve araştırmaların ya çok az veya hiç olmadığını belirtmekte hiç bir tereddüd bulunmadığını ifade edebiliriz. Bu durumda Türk tarihinin manevî ve mefkûrevî âmilleri hakkında bir tedkikin meydana çıkmamış ve hatta böyle bir meselenin varlığının düşünülmemiş olmasını hayretle karşılamamak gerekir. Bu sebeple «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» adı ile çıkan bu eserin, bu şartlara göre, ilk bakışta yadırganması mümkündür. Lâkin millî tarihin cihângümûl azameti ve medeniyet âbidelerinin ihtişâmı dolaşıyla umumî bir bilgiye ve sağlam bir muhakemeye sâhip bir kimse için bir takım büyük manevî ve mefkûrevî âmillerin mevcudiyetini düşünmesi ve böyle bir eseri de ilmi ve millî bir tecessüsle karşılaması normaldir. Büyük ve ileri milletlerin Üniversitelerinde kendi siyasî düşünceleri tarihine mahsus ders veya kürsülerin konulduğuna şahid olanlar Türklerin de tarihi fikir ve mefkûreleri olduğunu düşünmüş; bu sebeple de ilmi ve millî bir boşluğun varlığını hissetmiş olmaları tabii-

dir. Zira muhteşem tarihi olan bir milletin bu hususta elbette zengin malzemeye ve hazinelere sahip bulunduğunu istidlâl etmekte isabet vardır.

Filhakika milletlerin tarihleri ile siyasî düşünce ve inançları arasında, zarurî olarak, bir takım münasebetlerin bulunması muhakemesi bize de Türk tarihi üzerinde müessir mefkûrevî âmilleri düşünmeği telkin etmiş ve nitekim yirmi yıldan beri devam eden araştırmalarımız bu duygu ve düşüncelerin hem varlığını ve hem de tarihin inkişafında büyük rollerini sarahatle göstermiştir¹. Gerçekten «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» veya «*Türk Dünya nizâmının millî, islâmî ve insanî esasları*» adını alan bu eser bu istikamette ilerleyen ve gittikçe kaynak malzemesi zenginleşen çalışmalarımızın bir mahsûlü olarak vücuda gelmiştir. Bazı tezadların mevcudiyeti hissedilse bile milliyet, din ve insanlık ideallerinin ahenkli bir şekilde kaynaşması ve dünya nizâmı hâlinde yükselmesi cidden dikkate şayan bir hâdisedir. Zira Türk kağan ve sultanlarının bir yandan ilâhî irâde ve hâkimiyetle teyid olunduklarına ve T a n r ı n ı n h i m a y e s i n e m a z h a r ve m ü m t â z bir milleti olduklarına inanmaları ile insanlık ideali arasında bir tezadın olacağı akla gelir. Lâkin millî hudutlar genişleyip yabancı kavim ve dinler üzerinde kurulu büyük imparatorluklar meydana çıktıkça milliyet duygularının insanlık ideali ile birleşmesi ve yükselmesi kolay olmuştur. Zira içtimai adâlete ve nizâma bağlı millî devlet ve demokratik cemiyet anlayışının genişlemesi sâyesinde milletin babası sayılmakta olan Türk hükümdarları, imparatorluk halinde ve hususiyle İslâm çağında derhal «*Cihân ailesinin babası*» mevkiine yükseliyor ve bunu bizzat ifâde ediyorlardı. Öte yandan Türkler İslâm çağında olduğu gibi Şamanî devrinde de ne kadar dindar ve Allaha inanmış idiyse yabancı dinlere saygı göstermeyi de o derece kendi hâkimiyet, adâlet ve insanlık duygularına uygun buluyorlardı. İşte Türk Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûreleri de bu temel üzerinde ve bu sâyede geliyordu.

Türkler millî, islâmî ve insanî duyguların ahenkli bir terkibi sâyesinde böylece bir dünya nizâmı dâvâsına bağlanırken bu esaslara göre Allah'ın cihân hâkimiyetini kendilerine emânet ettiğine inanıyorlardı ve bu emânete saygı göstermek suretiyle de bir hânedân, bir sınıf ve zümrenin veya sadece bir milletin değil, hüküm sürdükleri bütün kavim ve dinlerin hâmisi olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple de Türk imparatorluklarında milliyet, din ve sınıf tezâd ve mü-

câdelelerine rastlanmamış; adâlet ve ahenk hüküm sürmüştür. Türk Cihân Hâkimiyeti ve nizâmının milletler-arası bir mahiyet alması, islâmî ve insanî esaslar dahilinde tekâmülü bu sayede mümkün olmuştur. Orta-Asya'da kurulmuş Şamanî Türk devletleri yalnız yabancı din mensuplarına sığınmak ve himâye bahşetmemiş; bizzat Türkler de bu dinlere girerek türlü cemaatler hâlinde ve âhenk içerisinde bir arada yaşamışlar ve bu suretle tarihte din hürriyetine aid ilk ve en güzel örnekleri vermişlerdir.

Türkler İslâmîyeti kabûl edip İslâm dünyasına, daha sonraları da, sıra ile, Anadolu'ya, Balkanlara ve Orta-Avrupa'ya hâkim olunca bu millî an'anelere ve İslâmın yüksek dinî ve hukukî prensiplerine bağlı olarak, asırlar boyunca, bir çok yabancı kavim, din ve mezheplere hak ve hürriyet bahşetmekle Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvâlarını da en yüksek bir dereceye erdirmişlerdi. Bu âdil ve insanî dünya nizâmı mefkûresi ve tatbikatı sayesinde, ki Bizans imparatorluğunda baskı ve zulüm gören bir çok Hristiyan kavimler, daha sonra da Katolik tahakkümü endişeleri karşısında millî varlıklarını ve dinlerini kurtarmak isteyen bizzat Ortodoks ve diğer milletler Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Bu tercihin Bizans'a karşı bizzat Rumlar tarafından da yapıldığına dair pek çok misal vardır. Hatta XVI ncı asırda Papalığın tahakkümü ve zulmü karşısında din hürriyetine kavuşmak isteyen Almanya protestanları da âdil Osmanlı idaresinin imdada yetişmesini arzu ediyorlardı. Hristiyan devletlerin Ortaçağda olduğu gibi modern çağlarda bile müslümanlara hiç bir hayat hakkı tanımadıkları, Hristiyanlık ve ölüm şıklarından birini tercih durumuna düşürüldüklerini hatırlayınca durum daha iyi anlaşılır. Türkler İslâm dünyasında hüküm süren şiddetli mezhep mücadelelerine de nihâyet vermişlerdi. İşte İslâm devrinde, bütün din ve mezhep mensuplarının, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarına bağlanmaları, çok defa kendi arzuları ile onların idarelerine yaklaşmaları sebebi budur. Türk cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı da bu esaslara dayanarak bir realite olmuş ve millî tarihin azameti de bu sâyede yaratılmıştır. İslâm ve Hristiyan kaynakların fâtihtürkleri beklemeleri ve onların hâkimiyetlerine karşı şükran hislerini ifade-leri durumu çok güzel aydınlatmaktadır. Türk, İslâm ve Hristiyan kaynakların bu hususa dair verdikleri vesikalar o kadar zengin ve çeşitlidir, ki bunların karşısında hayran olmamak mümkün değildir. Nitekim eski devir müelliflerinin naklettiği hâdiseler ve yabancı bir hâkimiyet hakkında yazdıkları medhiyeler dünya tarihinde emsalsiz ve müstesna kalmaktadır. Her milletin tarihinde zulûmlar, yabancı ırk ve din mensuplarına karşı yapılmış birçok vahşetler yerine Türk tarihi sâdece adâ-

¹ Bu hususta yaptığımız tedkikat ve neşriyat için bak. : s. 11, not 6.

let, şefkat, yabancı kavim ve dinlere hürriyet ve nihâyet nizâm şûuru örnekleri ile doludur. İşte zengin malzemeye dayanan bu inkişaf ar-
tık bir Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı dâvâsının ta-
rih boyunca tabîî olarak hüküm sürdüğünü meydana koymuştur. Bu se-
beple de bu mühim mevzu yalnız Türk tarihi değil, dünya tarihi baki-
mından da aydınlanmak icap ediyor ve aksi takdirde tarihin bu âmilleri
de karanlığa gömülmüş bulunuyordu. Esasen Türk cihân hâkimiyeti
adâlete, insanlık duygularına ve milletlerin arzularına dayanmasa idi,
Türk kudretinin tarih boyunca yaşaması da mümkün olamazdı. Bura-
da mukayese için sadece Türklerin Hindistan'da dokuz asır hüküm sür-
düğünü, İngilizlerin ise, bütün kıtada, ancak bir asır kalabildiğini ha-
tırlatmak yerinde olur. Türk hâkimiyeti yüz milyonluk bir Pakistan'ı ve
İngiliz hâkimiyeti de, sayısız diller arasında, müşterek bir anlaşma vasi-
tası olarak, İngilizceyi bırakmıştır. Zira Türk hâkimiyeti Avrupalıların-
kinden farklı olarak yerli halklara ikinci sınıf veya esir muamelesi yap-
mıyor; istismar gayesi de gütmüyordu. Bu esaslar Şamanî devri için bi-
rinci bölümün bir bahsinde (*Türkler arasında yabancı dinler*), İslâm
devri için de beşinci bölümde tafsilâtiyle tetkik edilmiş; bu bölüme aid
bulunan bahislerin bir kısmı vaktiyle Avrupa'da, Fransızca ve İngiliz-
ce olarak, neşredilen araştırmalar olup aynen bu kitaba nakledilmiştir.

Türklerin bu insanî davranış ve siyasetleri, şüphesiz, millî mefkûre
ve içtimai demokrasi anlayışının bir genişlemesi ve tekâmülüdür. Ger-
çekten Türk kağan ve sultanları, başka milletlerden ve meselâ komşu
Moğollardan farklı olarak, halkın devletin kuruluşu ve yükselişinde hiz-
metlerini beyan ederek millî ve demokratik görüş ve duygularını belir-
tiyorlardı. Nitekim resmî vesikalara göre hakanlar nasıl ilâhî hâkimiyet-
lerini ve milletin saâdeti için mücadele vazifesiyle mükellef olduklarını
ifade ediyorlarsa, Türk halkının da kendileri gibi ilâhî menşeden gel-
diğini, devlet ve hükümdarları için çalışmayı öylece vazife saydığını da
açığa vuruyorlardı. Bu karşılıklı anlayış milliyetçi ve demokratik duy-
guların temelini teşkil ediyordu. İşte Türk tarihinde devletin kudsiyeti
ve hükümdarların babalık sıfatı da bu zihniyetin mahsulü idi. Osman-
lı mefkûresi ve «Nizâm-i âlem» dâvâsı da *din ve devlet, mülk* (vatan)
ve *millet* gibi dört mukaddes unsura dayanıyor ve devlet dinden sonra
mevki ahyordu. Kitabın ikinci bölümü Türk devlet anlayışını, millî ve
insanî mefkûrelerin nasıl bir cihân hâkimiyeti istikametinde yükseldiği-
ni ve dinin de bu gelişmelerde nasıl bir temel teşkil ettiğini göstermek-
tedir. Türk tarihinde bu mefkûrelerin zuhûrunda maddî kudretin rolü
aşikâr olarak meydana çıkmakta; içtimai şartların, boy teşkilâtı, as-
kerî kuvvet ve tekniğin inançların doğuşuna nasıl yardım ettiği de göze

çarpmaktadır. Bu sebeple bu hususlara da ayrı bahisler tahsis edilmiştir.
Boy beyleri ile kadınların siyasî ve hukukî mevkileri de Türk devleti
teşkilâtında mühim bir âmil olarak kendini göstermiş; bunların da müs-
bet ve menfi neticeleri ile tetkiki gerekmiştir. Zira Şamanî çağında ol-
duğu gibi Osmanlılara kadar İslâm Türk devletlerinde de boy beyleri
ve kadınların siyasî rolleri ile bu millî devlet anlayışı devam etmiştir.

İslâm dini ve medeniyetine girmekle Türkler yalnız millî tarihlerin-
de büyük bir inkılâp yapmamışlar; İslâm ve dünya tarihlerinde de bir
dönüm noktasına gelmişlerdi. Bu sebeple İslâm devrinde, yâni Selçuk-
lular zamanında Türk mefkûresi ve cihân hâkimiyeti dâvâsı meselele-
rine girişmeden önce Türklerin bu dini kabûllerine âmil olan şartlar
ve İslâmlaşma cereyanının inkişafı üzerinde ayrı bahisler halinde dur-
mak zarureti hasıl olmuştur. Filhakika Türklerin, diğer yabancı dinler-
den farklı olarak, İslâmiyeti kabullerini kolaylaştıran ve süratleştiren
sebeplerin bir kısmı İslâm medeniyetinin yüksekliği idiyse, diğer kıs-
mı da İslâmiyetin onların mizac ve ideallerine uygun bulunması, bu
arada Türklerin kâinatın hâlikî, insanların akıl ve kaderlerine hâkim
tek bir Tanrıya inanmaları ve onun İslâmın Allah inancı ile gösterdi-
ği yakınlıktır. Bundan dolayıdır ki, İslâmın cihân hâkimiyeti ve dün-
ya nizâmını kendi rûh ve inançlarına uygun bulan, Hazreti Peygamber-
in hadisleriyle ve evliyânın tebşirâtı ile de cezbedilen Türkler, diğer
dinlerden farklı olarak, İslâmiyeti süratle kabul etmiş; onu, az bir müd-
det süren intikal devresinden sonra, umumî ve millî bir din hâline ge-
tirmişlerdir. Bu münasebetle bu meseleler üzerinde ayrı bahislerin ko-
nulması gerekmiştir. İslâm çağında üçüncü bölümü teşkil eden Türk Ci-
hân Hâkimiyeti, bir çok yabancı kavim, din ve kültürler üzerinde ku-
rulmuş ve yalnız Müslüman milletler değil, çok defa Hristiyanlar da bu
Türk idaresini kurtarıcı ve mes'ûd olarak vasıflandırmışlardır. Kitabın
giriş kısmını teşkil eden birinci bölüm, doğrudan doğruya siyasî düşün-
ce ve inançlarla ilgili bulunmamakla beraber, Türklerin Ana-yurtları,
ırkları, dilleri, dinleri ve yabancı dinlerin yayılışı hakkında da toplu
tedkiklere ihtiyaç göstermiş ve bu bölüm de bu sebeple bu hususlara
aid bahisleri ihtiva etmiştir. Böylece bu üç bölüm birinci cildi teşkil
etmiştir.

Üç kıtanın ortasında ve iç denizler (Ak-deniz dâhil) üzerinde ku-
rulan Osmanlı İmparatorluğu Türk milletinin en büyük eserini, Türk,
İslâm ve dünya cihân hâkimiyeti tarihinin de en yüksek siyasî teşki-
lâtını temsil eder. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu siyasî istikrarı,
içtimai adâleti ve bünyesinin sağlamlığı, kavimler ve dinler arasında
kurduğu âhengi, «Nizâm-i âlem» şûur ve iradesiyle, çok yüksek ve in-

ce idâre makinesi, kudretli ordusu, yüksek askerî tekniği, geniş hukukî faaliyetleri ile ve nihayet edebiyat, sanat ve mimâride vücûda getirdiği ihtişamı eserleri ile de tarihte müstesna mevkiini almıştır. Osmanlı devri bu azameti, hiç bir devlete nasip olmayan zengin millî ve ecnebi tarih kaynakları, muazzam arşivleri ile kendi Nizâm-i âlem dâvâsını çok geniş bir şekilde tedkik imkânlarını bahşetmektedir. Bununla beraber Osmanlı mefkûrevî inançlarını, anahatları ile meydana koymak için başlıca kaynaklara müracaat kâfi gelmiştir. Bu sebeple de ikinci cildin dördüncü bölümünü teşkil eden Osmanlı devrinde Cihân-gir pâdişâhlardan yalnız Fâtih, Yavuz ve Kanunî için hususî bahisler konmuş; aynı büyüklükte gözüken ilk sultanlar ve meselâ dehâsı ve müstesna hasletleriyle tanınan II. Murad hakkında ancak diğer bahislerde çok kısa bilgiler verilmiştir. Bütün bahislere şümûlû dolayısıyla insanlık ideali beşinci bölümü teşkil ederek Osmanlı devri sonuna konmuştur. İnhitat devirlerinin mefkûrevî durumu, son manevî buhran ve ideolojik sarsıntılar da altıncı bölümde tetkik olunmuş ve bu son üç bölüm de ikinci cildi teşkil etmiştir.

Türk milletinin, millî, İslâmî ve insanî mefkûrelerini, cemiyet ve dünya nizâmı dâvâlarını ve bunlarla ilgili meseleleri tetkik eder, bunların millî tarihin azameti ve yükselişinde birinci derecede âmil olduğunu izah ederken bu suretle, şüphesiz, büyük bir tarihi anlamak ve ilmi bir ihtiyacı karşılamak istiyoruz. Türklerin siyasî düşünce ve inançlarını ve bunları birinci derecede temsil eden Kağan, Sultan ve beylerin irade ve duygularını ve nihayet halkın psikolojisini aksettiren kaynakların hususiyetlerine de dikkati çekmeliyiz. Filhakika bizzat tarihi kaynaklar yanında dinî inanışlar, destân ve efsâneler, *kam* (şaman) ların kehânetleri, evliyâ menkıbeleri ve başta Hazreti Peygamberin Türklere dair hadisleri, Müslüman büyüklerinin kerâmetleri, nücûmî istihraçlar, hakanlara ve din adamlarına aid ve yaygın rüyâlar ve tâbirleri, atasözleri ve bir takım kelimeler bizim için çok mühim olup birinci derecede vesikalar arasında yer alır. Bu sebeple tarihi geniş mânâsıyla ve bilhassa psikolojik unsurları ile inşaya çalışan ileri görüşlü bir ilim adamı bu türlü malzemeyi ihmal ettiği veya sıkı metodlara göre kullanmadığı takdirde gayeye ulaşamaz. Bu münasebetle de tarihçi için meselâ bir hadisin *sahih* veya *mevzu* (uydurma) olmasından ziyâde onun cemiyet psikolojisinde ve hâdiseler üzerinde icra eylediği tesir derecesinin ehemmiyeti olduğunu belirtmeliyiz. Hususiyetle bu esere aid meseleleri tetkikte bu türlü kaynakların rolü, başka mevzulara nazaran, çok daha fazladır. Bu sebeple bu kitapta bu cins vesikalara, sık-sık, müracaat edilmiştir. Türk âlimleri Hadisden başka bir âyette geçen «Belde-i tay-

yibe» kelimeleriyle İstanbul'un kastedildiğini ileri sürmek ve hatta, *Ebced* hesabıyla bunun fetih tarihini gösterdiğini belirtmek suretiyle de Türkler Allahın tebciline mazhar bulunduklarına ve Allahın askeri (*Cund Allah*) olduklarına inanıyorlardı. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed Hazreti Peygamberin hadisleri gibi Kur'an âyetine de mazhar ve tâziz olunduğunu fetihnâmelerinde belirtiyordu. Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi Şamanî ve daha ziyade İslâm çağlarında kuvvet kazandığından bu kitapta bu devirlere aid bu türlü vesikalar üzerinde durulmuş ve zaten diğer dinler çerçevesinde bu cins malzemeye de pek az tesadüf edilmiştir.

Türk tarihinin yükselişinde büyük mefkûrevî âmilleri ve rollerini meydana koyduktan sonra *Tanzimatla* başlayan ve son devirde ağırlaşan manevî buhran dolayısıyla sarsılan millî mefkûre ve inançların nasıl bir durum arz ettiğini de VI. Bölümde belirtmekte fayda vardır. Gerçekten millî kültür ve mefkûrenin sarsılması ve kısırlaşması neticesinde aydınlar arasında ideolojik husumet cepheleri yaratılır ve bütün müesseseler, nifak gayretlerine hedef teşkil ederken halk kitlelerini de etnik ve mezhebi tefrikalarla parçalamak fesadları gözden kaçmamakta; millî kütür, mefkûre ve vatan şuûru ile birlikte millî birlik de tehdiye marûz kalmaktadır. Halbuki, tarihî mefkûresiyle, Cihân harbi destânlarını ve İstiklâl harbi menkıbelerini yaratan Türk milleti, İmparatorluğun yıkılışına ve azîm kayıplara karşı Anadolu'da millî birlik ve tecânüse kavuşmakla teselli buluyor; bu sâyede daha kuvvetli olacağını ve kazanacağı huzûr ile medeniyet yolunda rahatça yükseleceğini ümid ediyordu. Böylece Türk milleti, ilim ve medeniyet dışı bir anlayışla tarihinde görülmemiş ağır bir manevî ve ideolojik buhrana düşmüştür. Bununla beraber bu mefkûrevî sarsıntının sebebi olan fikir ve kültür sukutunu buradan (altıncı bölümde) ziyâde «*Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyâsı*» adlı eserimizde tetkik ve izah edeceğiz. İlim ve medeniyet tarihinin, rehberliğine dayanan bu eserde millî, islâmî ve Avrupalı unsurların terkibi sâyesinde yeni bir medeniyet yolunun bulunacağı; bugünkü manevî kargaşalık, fikir ve mefkûre kısırlığı ve yıkıcı «*Kültür ihtilâli*»nin kendiliğinden bertaraf olunacağı gösterilecektir. Bu da, şüphesiz, ilmin ve medeniyet tarihinin görüşü olmak gerekir. Bu münasebetle Avrupa medeniyetinin de, selefi eski medeniyetler gibi, ömrünü tamamladığını, bu medeniyetin son harikulâde teknik keşiflerine ve seyyâreler-arası seyahat hazırlıklarına rağmen mukadder âkibetine doğru süratle ilerlediğini de izaha çalışacağız. Zira madde-rûh muvazenesini kaybeden bu medeniyet boğulduğu materyalist hastalıklarla daha şimdiden inhitatını göstermiş; dünya hâkimiyeti-

ni de elden çıkarmıştır. Türklerin üstünlük ve inhitat devirlerine aid mefkûrevî durumlarını mukayese ile bu eserin ilmî olduğu kadar millî ve terbiyevî bir gayesi de bahis mevzuudur. Bu kitapta kültür ve mefkûre kaynaklarımızı meydana koymakla yeni neslin zekâ ve enerjisini ateşleyen büyük ve ebedî kıymetlerin cazibesi her şeyin üstünde bulunmakta; kabiliyetlerin ulvî gayeler uğrunda harekete geçirilmesiyle işe başlamanın lüzûmu belirmektedir.

İşte çok mütevazî imkânlarla kurulan «*Turan Neşriyat Yurdu*» milletimizin tarih ilmi ve şuûruna, millî kültür ve mefkûresinin yükselmesine hizmet gayesiyle, ilk önce, bu «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» ile neşriyata girişmeyi uğurlu bir başlangıç saymaktadır. Müessesenin genç sâhipleri gayelerine uygun bulunduğu ve maddî imkânları el-verdiği nisbette her türlü telif ve tercüme eserleri de programına almak ve Türk efkârına sunmak niyetindedir. Zira biz Türk kültürüne hizmet ederken ciddi neşriyatla sarsılan millî ahlâk ve mefkûreyi korumaya yardım edeceğimizi de düşünüyoruz. Maarif ve üniversitenin kifayetsizliği ve bozuk neşriyatın sel halini almasıyla gittikçe derinleşen manevî buhranın tedavisinde yüksek hislerin ilim ve şuûra dayanması şarttır. Bu sebeple mahdud da olsa ciddi neşriyatın devamlı tesir ve faydaları inkâr olunamaz. Esasen zengin tarihî mirâsa, kültür hazinelerine ve yüksek hasletlere sâhip milletimizin az bir emekle millî hayatîyet ve mefkûresini muhafaza edeceğinden ve sarsılan «*Millî nizâm*» ını sağlam temeller ve madde-rûh muvazenesi üzerinde kurarak medeniyet yolunu açacağından ve eski kudretini kazanacağından şüpheye hiç bir sebep yoktur. Nitekim bütün mahrumiyetlere, iç-dış menfî kuvvet ve ideolojilerin mâhirâne tertiplerine ve baskılarına rağmen idealist memleket çocukları yine de millî vazifelerini yapmaktadırlar. Vatana hizmet aşklarına karşı çeşitli engellerle mağlûbiyetlere veya maddenin ifsadı ile uğratılan pek çok kayıplara rağmen, milletin henüz sağlam kalan kökü yine de yeni ve gür filizler çıkararak kendileri ve yeni nesilleri korumaktadır. Esasen bu millî hayatîyet dolayısıyledir, ki imparatorluğun yıkılmasından sonra da Türk milleti kem gözlerden kurtulamamış; menfî gayretler duraklamamış ve millî rûhu ve birliği ifsâd faaliyetleri tahribatını yapmıştır.

Tarih boyunca tek bir Tanrıya inanmış; bin yıl boyunca da İslâmın Allah, hak ve adâlet uğrunda cihâd yapmış bir milletin, yaşayan hasletleri sâyesinde, tekrar ilâhî himâye ve yardıma mazhar olacağına inanıyor ve bunu diliyoruz. Nitekim, bu kitapta görüleceği üzere, Türk hakanı «*Tanrı Türk milleti yok olmasın ve yükselsin diye*» müşkül zamanlarında nasıl hayırlı evlâdları vasıta-

ıyla yardımını esirgememiş; büyük Alp Arslan'ın Buharalı imamı kendisine nasıl: «*Ey Sultan! Sen Allahın başka dinlere zafer vadeylediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun. Bu sebeple ben Tanrının zaferi senin adına yazdığına inanıyorum*» ifadesiyle ilâhî müjdeyi bildirmiş ise bu millet yine aynı yolda Hakkın teyidine mazhar olacaktır. Orhon Kitâbeleri nasıl Çin esâretine düşmeyi milletin değil idareci ve aydın sınıfın millî mefkûre ve rûhtan uzaklaşması neticesi olduğunu, millî ıstırap ve şeref duyguları ile harekete geçen Türk hakan, halkı ve başbuğları sâyesinde kurtulduklarını heyecanlı hitâbelerle bildirmiş ise bugün de ahlâk ve mefkûresini kaybetmiş; maddenin esiri olmuş münevverler de aynı rolü oynamaktadır. Bu münasebetle Bilge Kağan'ın «*Ey Türk Milleti, titre ve kendine dön!*» ihtârına göre milletimizin kendi irâde ve ideallerini temsil eden akıllı, imanlı, mefkûre ve cesâret sâhibi hakiki evlâdlarını bütün müesseselerinde hâkim kıldığı zaman Türk milletinin tarihî kudretini ve millî saâdeti bulacağını söyleyebiliriz.

Neşriyat Yurdu cihân hâkimiyetine dair ilk eserini büyük Türk cihângir ve gazilerinden Alp Arslan tarafından 1071 de kazanılan Malazgird zaferi ile bu vatanın, Süleymanşâh tarafından 1075 İznik fethi ile de Türkiye devletinin kuruluş tarihlerinin 900 üncü yıldönümlerinin hâtıralarına armağan ederken üzünlüğünü de ifade etmek ister. Zira bir çok üniversiteleri, ilim cemiyetleri ve resmî müesseseleri olan bu memlekette, bu mübârek günler için, ciddi bir ilmî hazırlığın henüz başlamadığını ve bu münasebetle de Türkiye'nin ilmî, millî ve mefkûrevî baltamlardan nasıl bir kayıtsızlık içinde bulunduğunu müşahade etmekle müteessir olmamak mümkün müdür? Mütevazî imkânlarımıza rağmen bu eserimizi Selçuklular tarihi hakkında, diğer ciltler takip edecek ve müşahade ettiğimiz âzim bir ilmî ve millî boşluğu bir derece olsun doldurmağa çalışacaktır. Nitekim bir kaç yıl önce de, aynı ihtiyacın ciddiyetle karşılanamayacağı endişesiyle başka bir müessese tarafından neşredilen «*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*» adlı eserimiz de yüce Gazi Alp Arslan'ın ruhlarına ithaf edilmişti. Neşriyatımızın birinci serisi bu tarihe tahsis olunmuştur.

Bu kitap tamamıyla ilmî bir tez olarak yazılmakla beraber, mevzuun ehemmiyeti ve cazibesi dolayısıyla daha geniş bir münevver zümreyi alâkalandıracağı kanaatindeyiz. Bu münasebetle eserde anahatları ile bir Türk tarihi kadrosunun yazılması lüzûmu da düşünülmüş; fakat hem esas mevzuun dağılmaması, hem de hacim zorluğu bizi bundan vaz geçirmiş ve nihayet okuyucunun umumî tarih bilgisine sâhip olma-

şı da derpiş olunmuştur. Esere aid bibliyografya ve indeksleri yalnız ikinci cildin sonunda derc etmeyi münasip bulduk. Öte yandan Osmanlı devrine aid ve çok ağdalı olmayan bir kısım vesikaları da hemen aynen naklederken metinlerin sadeleştirilmesine de lüzûm görmediğimizi; Türk aydınlarının bir az zahmetle ana dilinin tarihi metinlerine âşinâ olmalarını da istediğimizi belirtmeliyiz. Kullanılan vesikaların ve ileri sürülen fikirlerin ehemmiyeti nisbetinde kaynak ve me haz gösterilip umumî bilgi veya malûm sayılması gereken yerlerde bunların kaydından ve kitap isimlerini sıralamaktan vaz geçilmiştir. Kitabın intişarından sonra yeni tetkik ve tenkidler sâyesinde onun daha mütekâmil bir seviyeye ulaşacağını ve müteakip baskılarının da buna göre yapılacağını umuyoruz. Tenkid, mütalâa ve sualler bile esere ve dâvâyâ hizmet edeceğinden bunları büyük bir memnuniyetle karşılayacağız. Türkiye'de ciddi tenkidlerin henüz bir an'ane hâline gelmemiş; hücum ve medh mahiyetinde kalmış olduğunu veya bazan tabii yahut kasıtlı kayıtsızlık halinde davranışlara sebebiyet vermiş bulunduğunu da belirtmeliyiz. Bu münasebetle resmî müesseselerde görülmemiş ilmi aşırımların vuku bulunduğunu, bu suistimallerin isbatına rağmen, resmî müessese ve makamların, karışık âmillikle, bu kanun ve ahlâk dışı hâdiseleri himâye ettiklerini de görüyor; sâdece fâillerini mânen yıkan böyle çirkin bir hâdisenin Türkiye'de cereyan etmesinden dolayı hâsıl olan hâzin duruma işâret etmiş bulunuyoruz.

Neşriyat Yurdu hilâl içinde ok ve yay işaretlerinden mürekkep bir şekli bu kitap için olduğu kadar bütün eserleri için de uğurlu bir nişan veya remz (*symbole*) saymaktadır. Zira hilâl Türk ve İslâm mefkûrelerinin en eski ve mukaddes bir alâmetidir. Ok ve yay ise, bu kitabın çeşitli yerlerinde görüleceği üzere, destânî Oğuz Han'dan beri bütün Türk kağan ve sultanlarının hâkimiyet işaretidir. Gerçekten asker bir millet olan ve dünya hâkimiyeti dâvâsında bulunan bu milletin eski kağanları gibi Müslüman sultanları da ok ve yay alâmetlerini mektup ve fermanları başına koyarken bu hâkimiyet düşüncesiyle hareket ediyor; onu kendi isim ve unvanları ile süslüyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere Oğuz Türkleri hakanların bu nişânlarına *Tuğra* adını veriyordu. Nitekim kaynaklar Selçuk tuğralarının ok ve yay biçiminde bulunduğunu, hatta Selçuklu *çatr* (sultanlara mahsus bir nevi şemsiye) larının da ok ve yay şeklinde yapıldığını söylerler. Osmanlı tuğralarının pâdişâhların sadece isim ve ünvanlarından mürekkep bulunduğu gözükürse de, aslında bunların da ok ve yay şeklinin bir tekâmülünden başka bir şey olmadığı küçük bir dikkatle anlaşılmaktadır. Esasen her türlü sanat ve ihtişâmın zirvesine ulaşan Osmanlılar tuğra ve fermanları

ile yazı sanatında da incelik ve azametini en güzel örneklerini vermişlerdir. Öyle ki mimaride Süleymaniye ve Selimiye ne ise yazıda da tuğra ve fermanlar aynı ihtişâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresini ifade eder. Nitekim mimari, müzik, ve daha sair sanatlarda olduğu gibi, İslâm yazıları da en güzel örneklerini Osmanlılara borçludur. İşte hilâl içinde ok ve yay bu güzel kompozisyonu Turan Neşriyat Yurdu sembolüne bu suretle tuğraya benzer bir hüviyet vermiştir. Tuğra'nın I. Murad'ın 1365 de Raguza Cumhûriyeti ile yaptığı bir muahede-nâmeye, yazı bilmediği için, el-pençesini basmasından meydana geldiğine dair Hammer'e aid bir düşünce, ilim âlemi dışında, bir efsâne hâlinde yaygın ise de, Osmanlı tuğraları hakkında yapılan neşriyatta ne bu efsâne çürütülmüş, ne onun menşei üzerinde durulmuş ve ne de onun, 2500 yıldan beri, Türk hâkimiyet sembolü olarak üç ok ve yay işâretlerinin san'atkarâne bir tekâmülü neticesinde Osmanlı tuğrasını meydana getirdiği düşünülmüştür. Aynı bir makalemizin mevzuu olan bu mesele hakkında, şimdilik yapılan araştırmalar için, P. Wittek tarafından yazılan *Notes sur la Tughra Ottomane* (Byzantion XX, 1950) adlı makalede neşriyatın bir bibliyografyası da mevcûddur.

İşte «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» veya «*Türk Dünya nizâmının millî, İslâmî ve insanî esasları*» adını alan bu eserle ilmi ve millî bir meseleyi meydana çıkarır ve aydınlatırken millî an'aneden kaynağını alan, millî tarihin ihtişâmına ve Türk sanatının zerafetine uygun olarak millî hâkimiyetin alâmeti sayılan bir sembolü böylece bu kitap için de en münasip bir alâmet olarak kazanmış bulunuyoruz. Bu kitaba uygun bulunan bu sembolün gayemize de yakışması bütün neşriyatımızı temsil etmesine sebep olmuştur. Bu sembol ve kapak kompozisyonunu, yüksek sanat kabiliyeti olan ve ailesinden irs ederek bir çok sahalarında bu kabiliyeti gösteren aziz refikam Sâtia Turan'ın eseridir. İlmi ve millî bir dâvâ aşkıyle hayırlı bir teşebbüse girişen «*Turan Neşriyat Yurdu*» Hakkın ve hak uğrunda tarihî cihâdını yapmış bir milletin yardımcı olması dileğiyle işe başlıyor ve bunu Allahtan niyâz ediyor.

Osman Turan

Bahçelievler, 60. Sok. 11/7

Ankara, 29.XI.968

I. Bölüm

TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

1. Tarih ve Mefkûre

«Üstte mavi gök, altta yağız yer
ve ikisi arasında kişiyoğlu yaratıl-
mış; kişiyoğulları üzerinde de ec-
dâdım Bumin Kağan ve İstemi
Kağan hüküm sürmüşlerdir.»

(Bilge Han)

Tarih şuûru din duygusu kadar eski olup insanların manevî vasıfları ve medeniyet seviyeleri nisbetinde derinleşir. Cemiyetlerin iptidai devirlerinde ataların ta'zîm ve takdis edilmesi veya bu münasebetle ecdad kültlerinin doğması tarih ve vatan şuûrunun başlangıcını, insanî ve millî hislerin de bir belirtisini, teşkil eder Nitekim Göktürkler, yılda bir defa, âtalarının yaşadığı ve gömüldüğü Ergenekon'a gidip Tanrı'ya dua eder ve ecdâd rûhları için kurban keserlerdi. Daha mühimmi Kur'an-ı Kerim de «Ölülerinizi hayırla yâd ediniz» emrini buyururken bizi atalara dolayısı ile tarih şuûruna bağlamakla aynı beşerî duyguyu te'yid eder. Eski devirlerde halk kitlelerine ait efsâne, destân ve menkıbeler cemiyetlerin ihtiyacı ile teşekkül ve devam ediyor ve onun şuûrunu yaratıyordu. Bunlar cemiyetlerin geçmiş zamanlarına ait yaygın, düşünüş ve inanışların akisleri olarak bugün de tarihin inşasında ve eksikliklerini tamamlamakta mühim bir kaynak vazifesini görür. Bununla beraber tarih ve efsâneler uzun zaman birbirine karıştırılmıştı. İslâm medeniyeti târihi, efsâne ve destânlardan ayırmakla Yunan medeniyetine bir üstünlük kaydeder. Nitekim Eski Yunan ve Avrupa dillerinde kullanılan «*Historia*» kelimesi menşede hikâye mânasına gel-

diği halde İslâm dünyasında, hakikî medlûlüne uygun olarak, «Târih» zamanla kayıtlı hâdiseleri ifade eder. Beşeriyetin hâfızası ve insanlığın tecrübesi mevkiinde bulunan tarih şuûrda yaşadıkça, milletlerin şahsiyetlerini geliştirmeye, kültür ve mefkûrelerini kuvvetlendirmeye ve cemiyetlerin gelişmesine hizmet eder. Tarihini bilmeyen ve şuûrnu taşımayan milletler hâfıza ve idrâklerini kaybetmiş şaşkın kimselere benzer. Böyle bir durumda milletlerin yükselmeleri veya millet vasfını muhafaza etmeleri ve hattâ dağılmamaları zordur. Beşeriyetin tekâmülünde bu derece ehemmiyeti olan tarih, medeniyetin yükselmesi ile muvazi olarak ilerler ve milletlerin istikbalini hazırlamakta yardımcı olur. Bu sebeple târih kültürü ve şuûru cemiyetlerin idareci ve seçkinleri için rehberlik vazifesi görür. Nitekim Ortaçağ İslâm dünyasında târih hükümdarlara ve yüksek tabakaya mahsus ve imtiyazlı bir ilim sayılmıştı.¹ Bugün de milletlerin medenî seviyelerini tarih tetkiklerindeki gayret ve kabiliyetlerine göre tayin etmek mümkündür.

Tarihin geniş bir tetkiki, cemiyet ve medeniyetlerin yükselişinde, maddî-manevî kuvvetler arasında bir muvazenenin nasıl âmil olduğunu meydana koyduğu gibi sukutlarının da bu muvazenenin bozulması ile vuku' bulduğunu gösterir. Maddenin tahakkümü ile cemiyetler manevî buhran ve kargaşalıklara, rûhun baskısı ile de uyusukluğa düşer ve sukut mukadder olur. Birincisinde din ve mefkûreler, ikincisinde de akıl ve hayatın isyânı ile tekrar muvazene kurulmağa ve medenî inkişafa yol açılır. Türkler eski çağlardan yakın zamanlara değin, 2500 yıllık tarihleri boyunca, maddî-manevî unsurlar arasında daha fazla muvazene kurabilmiş ve bu sâyede azametli devirler yaratmış bir millettir. Gerçekten tarihte itidâl ve ihtiyatı ile, vekar ve adâleti ile temâyüz eden Türk milleti millî, dinî ve insanî duygulara bağlı kalmış ve bunların âhengi üzerinde de bir Cihân hâkimiyeti mefkûresine inanmıştır. Üç kıt'a üzerinde ve geniş ülkelerde kurulan tarihî Türk hâkimiyeti bir muvazene ile gelişmiş, bu sebeple de cemiyet olarak ânî yükseliş ve sukut inkilâplarına da pek fazla mâruz kalmamıştır. İslâmdan önce Türkistan, İslâm devrinde de Yakın-şark ve Türkiye merkez olmak üzere Çin, Hindistan, Afganistan, Horasan, Şarkî ve Orta Avrupa, Balkanlar, İran, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Mısır ve Şimalî

¹ Türkiye'de tahsilin kifayetsizliği, yazı değişikliği ve bununla ilgili tedbirlerin alınmaması ve nihâyet dil fâciası mâzî ile istikbal arasındaki bağları koparmakla Türk kültürü ve millî mefkûre ile birlikte tarih şuûrunu da öyle sarımsıtır, ki bu suretle hâsıl olan manevî kayıpların derecesini burada anlatmak kolay değildir. Bunlara ihtiyaç ve hakikatleri bırakıp yeni nesillere uydurma bir tarih öğretimi ile yetiştirmeyi de eklemek ve millî şuûrun tahrîbe uğradığını belirtmek lâzımdır.

Afrika Türklerin başlıca istilâ, göç ve hâkimiyet sahaları olmuştu. Türkler bu ülkelerde birçok devletler ve imparatorluklar kurmuşlar; muvakkat yurtlara ve devamlı imparatorluklara sâhip olmuşlardır. Şamanî çağında Kun(Hiung-nu) ve Gök-türk kağanlıkları, İslâm çağında Selçuklu ve Osmanlı Sultanlıkları Türk cihân hâkimiyetinin dört büyük devrini teşkil eder.² Avrupa Hunları, Ak-Hun'lar, Hazar, Uygur ve Bulgar hanlıkları, Oğuz ve Karluk yagbulukları, müslüman İtil Bulgarları ve Karahanlılar, Gazne, Hârezm, Mısır-Suriye Memlûk ve Hindistan sultanlıkları, Türkistan, Orta-şark ve Altun-ordu hanlıkları, Timürlü, Babürlü ve Safevî imparatorlukları da bu dört büyük devre dahil bulunmakla beraber bunlar zamanında, cihân hâkimiyeti şuûr ve mefkûresi ya açıkça göze çarpmaz veya bir hâtıra olarak hissedilir.

Bu umumî tablo bile Türk tarihinde maddî-manevî büyük âmillerin nasıl bir rol oynadığını veya bu devirlerin Türklerin şuûrunda birtakım siyasî inanç ve mefkûrelerin teşekkülüne ne derece sebep olduğunu istidlâle kâfidir. Gerçekten Türkler, başka milletlerden farklı olarak, henüz bir peygambere sâhip olmadan, kendi anlayışları ile tek bir Tanrı inancına yükselmişler; millî ve insanî duygularla birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. Dünya tarihinde bu müstesna vasıflarla tanınan, maddî-manevî kuvvetlerin imtizacı ile de asırlarca cihân nizâmı mefkûresine bağlanan Türkler İslâmiyeti kabûl edince bu yeni dinde kendi rûh ve mefkûrelerini bularak daha yüksek bir mevkie sâhip oldular. Bu sebeptir, ki son bin yıl zarfında İslâmiyet ve Türklük, zat ve sıfat olarak, öyle kaynaşmıştır, ki artık İslâmiyet Türklerin millî dinî mahiyetini kazanmış ve bu iki unsurun birbirinden ayrılması mümkün olmuştur. Türk tarihinin inkişafında ve azamet devirlerinin yaratılmasında müessir maddî-manevî kuvvetlerden hangisinin daha önce âmil olduğu belli değildir. Zira Türkler tarihlerinin ilk devirlerinde siyasî teşkilât ve askerî kabiliyetleri, dünyada ilk defa ata binerek onu bir muharebe vasıtası halinde kullanmaları sâyesinde komşu kavimlere üstün bir kuvvet olarak meydana çıkmışlar; o zamandanberi de tek Tanrı'ya inanmış; millî şuûra ve insanlık duygularına bağlanmış ve cihân hâkimiyeti dâvasına girişmişlerdi. Bu maddî-manevî kuvvetlerle geniş imparatorluklar kuran Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları ve münase-

² Burada tarihî devirler kastedilip Türklerin eski devirlerine ait birtakım nazariyeler ve hususiyle hayâlî tarih tezleri bahis mevzuu değildir. Medeniyet ve din münasebetlerinin ehemmiyetine göre, Türk tarihini Şamanî ve İslâmî olmak üzere iki çağa ayırmak daha isbâhtir. Bununla beraber İslâm devrinin büyük ehemmiyeti dolayısıyla Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresinin Şamanî, Selçuklu ve Osmanlı adları ile üç devir olarak tetkikini yerinde bulduk.

betlerde bulundukları kavimlere siyasî teşkilâtlarını ve askeri tekniklerini vermişler; Uzak ve Yakın-şark ülkeleri, Asya ve Avrupa kıt'aları arasında din, kültür ve alfabelerin, ticarî ve sınaî maddelerin mübadelesine imkân hazırlayarak medeniyet tarihine hizmet etmişlerdir.

Samanî çağında Türkler Uzak-şark'tan Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar yayılmışlar; Çin, Hindistan, İran, Roma ve Bizans İmparatorluk veya ülkeleri hudutlarını aşmışlar; zaferler kazanmış ve bu uzak ülkelerde birtakım siyasî ve etnik teşekküller vücuda getirmişlerdir. Lâkin bu geniş yayılışlara rağmen Türkistan yine de Türk tarihi ve nüfus kesafetinin merkezi kalmıştır. Bu çağda vuku bulan fetih ve göçler, kurulan yurt ve devletler dünya tarihinde mühim bir rol oynamakla beraber bunların te'sirleri gittikçe asırların derinliklerine gömülmüş; buralarda geçen hâtıra ve tarihlerin izleri tedricen azalmış ve nihayet bu Türk kavimleri zamanla yerli ve komşu halklar tarafından temsil edilmiştir. Bu sebeple, Ana-yurt dışında cereyan eden tarih Türkler için çok mühim bir mirâs bırakmamıştır. Fakat bu temsil dolayısıyla tarihe karışan eski Türklerin Çin, Hindistan, İran, Rusya, Balkanlar ve Orta-Avrupa kavimlerinin kanlarına, siyasî ve kültürel inkişaflarına kattıkları unsurlar sanıldığından çok daha fazla olmuştur. Nitekim, bugün de, Uzak-şark'tan Orta-Avrupa'ya kadar birçok ülke, deniz, nehir ve kavimlerin adları bu devrin hâtıralarını muhafaza eder. Meselâ Yayı (Ural), İtil (Volga), Ten (Don), Özü (Dinyaper), Aksu, Tarla (Dinyester) nehirleri Cenubî Rusya'nın kadim zamanlarında nasıl Türk olduğunu gösterir. Hristiyan Gagavuz ve musevî Karayım Türkleri de bu tarih denizinin son bakıyyeleridir.

İslâm çağında Türk tarihinin ağırlık merkezi gittikçe Türkistan'dan Yakın-şark'a ve hususiyle Türkiye'ye intikal eder. Eski medeniyet dünyası ve Akdeniz havzası Türk hâkimiyet sahasına dâhil olur. Bu devirde millî ve İslâmî mefkûrelerin imtizacı sayesinde Türkler daha yüksek bir medeniyet ve daha kudretli bir cihân hâkimiyeti ile yeni bir tarih devresine girerler. Türkler İslâm dini ve medeniyeti çerçevesinde kendi ideallerini bularak yükselirken iç buhranlara ve dış istilâlara marûz kalan İslâm dünyasını ve hayatiyetini kaybeden müslüman milletleri de kurtarmışlardır. Bu yeni devirde Türklerin Türk, İslâm ve cihân tarihlerinde rolleri o derece artar, ki bütün müslüman ve hristiyan kavimlerin kaderleri üzerindeki tesirleri bugüne kadar devam eder. Gerçekten İslâm dünyası, X. asırda, uğradığı dinî, içtimai ve siyasî buhran ve nifakla içeride, Bizans ve Avrupa'nın taarruz ve istilâları ile de dışarıda öyle tehlikeli bir duruma düşmüştü, ki müslümanların tek tesellisi bu asırda İslâmiyetin Türkler arasında sür'atle

yayıldığına dair gelen haberler idi. Bu münasebetle Fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına dair yayılan birtakım hadisler, evliyâ teşvîrleri ve kehânetler müslümanlara ümid verirken Türkler üzerinde de İslâmiyetin cazibesini artırıyor ve ihtidâları sür'atlendiriyordu. Türkler böylece millî ve islâmî mefkûrelerin kaynaşması ile cihân hâkimiyeti dâvalarını canlandırırken müslüman mütefekkirleri de İslâmiyete yaptıkları hizmetler dolayısıyla onlara karşı şükrânlarını bildiriyor ve Türkler artık İslâmın hâmisi ve bayrağı mevkiine yükseliyordu. Türkler İslâm dünyasını içeride siyasî ve manevî birliğe, dışarıda da istilâlardan emin bir duruma getirdikten sonra da Orta-Asya'yı, Kafkasya'yı, Anadolu'yu Rumeli'yi, Şarkî Avrupa ve Karadeniz'in şimal sahillerini, nihayet şimalî Hindistan'ı İslâm dini ve medeniyeti hudutları içerisine dâhil ettiler. Yeni kültürel ve iktisadî hamlelerle de İslâm medeniyeti ikinci yüksek devrini idrâk etmiş ve ona XVIII. asra kadar uzun devirler üstünlük sağlamıştır.

Selçukluların hâkimiyeti ve cihangirâne hamleleri sayesinde İslâmın bu kudreti kazanması Bizans imparatorluğunun artık inhitata uğramasına; cehalet, sefalet ve taassup içinde bulunan Hristiyan Avrupa'nın da meşhûr Haçlı seferleri ile asırlarca süren taarruzlarına sebep oldu. Milyonlarca insanın kanına mal olan bu Haçlı taarruzları nihayet Türk kudreti karşısında kırılmış ve Avrupalılar memleketlerine eli boş olarak dönmüşlerdir. Lâkin onlar hiç farkına varmadan bu seferlerin büyük bir mükâfatını görüyorlardı. Filhakika Avrupalılar bu münasebetle İslâm medeniyetini tanıdılar; Şark'tan ilim ve kültür aşkı almak ve Akdeniz ticaretine hâkim olmak sayesinde Yeniçağlar medeniyetinin temellerini atmağa muvaffak oldular. Öyle ki, Hristiyanlığın unutturduğu ve Avrupa'nın hayran olduğu eski Yunan medeniyeti de ancak müslümanlar sayesinde öğrenilebildi. Böylece Türk hâkimiyeti bir yandan İslâm medeniyetinin hayatiyetine ve yükselmesine imkân verdi; öte yandan da Avrupa medeniyetinin doğuşuna hizmet etti. Türklerin İslâm dini ve medeniyeti sayesinde yükselişlerine dair bir hâdiseye de burada dikkati çekmek yerinde olur. Karadeniz şimalinden vuku bulan bin yıllık sayısız Türk göçlerine rağmen buralarda Türklük asırlar sonra nihayet tarihe karıştığı halde cenup yolu ile vuku bulan muhaceretler yüksek medeniyete ve nüfus kesafetine sâhip bulunan Yakın-şark'ta ve Anadolu'da İslâmiyet sayesinde yalnız varlıklarını muhafaza etmemişler; aynı zamanda en büyük imparatorluklar kurup yüksek bir medeniyetin ve cihân hâkimiyeti dâvasının da ileri bir temsalcisi olabilmişlerdir.

Selçuklular devrinde istilâcı Haçlılara karşı Anadolu'da ve Suriye'

de cihâd yapan Türkler, Osmanlılar devrinde, uğradıkları ikinci devir Haçlı taarruzlarını, daha beylik halinde başlamak üzere, Rumeli'de, Orta-Avrupa'da, Akdeniz'de ve hattâ Okyanus'larda karşılayarak daha derin bir mefkûre ve daha kudretli ordular sâyesinde daha muhteşem zaferler kazandılar. Osmanlı pâdişâhlarının kudreti ve dehâsı sâyesinde Türk cihân hâkimiyeti dâvası en yüksek derece ve seviyeye ulaştı. Böylece Katolik kilisesinin giriştiği bu yeni Haçlı taarruzları neticede Türk hâkimiyetini Avrupa'nın ortalarına ve Akdeniz havzasına kadar genişletti. Nitekim Macaristan zaferinden dönen Kanunî Sultan Süleyman, Avrupalı elçilere, Hristiyan devletler ecdâdına karşı beyhûde daimî Haçlı taarruzlarına girişmeseydi bu kadar kan dökülmezdi derken savaşların mes'uliyetinin onlara ait bulunduğunu ve yapılan fetihlerin de bu zaruretle olduğunu meydana koyuyordu. Türk milletinin tarihte en büyük eseri olan Osmanlı imparatorluğu dünya tarihinde de ancak Roma ve Halifelik İmparatorlukları ile mukayese edilebilecek bir siyasi varlıktır. Fakat, aslında, bu devletin onlardan da üstün vasıfları vardı. Filhakika Osmanlı İmparatorluğu maddî-manevî kudret kaynakları, idaresinde yaşayan çeşitli kavim, din ve mezhepler-arası barışı, siyasi istikrarı ve içtimâî âhengi ile iki evvelki imparatorluktan da daha sağlam ve kuvvetli bir nizâmın temsilcisi idi. O, Roma İmparatorluğu gibi yabancı istilâların tehdidi ve haraç verme mecburiyeti altında değildi. Halifelik imparatorluğu gibi de sür'atle siyasi otoritesini ve birliğini kaybetmemişti. Materyalist hastalıklara, dinî ve içtimâî buhranlara düşmemekle, yüksek zenginler ve ezilen sefil halk kitleleri ve sınıflar-arası uçurumlar yaratmamakla da mümtaz idi. Osmanlı devrinde üstün Romalı ve aşağı yabancı milletler tasnifine benzeyen bir ayrılığa da rastlanmamıştır. Fransız âlimi Fr. Grenard'ın ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman milliyetler tezaadına, din ve mezhep mücadelelerine fırsat vermemiştir. Bu âhengi ile Osmanlılar yalnız eski imparatorluklar değil, hürriyet, demokrasi, lâiklik ve insanlık fikirlerinin yaygın bulunduğu Modern çağ imparatorluklarından da daha ileri ve emsâlsiz bir nizâmın sâhibi idiler. Osmanlı İmparatorluğu siyasi istikrarı, dinlerarası âhengi ve içtimâî adâleti ile Büyük Selçuklu İmparatorluğundan da daha üstün bir siyasi teşkilât idi. Bu sebeptendir, ki emperyalist devletlerin taarruz ve tahriklerine kadar hristiyan kavimlerin isyân veya istiklâl hareketleri de bahis mevzuu değildi. XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu üç kıt'ada, eski medeniyet ülkelerinde, iç denizlerde ve pek çok kavimler üzerinde hüküm sürerken İslâm dünyasının

geri kalan memleketleri de diğer Türk devletlerinin idaresinde bulunuyordu. Hindistan'da Babürlü ve İran'da Safevî şahlıkları, Türkistan'da ve Altun-ordu'da başka Türk hanlıkları bulunuyordu. Böylece bu asırda Türk milletinin hâkimiyeti ve yayılışı Viyana kapılarından Ganj nehri vâdilerine, Altay dağlarından Atlas sâhillerine, İtil boylarından Habeşistan'a ve büyük Sahra'ya kadar eski dünyanın yarısına kadar yayılıyordu. Bu sebeptendir, ki bazı Avrupa tarihçileri (meselâ E. Driault) baklı olarak bu devre « T ü r k a s r ı » adını vermişler, ki Avrupalıların M u h t e ş e m dedikleri Kanunî Sultan Süleyman bu devrin ve Türk cihân hâkimiyeti dâvasının tâcını temsil eder. Türkiye'de, Türkistan'da, Hindistan'da ve İslâm dünyasının diğer ülkelerinde yükselen büyük mimari âbideleri Türk ihtişam, mefkûre ve san'at duygularının terkiibini ve en güzel maddî ifadelerini teşkil eder. İslâm bilginleri de, XIII. asırda, dünyanın dörtte birinin, yâni, Tuna boylarından uzak-şark'a ve Ak-deniz kıyılarından Hindistan içlerine ve Mısır'dan Bulgar (Kazan) diyârlarına kadar uzayan bütün ülkelerin Türklere ait bulunduğunu veya Büyük Türkistan olduğunu söylerken bu hususu da bu milletin üstünlükleri hakkında başka bir delil olarak gösteriyorlardı.

Osmanlı mütefekkirleri İmparatorluğun maddî-manevî kudret kaynaklarına o derece inanmışlardı, ki XVII. asırda başlıyan inhitatı ârizî sayıyor; bir takım islâhat tedbirleri sâyesinde Kanunî devrini tekrar diriltebileceklerine inanıyorlardı. Hattâ XVIII ve XIX. asırlarda, Rusya ve Avrupa karşısında, uğranan ağır mağlûbiyetlere rağmen, Türkler yine de millî ve İslâmî değerleri hakkında hiçbir şüpheye düşmüyor ve aslâ manevî mağlûbiyeti kabûl etmiyorlardı. Gerçekten bu devletin hayatîyeti ve kudsiyeti Türklerin şuûrunda o derece yerleşmişti, ki İbn Haldun'un devletlerin doğuş, yükseliş ve sukut nazariyesine bağlı kalan Osmanlı tarihçileri İmparatorluğun «D ev l e t - i e b e d m ü d d e t» bulunduğuna ve bu sebeple de bu nazariyeden müstesnâ olduğuna inanıyorlardı. İmparatorluk, çok ağır şartlar içinde ve büyük hatâların kurbanı olarak, birinci cihân harbinde yıkılırken bile hayatını tarihi şeref ve azametina uygun hamâset destânları ile kapatıyordu. Hattâ İstiklâl Harbinin zaferle neticelenmesi ve yeni Türkiye'nin doğuşu da Osmanlı Türklerinin ölüm sırasında dahi nasıl bir mefkûrevî kudrete sâhip olduğunu göstermiştir. Böylece Tanzimat'tan sonra Avrupa karşısında küçük bir münevver zümrenin düştüğü aşağılık duygusu ve ruhi çöküntü asla millî kudreti sarsacak bir derecede değildi. Dikkate şâyandır, ki Ortaçağda İslâm Müslüman âleminin üstünlüğü karşısında Yakın-şark hristiyanları ve hususiyle Rumlar tam bir aşağılık duygusuna gömüldükleri ve bu suretle de kendi sukutlarını bizzat hızlandır-

dıkları halde Avrupa'da ne Araplar ve ne de Türkler karşısında böyle bir ruhi çöküntü husûle gelmemiş; Kilisenin hâkimiyeti ve Hristiyanlığa bağlılık böyle bir duruma fırsat vermemişti. Lâkin ilmin ve fikir hürriyetinin inkişafı ile Hristiyanlığa karşı uyanan bir itimatsızlık dolayısıyla Yeni-çağlar Avrupasında da Türklerin içtimai, ahlâkî, dinî ve mefkûrevî üstünlüklerine dair bazı mühim fikirler ileri sürülmüş; fakat Osmanlı İmparatorluğunun gittikçe ağırlaşan inhitatı Türkler arasında asla bir aşağılık duygusuna fırsat vermemiştir. Halbuki bugün yeni Türkiye'de, tersine bir medeniyet anlayışı, millî kültür, ahlâk ve mefkûrenin tahribine sebep olmakla aydınlar arasında ağır bir manevî buhran ve aşağılık duygusu yaratmış; kaba materyalizme kurban ve rûhsuz nesillerin yetişmesi ilerici olarak Türk tarihinde ilk defa olarak milli birliği tehdid eden tehlikeler başgöstermiştir.

Türklerin maddî-manevî kuvvet kaynakları ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri sâyesinde yaratılan tarihin azamet devirlerini izâh ederken başka kavimlerin yaşayış, düşünüş ve inanışları ile tarihî inkişaf-ları arasında mevcûd münasebetler de tabiatıyla âlâkâmızı çeker. Hindistan'da doğan dinlerin savaşı ve hayvan kesmeği yasak etmesi de bu ülkede yaşayan kavimlerin iklim ve hayat şartları ile ilgili olup Hindlilerin siyasi bir kudret ve kabiliyet gösterememeleri ve yabancıların idareleri altında kalmaları bu münasebetlerin tabii bir neticesidir. Hindistan'da hakların aşılmaz sınıf (*kast*) uçurumları ile birbirlerinden uzaklaşmaları ve *paryalara* revâ görülen sefil hayat ve zülûmler bu dinî inançların insanî bir menşe'le ilgisini bertaraf eder. Hayat şartları ve inançları arasındaki münasebetler dolayısıyla Türkler de, Hindlilerin aksine olarak, savaşı günah değil varlıklarının korunması için meşrû' ve hattâ sevap sayıyorlardı. Nitekim millî destâna göre Oğuz Han devletini oğullarına taksim ederken: «E y o ğ u l l a r ı m ! B e n a r t ı k ç o k y a ş l a n d ı m ; ç o k s a v a ş t ı m ; G ö k t a n r ı y a b o r c u m u ö d e d i m » demekle cidden sevap işlediğine inanıyordu. Bu sebeptendir, ki Türkler kendi mizaclarına uygun gelmeyen Hindistan dinlerini kabûle yanaşmıyorlardı. Nitekim Buda dini, VI-VIII. asırlar esnasında, Orta-Asya'da yayılma faaliyetine girişirken Gök-Türk hükûmdarı Bilge Han ve onun hakîm veziri Tonyukuk bu dinin kabûlünü reddediyor; onun yumuşaklık ve miskinlik telkin ettiğini, s a v a ş ı v e h a y v a n k e s m e y i yasaklayarak Türklerin hayat şartlarına uymadığını, mücadele güçlerini bozacağını düşünüyor ve kalabalık Çinliler karşısında istiklallerini korumakta zorluk çekeceklerini ileri sürüyorlardı. Böylece bu mümtaz devlet adamları hakikaten millî hususiyet, ihtiyaç ve endişelere göre hareket etmişlerdir. Bu münasebetle

IX. asır Arap mütefekkeri Câhiz'in *Mani* dinini kabûlden sonra Uygurların s a v a ş ç ı kabiliyetlerini kaybettiklerine dair beyânını da hatırlamak yerinde olur.

Şamanî Türkler savaş gibi bu esnada düşmanı öldürmeği de günah değil hattâ sevap sayıyorlardı. Bu sebeple de Gök-Türk kağanları ve beyleri öldürdükleri düşman büyüklerinin çirkin heykellerini veya, kendi tabirleri ile, *Balballarını* mezarları kenarına diyor ve bunların âhîrette kendilerine hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Bu hâdise de Türklerin savaşçı kabiliyetleri ve inanışları ile hayat şartları arasındaki münasebetlere güzel bir misâl teşkil eder. Bununla beraber Orhun kitâbelerine göre Türk kağanları kendi milletinin sel gibi akan kanlarını ve dağ gibi yığılan kemiklerini anlattıkları halde, zaferleri esnasında, öldürdükleri düşmanlarının miktarından bahsetmeye ve bununla ıftihara tenezzül etmemişlerdir. Buna mukabil birçok eski ve çağdaş hükümdarlar düşmanlarına karşı yaptıkları zülûmlerle öğünüyorlardı. Gerçekten kağanlar d a i m a s u l h v e n i z â m i ç i n s a v a ş t ı k l a r ı n ı v e muharebeyi sadece içeride isyânları bastırmak, dışarıda da tecâvüzleri önlemek maksadı ile yaptıklarını belirtiyor ve bu münasebetle de âsi Türk boylarının günah (*yazuk*) işlememelerini sebep olarak gösteriyorlardı.¹ Bu durum, Türklerin savaş gayelerini ancak İ s l â m ı n c i h â d m e f k û r e s i ile mukayese ettiğimiz takdirde hakikî mânâsında anlamamız mümkün olacağına delâlet eder. Selçuklu ve Osmanlı sultanları da Türk-İslâm esaslarına göre tecâvüz ve tehlike karşısında harp ilân ediyor ve icabında da bunu dinî bir *fetvâ* ile meşrû'laştırıyorlardı. Esasen İslâmın cihâdı da bazan yanlış anlaşılmış ve ancak bu gibi kayıt ve zarûretlerle müslümanlara farz kılındığına dair hükümlere dikkat edilememiş; kendi nizâmına aldığı Semavî dinlere ve mensuplarına da geniş hürriyet ve kanunî haklar tanımıştır. Halbuki Hristiyan kiliseleri yalnız yabancı dinlere değil, kendi mezhep ve tarikatlerine de aslâ müsamaha etmemiş; hattâ mensuplarına hayat hakkı dahi tanımamıştır. Türk kahramanları atları ile gömülürken bu hayvanın kendilerine üstünlük sağladığına ve bu sebeple de onun kudsiyetine ve dünyada olduğu gibi ahirette de kendilerine binek olarak hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Moğol hanları ise, aynı hizmet inancı ile, i n s a n k u r b a n ediyorlardı, ki bu iki kavim arasında mevcûd insanlık ve medeniyet seviyeleri farkını göstermesi bakımından kayde değer. Bir hâ-

¹ Türklerin bu insanî ve barışçı rûhu ve karakterlerine ilk defa W. Barthold dikkat etmiş ve E. Chavannes'nin hatasını düzeltmiştir. (Orta-asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927, s. 10-11).

kanın Türklerin yalnız savaşta hileye cevâz verdiği dair üzüntüsünü de bu vesile ile hatırlatmak yerinde olur.⁴

Dinlerin kavimlerin tabiatı üzerinde olduğu gibi kavimlerin de dinler üzerinde tâdil edici te'sirlerde bulunduğu tarihî bir hakikattir ve sosyolojik kanunlara uygundur. Bu sebeple Câhiz'in Uygurlar hakkındaki beyânını biraz mübalâğalı bulmak iktiza eder. Nitekim, X. asır İslâm kaynakları, Uygurların, daha küçük bir devlet iken bile, kendi dindaşları *Manihaist*leri himâye maksadı ile Sâ mânileri tehdid edebilecek bir kudrette olduğunu belirtiyorlar.⁵ Gerçekten aynı sosyolojik kanuna göre Buda dini Uzak-şark'ta ve Hristiyanlık da Avrupa'da hayli değişikliklere uğramıştır. Meselâ Avrupalılar, Hristiyanlığın telkinlerine aykırı olarak, eski savaşçı kabiliyetlerini zayıflatmamışlar; yine Hazret-i İsa Allah'ın hakkını Allah'a ve Kayser'in hakkını Kayser'e bıraktığı halde Saint Thomas'nın «Beden rûha tâbidir» düstûruna göre Papalık ruhanî hâkimiyet yanında dünyevî hâkimiyeti de elde etmeğe çalışmış ve bu uğurda uzun mücadelelere girişilmiştir. Arap, Acem ve Türk milletlerinin de İslâm mezhep ve tarikatleri üzerinde tesirlerini görmemek mümkün değildir. Meselâ İranlılar, eski dinleri ve millî duyguları sebebiyle, İslâmiyeti tadil eden bir takım mezhepler ve hattâ ilk zamanlarda İslâmiyete düşman dinî zümreler (*sectes*) vücuda getirmişlerdi, Mazdekçi veya Komünist hareketleri de bu arada kaydetmeliyiz. İslâmiyeti sâf şekline sokmak maksadı ile İbn Teymiyye'nin fikirleri üzerinde kurulan Vehhabilik kuru, sert ve san'attan uzak bir hüviyet alırken Arabistan'ın şartlarına uyuyordu. Türkler, diğer milletlerden farklı olarak, Hazret-i Peygamber sevgisi ile bir Mevlûd âyini ihdâs ederlerken hem derin kudsiyet duygularını ve hem de ince san'at arzularını tatmin ediyorlardı. Bazı Türk tarikatları içinde mûsiki ve *semâ'* (raks) ın büyük bir dinî vecd vasıtası hâline gelmesi de eski Türk kamlarının te'sirlerini gösterir. Tasavvufî Türk tarikatlarına ait sayısız zâviyeler ve imâretler, bunlar vasıtasıyla yayılan hayır işleri de eski Türk insanlık ve misafirperverlik duygularının İslâmiyetle birlikte yükselmesinden başka bir şey değildir.

Türk tarihinde millî, dinî ve insanî duygulara dayanan bir cihân hâkimiyeti mefkûresinin, askerî ve siyasi kudretle muvazi olarak, gelişmesini izah ederken Araplar üzerinde manevî kuvvetlerin daha bâriz rollerine dikkati çekmeliyiz. Filhakika bir avuç Arap kahramanının dev-

rin Sasanî ve Bizans gibi iki muazzam imparatorluğunu yıkmasını veya kanatlarını kırmasını Hazret-i Muhammed'in getirdiği ilâhî rûh ve İslâm mefkûresinin kudretinden başka bir sebeple anlatmak mümkün değildir. Roma İmparatorluğu da, bütün şiddet ve zulümlerine rağmen, fakir hristiyanlara karşı yenilmekten kurtulamamış ve yeni dinin zaferini önliyememiştir. Türkler, tarih sahnesine çıkışlarından beri, Şamanî ve İslâm çağlarında, tek bir Allah'a bağlı bulunmuş; T a n r ı n ı n m ü m t a z b i r k a v m i olduklarına ve onun kendilerini koruduğuna, kağan ve sultanlar Allah'ın cihân hâkimiyetini kendilerine ihsân ettiğine bu sebeple de dünya nizâmını kurmağa memur bulunduklarına inanıyorlardı. İslâmın ilk mu'cizesini nasıl büyük fetihleri teşkil etmiş ve müslümanlar zafer müjdelere inanmış idiyse Selçuklu ve Osmanlı Türkleri de öylece İslâmî ve millî imanla kudret kazanıyorlardı. Bu gibi sayısız manevî âmiller karşısında da K. Marx'ın T a r i h i m a t e r y a l i z m i, tek taraflı bir izah olarak, tabiatıyla, ilmi tenkidlere dayanmamış ve kolaylıkla iflâs etmiştir. Manevî değerlere bağlı bulunan Türk kağan ve sultanları milletlerinin istiklâli, birliği, refâh ve yükselişi uğrunda mücadeleyi tabîi bir vazife saydıklarını beyân ederlerken Türk halkı da ancak d e v l e t i v e k a ğ a n ı m e v c u t o l d u k ç a çalışmanın faydasına inandığını belirtiyor; böylece millî duygular tarihinde idareci ve idare edilen olarak mühim bir kaynaşma hâdisesi vuku'buluyordu. Bu sebeptendir ki, Türkler devleti baba ve mukaddes sayıyor ve «D e v l e t b a b a» tâbiri de bu tarihi inançtan doğuyordu. Gerçekten Türkler en eski devirlerden beri millî duygulara sahip olmakla dünya milletleri arasında mümtaz bir mevki almışlardı. Nitekim millî duygular tarihinde emsali-ne rastlanmayan Orhun kitâbelerinin bu rûhuna dikkat eden Rus şarkiyatçısı W. Barthold da: «E s k i T ü r k l e r d e m i l l i v i c d a n ı n t e ş e k k ü l e t m i ş o l d u ğ u n a a s l â ş ü p h e c â i z o l m y a c a k b i r d e r e c e d e t a m b i r s a r a h a t v a r d ır» hükmünü verir ve bu husus «nâdir bir şeydir» derken bizi te'yid eder. Nitekim bu kitabın çeşitli bölümlerinde Türklerin millî, dinî, insanî ve demokratik duygularla birlikte ve bunlar üzerinde bir cihân hâkimiyeti mefkûresine inandıklarını gösteren pek çok vesika vermiş bulunuyoruz. Türkler, başlangıçtan Osmanlılara kadar, boy beyleri idâresinde kabile birliğine ve feodal esaslara dayanan bir siyasi teşkilâta ve devlet anlayışına sâhip oldukları için, bazan ayrı boy ve devletler halinde, birbirleriyle savaşmaktan da geri kalmıyorlardı. Lâkin bu siyasi parçalanma ve mücadelelerin üstünde yine de millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi mevcuttu. Nitekim birbirleriyle daimî savaş halinde

⁴ Aşağıda Türkler'in dinî bahsine bakınız (I. Böl. 6. bahis)

⁵ Türkler arasında yabancı dinler bahsine bak. Böl. I., bahis 8.

bulunan eski Yunan siteleri de müşterek bir Yunanlılık şuûruna bağlı idiler.⁶

Milliyetçi fikir cereyanlarının gelişmesini ve millî devletlerin teşekkülünü Fransız ihtilâlîne bağlamak doğru ise de millî duyguların doğuşunu ve hattâ milletlerin teşekkülünü de onunla ilgili bulmak o derece dar ve kifayetsiz bir görüşü temsil eder. Gerçekten millî duygular da din duyguları gibi eski devirlere kadar çıkar. Müşterek dil, din ve kültürlerin, ortak sevinç, bayramların ve aynı tehlike, felâket ve mâtemlerin başlamasından itibaren millî duyguların tabîî olarak mevcûd olduğu sâbittir. İslâmiyet ve Hristiyanlık gibi iki cihâşümül din kendi ümmet birliği ve dünya nizâmı için ayırıcı millî hareketlere müsaade etmiyor. Bununla beraber bu duygular yine de varlıklarını hissettirmiş ve tarihî rollerini de yapmışlardır. Hattâ millî duygular bazan din ve mezhep ayrılıkları ile birleşmiş veya bu nâm altında birbirlerini desteklemişler; bu suretle de milletlerin varlıkları canlı bir uzviyet gibi devam etmiştir. Meselâ Yakın-şark hristiyanları, hususiyle Süryaniler ve Ermeniler mezhep farkları ile Bizanslılara karşı millî varlıklarını korumuşlardı. Rumlar da katolik Avrupa'ya karşı Osmanlı idaresini tercih ederlerken millî ve dinî istiklâllerini muhafaza endişesi ile hareket ediyorlardı. VI. asırdan sonra Romalı vasfını kaybetmeğe, Yunanlılaşmağa ve Latince yerine Yunanca hâkim olmağa başlayan Bizans imparatorluğu Şark milletlerini Ortodoks yapmak ve rumlaştırmak siyaseti ile onlara karşı zulümlere girişmiş ve bu hareket de yabancı kavimlerin millî ve dinî mukavemetlerini arttırmış; böylece Bizans'ın cihân hâkimiyeti dâvası Türklere nazaran çok dar ve adâletsiz bir mahiyet almış, hattâ Türklere karşı Bizanslıları kurtarmağa gelen Haçlı Avrupalılar da Rumların hile ve hiyanetlerini görerek onlara düşman olmuşlardı. Nitekim İslâm istilâsı altında kalan İran da, eski dinî inançlarını yeni fikir

⁶ Bundan önce «Türkler ve İslâmiyet» (Dil, Tarih, Fak. Dergisi, IV. 4 (1946), s. 457 - 485; Milliyet ve İnsanlık mefkûrelerinin tarih tedrisatında âhenkleştirilmesi (Dil ve Tarih Fak. Dergisi X 3 - 4 (1952) ve tercümesi L'Harinisation des idées The Ideal of World domination among the Medieval Turks, Studia Islamica; Paris 1955 (IV, s. 77 - 90; Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti (Ankara 1965) adlı makale ve eserlerimizde Türklerin Cihân hâkimiyeti mefkûresi hakkında ileri sürdüğümüz fikirler araştırmamızın ilerlemesi ve genişlemesi neticesinde bu kitap meydana gelmiştir. Türklerin yabancı kavim ve dinlere karşı gösterdikleri hürriyet ve adâlet de «Les Soveraius Seldjoukides et leurs sujets non - musulmans», Studia Islamica, I (1953), s. 65 - 100; «Islamisation dans la Turquie du Moyen - âge» (Studia Islamica, X (1959), s. 137 - 152) adlı araştırmamızda ele alınmıştır. Türkler'de Milliyet ve İnsanlık idealleri adlı tedkikimiz için de Türkiye'de Manevi Buhran (Ankara 1964, s. 157 - 184) adlı eserimize bak.

ve mezhepler halinde, hususiyle aşırı Şii (Gulât-ı Şia) adı altında diriltmekle millî ve manevî istiklâl gayesini güdüyordu. Büyük İran şairi Fîrdevsî kendi Şah-nâme'sinde «Bu otuz yıl zarfında çok sıkıntı çektim. Ama bu farisi ile Acem'i de dirilttim» derken eserini ne derece derin bir millî duygu ile yazdığını meydana koymuştu.⁷ Bu zamanda İran'ın şarkında Türk Gazneliler ve garbinde de Şii Acem Büveyhliler hüküm sürdüğü halde Fîrdevsî yine de Araplara karşı nefret ve hakaret duygularını gizlememiş; İslâm istilâsına karşı millî hislerinin dinden daha üstün olduğunu göstermiş ve bu sebeple de dindar muhitlerde onun İslâmlığı ve eseri şüphe ile karşılanmıştır. Türkler kendi arzuları ile İslâm olduğu ve İslâm dünyasına hâkim bulunduğu için de bu türlü ve diğer dar düşünce ve duygulara sâhip olmamışlardır.

Emevî halifeliliği zamanında Araplar İslâmiyeti kendi millî hesaplarına göre kullanıyor; diğer müslüman kavimlerinden üstün olduklarını, onlara ikinci derecede bir mevki tanıdıklarını, kendileri sâyesinde hidâyete erdiklerini ileri sürüyor ve bu sebeplerle Arap olmayanları kendi Mevâlî (âzâdlı-köle) leri sayıyorlardı. İslâmın müsavilik rûhuna ve ümmet birliğine aykırı bulunan bu tefrik veya aşırı milliyetçilik diğer müslüman kavimlerde de mukabil duygu ve cereyanları kışkırtmış; İslâm tarihinde meşhûr Şu'ûbiyye (milliyetçilik) cereyanını doğurmuştu. Böylece Arap olmayan müslümanlar arasında da kendilerinin Araplara üstün olduklarına dair fikirler meydana çıkmış ve eserler yazılmıştır. Bu aşırı siyaset Emevî devletinin sukutunda ve Abbasi hilâfetinin iktidara gelmesinde başlıca âmillerden biridir. Hattâ Abbasi devleti Araplara değil, daha ziyâde, önce İranlılara, az sonra da Türklere dayanarak İslâmın müsavilik esaslarına bağlı kalmıştı. Abbâsi halifeliliğine karşı meydana çıkan Şii Fatîmî hilâfeti, Sünnî mezheplere olduğu gibi hristiyanlara karşı da çok derin bir taassuba saplanmış ve zulümler yapmıştı. Selçuklu ve Osmanlı Türkleri, İslâm esaslarına ve Türk an'anelerine bağlı kalarak, dinler ve mezhepler arası bir âhenk kurmakla cihân hâkimiyeti dâvalarını ve İslâm nizâmını kolaylıkla geliştirmiş; hristiyan Bizans ve Avrupaca meçhûl kalan bu din hürriyet ve adâlet sâyesinde yabancı kavimlerin kalblerini kazanmışlardı. Bu âhenkli cihân hâkimiyeti mefkûresi yanında Türk halkları ve askerleri arasında daima millî duyguların mevcûdiyetine de rastlanmıştır. Esasen millet realite-

⁷ Beytin aslı:

Besî renc bûdem derin sâl-sî
Acem zinde kordem bedin Pârisi

sini kabûl eden İslâmiyet de dinî ve insanî gayelere aykırı bulunmayan mutedil bir milliyetçiliği yasak etmiyor; milletler-arası üstünlük ve nefret duygularına, yâni kendi tâbiri ile bir nev'î ırkçılık demek olan kavmî asabiyete cevaz vermiyordu. Bu münasebetle milliyet, din ve insanlık duyguları arasında tam bir âhenk kurmanın mümkün olduğunu, Türklerin tarihte kendi cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvaları ile bugün sâdece nazariyatta kalan ve mefkûrevî temeli bulunmayan Birleşmiş Milletler idealine fazlası ile yaklaşmış bulunduklarını belirtmekte bir tereddüd yoktur.

Milletlerin tarihi kudret ve zaaflarına göre yükseliş veya sukutlarına dair bir takım siyasî duygu ve inançlara sâhip olduklarını biliyoruz. Eski Roma, İran ve Bizans imparatorlukları, Büyük İskender ve Cengiz Han da cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvasını güdüyorlardı. Fakat bunlar kavimler, dinler, sınıflar ve zümreler arasında asla bir müsâvilik ve adâlete bağlı değildi. Osmanlılar, milletler, dinler ve sınıflar-arası âhenk ve adâletin te'sisinde hepsinden üstün ve İslâm dünya nizâmı esaslarına bağlı bulunmakla eski Türk devletlerini ve Abbâsî halifeliğini ve bizzat Selçukluları da Mirî toprak idaresi ile geçmişler; büyük arâzi aristokları topraksız veya esir köylü sınıflarına meydan vermişlerdi. Beşeriyetin son ileri hamlesini temsil eden Avrupa medeniyeti ise dinî ve millî taassup hareketleri, sınıflar-arası mücadeleler ve materyalist hastalıklarla mâlûldür. Filhakika Garp dünyası ya Kilisenin ilme ve medeniyet baskısı ile veyahut ta ilim ve medeniyetin dine karşı isyanı ile karşılaşmış; medeniyetin bekası ve beşeriyetin saâdeti için zarurî olan madde-rûh muvazenesini bir türlü yaşatamamıştır. Gerçekten dünyanın gözlerini kamaştıran Garp medeniyeti materyalist bir istikamette gelişince Avrupahlılar dünyayı hâkimiyetleri altına almış; milletleri de üstün Âri veya Beyaz ve geri ırklara göre sınıflara ayıran bir takım bâtil fikir ve nazariyelerden kurtulamamıştır. Bununla beraber materyalist ve aşırı milliyetçi fikirler bizzat Avrupa milletleri arasında da mücadeleleri körüklemiş ve kendi medeniyetleri ile birlikte bütün dünyayı da ağır buhranlara sürüklemiştir. Böylece Yeni çağlar medeniyetinin inkişâfında ilim-din ve mezhepler arası mücadelelerle boğuşan Avrupa buna çare olarak din ve dünya münasebetlerini vicdân hürriyeti esasına göre ayırıp huzûra kavuşmak isterken, materyalist ve aşırı milliyetçi emeller onu daha büyük sarsıntılara düşürmüştür.

İngilizler adalarda yaşamalarına rağmen ancak Yeni çağlarda denizden nasibini almağa başlamış; deniz ticareti ve şirketleri sayesinde tarihin yeni bir tip ve büyük bir imparatorluğunu kurarak Eski çağdaki Fenikelileri, Ortaçağlardaki İtalyanları ve Yeni çağlardaki komşularını

çok geride bırakmışlardır. Bu cihânşümûl imparatorluğun hususiyetine ve İngilizlerin karakterine göre bu millet çağdaş imparatorluklara nazaran daha mutedil ve yumuşak bir nizâmın ve cihân hâkimiyeti şuûrunun temsilcisi olmakla beraber yalnız diğer ırklardan değil, bizzat kendi Âri ırkdaşlarından daha üstün olduğunu hissediyor; hattâ bu vasıfları ile Avrupa medeniyetini kurmakta aynı hizmeti gören Alman, Fransız ve İtalyanlardan da daha yüksek bazı kabiliyetlere sâhip olduklarına inanıyordu. İngiliz tarih felsefecisi A. Toynbee, yüksek idare kabiliyeti bakımından ve hâkimiyet an'anelerinden gelen hasletler dolayısıyla, Garpte İngilizleri ve Şarkta da Türkleri misâl olarak zikreder ve birbirine benzetir. Siyasî birliğine kavuşmakta ve müstemleke imparatorluğu kurmakta geciken Almanlar ise yüksek ilim, kültür, san'at ve tekniklerine, beyaz ırkın en sâf kolunu teşkil ettiklerine inanarak kuvvetli bir milliyetçilik ve *Pan-germanizm* şuûru ile de bir cihân hâkimiyeti dâvasına girişmiş; ama onun azîm kudreti büyük rakipleri ile karşılaşınca iki cihân harbinde müthiş perişan olmaktan kurtulamamış ve nihâyet ırkçılığa saplanmış bulunuyordu. Fakat Yeni çağlar Avrupasında esaret psikolojisinden cihân hâkimiyeti dâvasına atılan Çarlık Rusyası çok dikkate şâyan bir örnek olarak üzerinde durulmağa değer.

Filhakika eski Rus kroniklerinin beyânına ve bizzat Slav âlimlerinin de tetkiklerine göre siyasî teşkilât ve devlet kurma kabiliyetinden mahrum bulunan Slavlar bütün Eski ve Ortaçağlar boyunca Türk ve Cermen kavimlerinin idaresinde esir olarak yaşıyor ve bu sebeple de Herder'in ifâdesine göre tarihte değil coğrafyada mühim bir mevki alıyorlardı. Nitekim Avrupa dillerinde köle mânasında kullanılan *Esclave* kelimesi de aslında *Esclavus* (Slav) adından gelmiştir. Slavlaşan Türkler Balkanlarda Bulgar devletini kurmuş ve Hazarların idaresinde bulunan Kief prensleri de onlardan siyasî teşkilât ve kültürle birlikte birçok kültürel unsurlar almışlardır, ki onların kullandığı *kaganus* unvanı da Türkçe kagan dan başka bir şey değildir. Esasen Rus prensliği ve Rus adı da İskandinavlıların eseridir. Rus prensleri Bizans'tan Ortodoks Hristiyanlığı, kültür ve yazılarını aldıktan ve nihâyet Altunordu hanlığının parçalanmasından sonra kuvvetlenmeğe, şarka ve cenuba doğru genişliyerek eski Türk ülkelerini istilâya başladılar. Bizans'ın sukutu üzerine de onun vârisi olduklarını ve İstanbul'dan sonra Moskova'nın üçüncü Roma mevkiine yükseldiğini iddia ediyor; Rus prensleri de artık bu suretle *Çar* (Kayser) yâni imparator ünvanını alarak yeni ve büyük bir dâva ile ortaya çıkıyorlardı.⁸

⁸ Slavlar için Böl. II. bahis 6. de bak.

Bu tarihi inkişâflar ve Rus imparatorluğunun genişlemesi çarlara artık bir cihân hâkimiyeti şuuru veriyordu. Nitekim çara tâc giydiren Moskova patriği bunu İsa'nın tâcı ve çarı da onun temsilcisi göstermekle Hristiyanlığın en yüksek mevkiini ve dünya hâkimiyetinin kendisine ait olduğunu iddia ediyordu. Ortodoksluğun vârisi olmak sıfatı ile de çar İmparator şehri (Çarigrad) olan İstanbul'u almak, Osmanlı imparatorluğuna dâhil bütün Slav ve Hristiyan milletler üzerinde hâkimiyet kurmak dâvasına girmişti. Çarlar bu dinî mevkileri ve üçüncü Romanın hâkimi sıfatı ile Avrupa'ya karşı eski Ortodoks-Katolik rekabeti ve üstünlük iddiasına da girişmiş oluyordu. İctimaî bünyesinin hastalıkları ve Avrupa medeniyetinin hazımsızlığa uğraması yanında Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilâlini de Garbe karşı uyanan tarihi rekabet ve intikam duygularının bir devamı sayanlar da vardır. Çarlık devrinde Ortodoks dini ve Pan-slavizm nasıl çarlarda bir cihân hâkimiyeti emeli yaratmış idiyse, Bolşevik idaresinde de komünist ve milliyetçi fikirler de öylece Avrupa'ya ve dünyaya tahakküm ihtiraslarını doğurmuştur. Bu suretle tarihinde esaret psikolojisine sâhip bir millet, şartların değişmesi ile, sür'atle dünya hâkimiyeti şuûruna erişiyordu. Bununla beraber bu inkılâp Rusya'da küçük bir hâkim kadroya ait olup halk kitleleri ne Çarlık ve ne de Bolşevik devrinde henüz hürriyet ve millî şahsiyet kazanmamış; bu münasebetle de her iki devirde de istibdâd ve zulüm idaresi hüküm sürebilmiştir. Nitekim Rus aydınları arasında istibdâda karşı açılan mücadeleler de çok defa ifrata varmış; materyalist anarşist ve nihilist mahiyeti ile cemiyeti normal tekâmülden uzaklaştırmıştır. Bir mütefekkir Bolşevik Rus devleti istibdâd ve zulmü ile kuvvetlendikçe Rus cemiyetinin de o nisbette sarsıldığını söylüyor, ki bu da millî ve siyasî şuûrun henüz kâfi derecede gelişemediğini ifade eder. Evliya Çelebi, kalabalık Rus milletinin teşkilâtlandığı takdirde Türk-İslâm dünyası için arzedeceği tehlikeye işaret ederken, devletin genişlemesine rağmen, Rusların XVII. asırda henüz bir yığın halinde bulunduğunu belirtiyordu. Esasen milletlerin karakterleri kolaylıkla değişemediğinden Rusya'da hüküm süren istibdâdın temelinde de eski esaret psikolojisini görmek yerinde olur. Bolşeviklerin bütün dünyaya tahakküm cesareti de buradan gelmektedir.

Bununla beraber Çarların istibdâdı hem Rus halkının bu tarihi durumuna hem de Bizans'tan gelen istibdâd an'anesine dayanıyordu. Gerçekten Çarlık devri istibdâda karşı hiçbir murakabe kuvveti ve müessesesi mevcut değildi. Avrupa'da kilisenin hâiz olduğu yüksek otoriteye ne Bizans ve ne de Rus imparatorluklarında rastlanmamıştır. Zira patrikhâne daima imparator ve çarların elinde bir âlet idi. Safevî İran'

da olduğu gibi Rusya'da da nâzırlar saraydan aldıkları emirleri tatbikten başka bir sıfat ve selâhiyete sâhip değildi. Yani Çar ve Şâh karşısında selâhiyetli bir hükûmet mevcut değildi. Halbuki Osmanlı pâdişâhları devlet işlerini şeriate ve kanunlara göre idare ediyor; memleket mes'eleleri *Dîvan*'da müzakere olunup kararlara bağlanıyordu. Şeriat ve kanunların bekçisi olan âlimlerin ve dinî efkârın murakebesi de çok kuvvetli idi. Kudretli pâdişâhlar bazan şeyhülislâm veya müftülerin fetvâları karşısında kararlarından vazgeçiyorlardı. Osmanlı pâdişâhları zaten asırlarca millî devlet anlayışına ve dinî nizâma çok derin bir imanla bağlı bulunuyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, ihtiyarlığına ve hastalığına rağmen, son Macaristan seferine bir derece umumî efkârın baskısı ile çıkmaya mecbur kalmıştı.

Modern çağlarda büyük devletlerin, kudretleri ile muvazi olarak, bir cihân hâkimiyeti şuûruna ermeleri normal olmakla beraber bu inkişâfta, eski Türklerde tabii olarak doğan millî ve dinî inançlardan, insanî duygulardan ziyâde muhakemenin ve maddî hesapların rolü göze çarpar; aşırı milliyetçi gayelere göre istikamet alır. Bu sebeple modern imparatorluklardan hiçbir, milletler-arası âhenge, adâlete ve insanlık duygularına dayanan Osmanlı devlet nizâmı derecesinde bir idare kuramamış ve onun kadar uzun ömre, sağlam ve istikrarlı bir siyasî bün-yeye sâhip olamamıştı. Milletlerin siyasî duygu ve inançlarında tabiiîlik şüphesiz bir olgunluk ve kuvvet kaynağı teşkil ediyordu. Polonyalılar istiklâllerine, Türk süvarilerinin atlarını Vistül nehrinde suladıkları zamanı bağlayan bir efsâne veya kehânete inanmışlar; Birinci Cihân harbinde Türk askerlerinin Galiçya cephesine varması ve nihâyet bu milletin kurtuluşu müjdenin isâbetine delil sayılmıştır. Halk kitlelerine alt tabii inançlar hakkında bu güzel misale mukabil bazı milletlerin sun'î efsâne ve fikirlerle aşırı milliyetçi emellerini beslemeleri de bazan gülünç ve kötü neticeler vermiştir, ki küçük Yunanistan'ın *Megalo idea* hayâli de bu hususta kayde şâyândır. Filhakika Türkler karşısında, XI-XV. asırlar zarfında, derin bir aşağılık duygusuna düşen Bizanslılar Türklerin üstünlüğüne ve kendilerinin de sukutlarına dair öyle bir inanca sâhip olmuşlardı, ki bu inançlarını bizzat yarattıkları efsâne ve kehânetlerle örmüş ve kendi inkırazlarını bu suretle de hızlandırmışlardı. Avrupa'nın ve Rusya'nın himâyesinde kurulan Küçük Yunanistan Osmanlı imparatorluğunun uğradığı emperyalist gailelerden cesâret alarak bu eski sukut efsânelerini tersine çevirmeğe ve Türkler aleyhinde müstakbel zaferlere dair bir takım yeni dinî efsâne ve kehânetler uydurmakla giriştiler. Osmanlı imparatorluğunu diriltmekten de çok daha imkân-sız olan bu hayal için efsâneleri kilise ve maarif teşkilâtı ile yeni ne-

sillerin şuûruna yerleştirmeye uğraşırken Yunanlılar sadece gülünç olmadılar; aynı zamanda Tesalya'da Türk süngülerine, Sakarya'da kahkâhlarına çarptıkları gibi İzmir'de de denize döküldüler. Bununla beraber çok defa yabancı devletlerin âleti olan Yunanlılar yine de bu ölçüsüz emellerin cezasından bir türlü kurtulamamış ve Türkiye aleyhinde Haçlı seferleri hazırlamaktan da vazgeçmemiştir. Nitekim bir yandan bu uydurma efsânelerle kafaları bozan faaliyetler devam ederken, öte yandan da Yunanistan hâlâ Fener Patrikhânesine bağlı kalmakta ve hattâ anayasası ile de İstanbul'u dinî merkez saymaktadır. Bu da Türk hükûmetinin Lozan barışında işlediği büyük hatalardan biri olmuş, hilâfetin ilgası ile İstanbul Türk-İslâm dünyası için dinî merkez vasfını kaybederken sün'i olarak hâlâ Ortodoks patrikhanesini muhafaza etmiş; Türkiye'de artık Rum ve hristiyan kalmadığı da düşünülmemiştir. Halbuki istiklâline kavuşan bütün Ortodoks milletler Fener'den ayrılmış ve millî patrikhânelerini kurmuşlardır.

Tarihi mefkûre kudreti ile son Yunan hayallerini yıkan ve istiklâlini de o sâyede kurtaran Türkiye hem bu Yunan ihtiraslarına karşı bir gaflet içine düşmekte; hem de Türk milletini ayakta tutan bu mefkûre kaynaklarını, millî, dinî ve kültürel değerlerini, ilericilik iddiaları ile, sarsmağa girişmiş bulunmaktadır. Bu münasebetle Anadolu'yu vatan hâline getiren millî ve İslâmî mukaddesata ve türbelere yasaklar konduğunu, tarihi âbidelerin, evliyâ ve kahramanlara ait menkibelerin nisyanâne terkedildiğini; buna mukabil uydurma Hristiyan ve Bizans ziyaret-gâhları ihdâs olunduğunu da belirtmek yerinde olur. İstanbul'un da tarihi mukaddesatı ve dinî merkez olma vasıfları giderildikçe, sebepsiz yere, Ortodoksluğun merkezi halinde bırakılması; Ayasofya ve diğer bazı câmilerin Bizanslaştırılması da adetâ Yunan emellerine cesâret veren teşebbüslerdir. Böylece bir yanda Yunanistan aşırı ve gülünç bir *Megalo idea* hayalî ile, öte yanda da Türkiye kendi manevî kıymetlerini ve mefkûresini tahrip ile birbirine zıd, fakat ilmi ve insanî esaslara aykırı bir inkişafa zorlanmışlardır.

Bu durum materyalist hıznı alan Avrupa medeniyetinin, Rusya'da olduğu gibi, Yunanistan ve Türkiye'de de nasıl bir hazımsızlığa uğradığını ve buhranlara sebebiyet verdiğini gösteren misallerden bir başkasını teşkil eder. Gerçekten insan madde ve ruhtan mürekkep olduğu, onun saadeti ve medeniyetin de âkıbeti bu iki unsur arasındaki muvazeneye bağlı bulunduğu halde azametli Avrupa medeniyeti bir türlü bu muvazeneyi bulamamıştır. Materyalist Roma'ya karşı şiddetli bir mücâdele üzerine kurulan Hristiyanlık, hayatı ve dünyayı inkâr etmekle bu sefer de muvazene maddenin aleyhinde bozulmuş; cehâlet, taassup

ve sefalete düşmüş, ilim ve medeniyetin sukutu ile Ortaçağlar Avrupası uyusuk ve karanlık bir devre sürüklenmişti. Haçlı seferleri esnasında İslâm medeniyetinden ilim, kültür ve teknik iktibasları yaparak Modern çağlar medeniyetini yaratan Avrupa Hristiyanlık ile ilim arasında başlayan ve mezhep mücâdeleleri ile devam eden sarsıntılara uğradı. Lâiklik prensipi ile ilim ve Kilise arasında kurulan sulh, hakkî bir anlaşmadan ziyâde, din ile medeniyetin birbirinden ayrı olarak, gelişmelerine, materyalizm ve dinsizliğin yayılmasına ve böylece yeni buhranların doğmasına sebep oldu. Avrupa'da gelişen aşırı-milliyetçilik ve ona karşı çıkan insaniyetçilik de bu materyalist temel üzerinde besleniyordu. Filhakika din ve milliyet ihtilâflarından kurtulmak isteyen bu sözde insaniyetçi veya beynelmilelci hareket bu tabîî duyguları inkâr etmekle hakikatte kendi gayesinden daha fazla uzaklaşıyor; daha materyalist ve buhranlı bir dünya yaratıyordu. Aslında dinler insanlığı ayırmaktan ziyade Allah, hayır, ahlâk ve şefkat yolunda birleştiriyor; onu maddenin esiri olmaktan kurtarıyordu. Tabîî bir duygu olan ve başka milletlerin haklarına saygı gösteren ilmi ve mutedil bir milliyetçilik de ilmi, milli ve insanî gayelere uygun olarak cemiyetlerin nizâmına sebep oluyordu. Bu sebeptendir ki bu tabîî duygular yenilememiş; dünya da tarihinde en kuvvetli ve aşırı bir milliyetçilik devresine girmiş; kapitalist ve komünist ülkeler de bu mahiyeti ile ona mağlûp olmuşlardır. Komünizmin bir zulüm ve istibdâd rejimi hâline gelmesi de materyalist buhran ve kargaşalıklara düşen cemiyetlerin mukadder âkıbeti olmuş; Rusya ve Çin'in dünyaya tahakküm ihtirasları da buradan gelmiştir. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler teşkilâtı ve ideali bu materyalist inkişaf karşısında madde-ruh muvazenesini getirmedikleri için, Avrupa medeniyeti kendisi ile birlikte, bütün dünyayı da tehdit ve tehlikelerle karşılaştırmıştır. Öyle ki bugün dünyanın yaşadığı nisbî bir sükûn sâdece korku muvazenesine dayanmakta olup beşeriyet ve medeniyetin içine düştüğü bu manevî sukut aslında atom silâhlarının patlamasından da daha korkunçtur. Korku üzerine dayanan bir dünyanın âkıbeti meşûk olduğundan beşeriyet, tarihi boyunca kazandığı manevî değerlere bugünkü şart ve imkânlarla göre yüksek mevkiini iade edemedikçe buhran ve tehlikelerden kurtulmak imkânsızdır. Bu durum dünya ülkelerinde aşırılığa ve taassuba varmayan milliyetçi ve maneviyatçı bütün kuvvetlerin bir milletler arası cephe kurmalarını, materyalist ve komünist cereyanlara karşı insanlığı ve medeniyeti kurtarmaları zarureti meydana koymuştur. Bu münasebetle Türklerin tarihlerinde, devirlerin şartlarına göre, bağlı bulundukları millî, İslâmî ve insanî duygulara dayanan cihân hâkimiyeti veya dünya nizamı davasını Birleşmiş Milletler idealine daha

fazla yaklaşmış bulunduğunu belirtmeliyiz. Tarihin çok geniş ve derin bir tefekkür sahasını burada ciddiyetle aydınlatmak mümkün olmasa da eserimize çok kısa bir «*Tarih ve mefkûre*» bahsi ile girişmek ihtiyacı vardır.

2. Türklerin Ana-yurdu

«Benim Türk adını verdiğim ve Şarkta iskân ettiğim bir ordum vardır. Bir kavme gazaplandığım zaman onları o kavim üzerine saldırtırım.»

(Hadis, Kâşgarlı Mahmud)

Eski devirlerde Kun, Gök-türk, Uygur ve başka devletlerin merkezleri Orkun havâlisinde bulunduğu için Moğolistan Türklerin ana-yurdu sayılıyordu. Bu ülke de Türklere ait bulunmakla beraber tarihi, lisânî ve destânî delillere dayanan araştırmalar Türk-anayurdunun Altay-Ural dağları arasında yayılmış geniş bölgeler olacağını meydana koymuştur.⁹ Gerçekten tarihi bilgilerimiz yanında destânî rivayetler de ana-vatan merkezinin Balkaş, Aral ve Isık-göl bölgesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim destânî Oğuz han'a, Afrâsyâb'a ve diğer efsânevî hükümdarlara ait menkıbeler ile Gök-türk, Oğuz ve Karluklara mahsus bir çok tarihi hâtıralar hep bu bölgede temerküz etmiştir. Meselâ Sır-derya manşabında bulunan Oğuz yagbularının payitahtları Yengi-kent şehrinin Oğuz-han ve diğer mühim şehirlerin de Afrâsyâb tarafından kurulduğu destânî rivâyetlerde belirtilmiştir. O n i k i h a y v a n l ı T ü r k t a k v i m i ' n i n icadı da efsânevî bir Türk hakanına ve İli nehri vâdisine bağlanmıştır.¹⁰ Oğuz destânı Sır nehri havzasını Oğuzların ana-yurdu olarak tasvir ederken, Çin kaynakları da Kunların neslinden ge-

⁹ Bak. G. Nemeth, *Türklüğün eski çağı*, trc. Şerif Baştav, Ülkü dergisi, LXXXVIII; L. Raşonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 9 - 15, ikinci baskı *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 1 - 9.

¹⁰ Oğuz-nâme (Reşideddin, *Câmi ut-tevârih*, Topkapı, minyatürlü nüsha). Kâşgarlı Mahmud'un naklettği rivâyetlere göre Barskan, Sayram ve Koyaş şehirleri de Afrâsyâb (Oğuz han) tarafından kurulmuş olup, Hayvan takvimi de Türk hanı tarafından İli vâdisinde icad olunmuştur (*Dîvânü lûgat it - Türk*, trc. B. Atalay, I, s. 112, 345, 392 - 93, 466, II, s. 413 - 415). Afrâsyâb dünyayı fethettiği için de İran kaynak-

len Gök-türklerin, istiklâl kazanmadan önce, Altayların cenubunda oturduklarını ve demircilikle meşgul bulunduklarını belirtir. Esasen Türkiye Selçukluları İznik'i ve Osmanlılar Edirne'yi nasıl düşmana yakın olarak payitaht yapmışlarsa, kadîm Türkler de başlıca savaştıkları Çinlilere karşı öylece Ötüken de kaganların merkezi olmuştur. Burası millî an'anelerin Ergenekon adını verdikleri yer olup Türkler, Kun ve Gök-türk devrinde, her yılın beşinci ayının sekizinci gününde, orada Tanrı'ya ve atalarının ruhlarına kurban kesip dinî âyin ve bayram yapıyorlardı¹¹. Mukaddes kitaplara bağlı rivâyetler de Yasef'in oğlu «Türk»ün vatanını yine Işık-göl bölgesinde göstermiştir. Nitekim bu rivâyetlere göre peygamber Nuh dünyayı oğulları Hâm, Sâm ve Yâsef arasında taksim ederken Türklerin cediti olan bu sonuncuya Ceyhun (Amu) nehri ötesindeki memleketleri yâni Türkistan'ı vermişti¹². Ak-hunların, garbî Gök-türklerin, muahhar Oğuzların ve Karlukların Sır nehri ve Işık-göl havzalarında oturmaları bu rivâyetlerin tarihî menşecini göstermektedir. Böylece Türk destânı *Oğuz-nâme* ve İran destânı *Şeh-nâme* ile birlikte, İslâm'dan önce ve sonra bütün tarihî kaynakları ve nihâyet modern ilim Türklerin ana yurdunu tespit etmiştir.

İran millî destânına veya *Şeh-nâme*'ye göre dünyayı üç oğluna taksim eden Feridûn Türkistan ve bütün Şark ülkelerini (Çin dahil) Türklerin cediti *Tûr* veya *Tûrec*'e, İran ve Arap ülkelerini İranlıların cediti *İrec*'e, Rum ve Rus ülkelerini de *Selem*'e vermişti. İran kaynakları gibi, Çin, Yunan ve Arap kaynakları da Turanî ve İranî kavimlerin an'anevi hududunu Ceyhun nehri teşkil ettiğini ve Türk ana-yurdunun da bugünkü mânâsı ile Türkistan olduğunu belirtirler. İranlılar *Tûr*'a nisbetle bu ülkeye «*Turan*» adını verirler, ki bu isim farsça «Türk» kelimesinin cemi' şekli olan *Tur(k)* ân dan, *Tûr* veya *Turec* de Türkten başka bir şey de-

larına göre Harzem Horasan, İran ve Azerbaycan'da da bir takım şehirlerin onun (veya Türkçe adı ile *Alper - tunga*) tarafından kurulmuş ve hâtıraları oralarda yaşamıştır (Nerşahi, *Târih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer, s. 14 - 15; Gerdizi, nşr. W. Barthold, *Académie imperial des sciences de Petersburg*, I, 4, s. 81; *Mücmel ut - tevarih*, Tahran 1318, s. 98, 100; Nesevi, *Siretu Celâluddin*, nşr. Houdas, s. 225; Gerdizi'nin *Zeyn ül-ahbâr* adlı bu mühim eseri şimdi A. Habîbî'nin himmeti ile İran'da neşredilmiştir (Tahran 1347).

¹¹ O. Turan *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 67 - 709. St. Julien, *Documents sur les Tou - kioue*, Paris 1878, s. 25 - 26; E. Chavennes, *Documents sur les Tou - kiue Occidentaux*, Paris 1900, s. 15; Reşideddin, *Câmi ut - tevarih*, Tahran 1338 I, s. 29 - 44.

¹² Mukaddes kitaplardan intikal eden bu rivâyetler Ortaçağ tarihlerinde sık sık geçer. Meselâ Gerdizi, s. 80; *Mucmel ut - tecarih*, s. 98.

ğidir¹³. Aynı İran kaynaklarına göre; Türklerin efsânevi padişahı *Afrâsyâb* bu *Tur(k)*'ün torunu olup Türkistan'dan sonra İran, Hindistan, Rum ve Rus ülkelerini fethetmiştir. İran-Turan mücadelelerinin kahramanı olan Afrâsyâb'ın payitahtı Merv veya Belh şehri gösterilmiştir, ki tarih de Ak-hunların veya Eftalitlerin merkezi burası olduğunu bildirir. Destânî tarih bu memleketlerde Afrâsyâb'ın kurduğu bir çok şehirler ve ona ait hâtıralar nakleder. Böylece Türk destânî rivâyetlerinde Oğuz-han İran rivayetlerinde Afrâsyâb olmuştur. Oğuz destânının İslâmî rivâyeti Oğuz-han'ı Yâsef'in torunu olarak gösterir, ki bunun da İslâm an'anesinden geçtiği muhakkaktır. Fars kaynakları gibi Çin tarihîleri de kendi mitolojik cedleri *Hia*'lar (M.Ö. XXII — XVIII. asır) ile Türklerin cediti *Hiung-nu*'ların aynı men'sede birleştiğini yazarlar.

Eski İran'da Akamenid İmparatorluğu ve İskenderin istilâsı, İslâm Arap ordularının baskısı ve nihayet Maverâünnehir'de Sâmani devletinin kurulması Türk halklarının şarka doğru kaymalarına sebep olmuş; bu hususa tarihî ve destânî rivâyetlerle de te'yid edilmiştir¹⁴. Buna mukabil Hun, Ak-hun, Gök-türk ve Oğuz göç ve istilâları da Türklerin tekrar Maverâünnehir, Şarkî Türkistan, Afganistan ve Horasan'da kesafet basanmalarına yardım etmiş ve Ceyhun nehri yine İran-Turan kavimlerinin an'anevi hududu kalmıştı. Tarihî devirler esnasında bu nehrin şarkında nasıl İranî *Soğdak*'lar ve *Harezmliler* bulunmuş ve Turanî Ak-hunlar, Gök-türkler ve *Kalaç*'lar da onun garbinde yerleşmişlerdi. Garbi doğru artan göçler dolayısı ile Türkler, X. asırda, Moğolistan'da çok azalmış ve Çingiz'den sonra artık bu ülkede Türk kalmıyarak şarktan gelen Moğollarla burası Moğolistan olmuştur.

XI. asırda büyük Türk ve Selçuklu göçleri ile Türk ıllerinin hudutları çok genişlemiştir. Bu sebeptendir, ki XIII. asırda Türkistan veya Türk ili (*Arz üt-Türk*) Çin ve Hindistan hudutlarından Rum ve Rus ülkelerine ve Tuna boylarına kadar yayılmış ve çağdaş kaynaklarca da dünyanın dörtte biri olarak kaydedilmiştir. Aynı asırda Avrupalı seyyahlar da Kıpçak-ili (*Kumania*) dahil olmak üzere Tuna boylarından Altay dağlarına kadar uzayan bütün bölgeleri «Büyük *Turkia*» ve Selçuklu Anadolu'sunu da sadece «*Turkia*» adı ile gösteriyorlardı. Böylece Türkistan veya Türkiye adı Türklerin yayılışlarına göre geniş ülkeleri hu-

¹³ Bazı modern âlimler ve meselâ V. Minorsky Turan ile Türk adları arasında bazı taraddütler göstermişlerdir (*Encyclopedi de l'Islam*, Turan maddesi).

¹⁴ İskender istilâsı ile Türklerin Şarka doğru çekildikleri hakkında millî an'aneler başta olmak üzere birçok müellifler tarafından kaydedilmiştir. (*Divân*, I, s. 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000).

dukları içerisine alıyordu. Buna mukabil X. asır Arap coğrafyacıları, Türk adını sadece Şamanî Türklere tahsis eylediği ve Müslüman Türkleri onlardan ayırdığı için, Türkistan adını İslâm hudutları dışında kalan ve Fârâb, hattâ Talas ötesinde bulunan Türk memleketlerine veriyorlardı. İslâmiyetin yayılışı ile hudutlar değiştiği halde bu hatâ muahhar kaynaklarda da tekrarlanmış ve bu husus modern ilim adamlarınca kendi eserlerinde bir takım tarihi karışıklıklara sebep olmuştur. Bundan dolayıdır, ki eski İran kaynaklarının «Turan» (Türklerin yurdu) adını verdikleri Türkistan Selçuklu devrine kadar İslâm eserlerinde, ekseriya, *Mâveraün-nehr* ismi ile anılmıştır¹⁴. Kayde şayandır, ki Türkler de Turan adını daha Gök-türkler devrinde biliyor ve hattâ Yenisey kitâbelerine göre Oğuzlar arasında «*Alp Turan*» adlı bir kimseye rastlamıyor. Bununla beraber Araplar Türkistan'a geldikleri zaman Mâveraün-nehr dedikleri ülke Gök-türkler veya onlara tâbi' Han, Yabgu, Tarkan, Tekin, Tudun ünvanlarını taşıyan Türk beyleri veya hükümdarları tarafından idare ediliyor; Araplara karşı Türk orduları savaşıyor ve bu sebeple de Ceyhun nehri ötesinde oturan bütün halkları Türk olarak gösteriyorlardı. Nitekim Araplarla savaşan Buhara'nın kadın hükümdarı da Türk idi. Hattâ Arap mütefekkeri Câhiz «*Horasan lisânı ile Türk dili arasındaki fark Mekke ve Medine lehçeleri arasındaki farka benzer*» derken Türklerin Ceyhun nehrinin berisinde de bulunduğunu ifade etmiş olur. Bu da Ak-hunların veya Eftalit'lerin buralarda hâkimiyetleri ve yerleşmeleri vâkıası ile alâkalıdır¹⁵. Nitekim bazı eski İslâm kaynakları Horasan ülkesinde ve meselâ Nişapûr şehrinde kadim Türk ailelerinin bulunduğunu kaydederler. XIII. asırda etnik hudutlara delâlet eden Türkistan adı Tuna nehri boylarına kadar uzadığı gibi Osmanlı devrinde de Türkiye adı bazan siyasî bir mânâ almış ve imparatorluğun geniş hudutları içindeki memleketleri göstermiştir. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere Amu nehrinin garbinde Oğuz, Hâlaç ve Ak-hunlar bulunduğu gibi şarkında da Harezmi ve Soğdu gibi Türk olmayan kavimler de vardı.

Türk adının tarih sahnesine çıkışı VI. asırda Gök-türk devletinin kuruluşuna bağlıdır. Nitekim bu kavmi Çinliler *Tu-kin*, Bizanslılar da *Turkoi* adı ile tanıyorlardı, ki Orhun kitâbelerinin keşfinden önce bu isim-

lerin «Türk» olduğu anlaşılmıştı. İslâmdan önce *Câhiliyye* şâirleri (A'sâ ve Nâbige gibi) ve Hazret-i Peygamber'in hadisleri de Türkleri kendi isimleriyle tanıyor ve kaydediyorlardı. Gök-türk kağanları, tabiiyetlerinde bulunan ve lattâ kendi devletlerine karşı isyan eden, Oğuz, Türkes, Başmil ve Kırgız uluslarını da Türk adı ile zikrediyor ve bunları «kendi Türklerim ve milletim idi» (*Türküm budunun erti*) ifadesi ile gösteriyorlardı. Bu durum Türk adının sadece Gök-türk hâkanları hânedanının mensup oldukları bir boya veya devlete ait olmayıp bütün bir millete şâmil bulunduğunu ifade eder. Türk adının bu kadar geniş bir mânâ kazanması herhalde onun Gök-türklerden önce mevcut olduğuna bir delil teşkil eder. Nitekim eski İran ve Arap kaynaklarında Ak-hunlar veya Eftalitler (*Hayâtile*) da Türk adı altında gösterilmiş; destânî Turan isminin de Türkten geldiği anlaşılmıştır. I. asır Lâtin müellifi *Pompenius Ural* (Yayık) ve İtil nehirleri arasında bir *Turkae* kavminin yaşadığını kaydeder. Hattâ meşhur sinoloji âlimi De Groot Hunlardan önce Çin'in şimalinde *Tik* adlı bir kavmin bulunduğunu ve bu adın da Türk ile ilgili olduğunu ileri sürmüştür¹⁶.

Türk adının bu derece yaygın ve şumüllü mânası onun Gök-türk'lerden önce de mevcut olduğuna delâlet eder. Esasen çağdaş Türkçe, Çince, Yunanca (Bizans devri) ve Arapça hem Gök-türk devletini, hem de idaresinde bulunan soydaş ulus veya boyları umumî Türk adı altında zikrediyor; bazan da bu ismin başına semavi mânâsına gelen Gök (*kök*) sıfatını da koyarak devlete ve millete kudsiyet izâfe ettiklerini belirtiyorlardı. Meselâ kendilerine mahsus kavim veya ulus adı ile devlet kuran Uygurlar lisânlarına «Türk Uygur tili» derken bu lisânın Türk olan Uygurların dili olduğunu da belirliyorlardı. Esasen Uygurlar Sogd aslından gelen alfabelerini kullanmadan önce muamelelerini de Orhun yazıları ile yapıyorlardı. Uygurların Gök-türk devletinin yıkılışında büyük bir rol oynadığı ve yerine kendi devletlerini kurdukları halde kendilerini ve dillerini Türk saymaları çok mühimdir. Zirâ eğer Türk adı yalnız Gök-türk hânedanı veya devletine aid bulunsa idi herhalde yıkılıkları bu imparatorluğun ismini bizzat kendileri içinde kullanmaları vârid olamazdı. Buna mukabil tarih sahnesine cedlerinin adları ile çıkan Selçuklular ve Osmanlılar, asırlarca, bu isimlerle meşhûr oldukları gibi Türklüklerini de unutmuyor; bilhassa Hristiyanlar da onları dai-

¹⁴ Bak. Yâkut, *Mucem ul - buldân*, Beyrut 1955, I, s. 18, III, s. 23; Fahreddin Mübarek-şâh, *Tarih*, Londra 1927, s. 27; W. Rubruck, trc. Rockhill, Londra 1900, s. 37, 41, 44; Marco Polo, trc. A. Ricci, Londra 1950, s. 66, 359, 365.

¹⁵ Câhiz, *Fezâil ül - Etrâk*, nşr. Van Vloten, s. 5.

¹⁶ Zekî Velidi Togan, *İbn Fadlân* Leipzig 1939, s. 215; Akdes N. Kurat, *Gök-türk Kağanlığı*, Dil, Tarih F. Dergisi, X 1-2, (1952), s. 2. Bununla beraber son iki müellife aid iki ad ile birlikte Türk isminin meydana çıkışı hakkında henüz bir şey söylenemez.

ma Türk adı ile anıyorlardı. Uygurlar gibi Karahanlılar, Hazarlar, Ak-koyunlu, Kara-koyunlu ve başkaları hususi kavim ve devlet isimleri ile diğer sayısız soydaşlarından nasıl ayrılmaya mecbûr idiler ise umumî Türk adı içinde de aynı milletin bir kolu olduklarını, öylece, biliyor ve kullanıyorlardı.

Filhakika Gök-türk kağan ve devlet adamları, Orhun kitabelerinde, kendi soydaşlarını sayarken hepsinin, kendileri gibi, «Türk budunu»ndan yâni milletinden bulunduğunu tekrarlarlarken onların kavim veya boy ve ulus isimlerini belirterek her birine dair bilgiler vermiştir. Ama koca bir imparatorluğun mensup olduğu hânedân ve boyun Türk veya Gök-türk adını taşıdığına dair bir işarete rastlanmamış, fakat Oğuz Türklerine mensup bulunduklarına dair birçok delil bırakılmıştır. Bu duruma rağmen bazı meşhûr Türkologlar Türk adının ilk defa Gök-türklerle meydana çıktığını ve bilâhare bütün Türk kavimlerini ifâde ettiğini ileri sürmüşler ve bu fikre Avrupalı ve Türk ilim adamları da, tenkidsiz olarak, uymuşlardır.

Çeşitli Türk devlet ve kavimlerinin bu ayrı isimlerle meydana çıkması ve bu yanlış görüşün doğması Türk adının, aynı ırka mensup, birçok kavim ve devletlere şâmil bulunmasına engel değildir. Türk tarihinde feodal siyasi bünyenin hâkim bulunması pek anlaşılmamış olması ile alakalıdır. Filhakika bin yılı çok aşan devirler boyunca Karadeniz'in şimalinden uzak-şarka kadar uzayan azîm birlikleri ve uluslar feodal siyasi teşkilâtlara göre kavmî varlıklar hâlinde yayılmış ve bu sebeple Türk adının devleti ifâde etmesi ihtiyacı duymamıştır. Fakat Gök-Türklerin kuruluşundan itibaren millî ve ecnebi kaynaklarda Türk adının bir derece yaygınlaşması, diğer devletlerden farklı bir mesele olarak karşımıza çıkar. Filhakika Kun (Hun) ların inkırazından sonra Orta-Asya'da hâkimiyet Mogol ırkından sanılan Avar (Cü-cen) lardan Gök-türklerle intikal edince ve bu imparatorluk sür'atle bütün soydaşlarını kendi idaresinde birleştiren uzun bir devir düşman esâretinde kalan Türklerin, şiddetli bir tepki ile, umumî ve millî adları ile ortaya çıkmaları tabii idi. Esasen Türk adının bir hânedana veya ulusa aid olmadığıнын en mühim bir delili de bizzat Gök-türk imparatorluğunun daha VI. asır ortalarında kuruluşunda bile, çağdaş Çin, Bizans ve Arap kaynaklarınca, bu umûmî ve millî ismin bütün dünyaya yayılmasıdır.

Türk adının etimolojik menşe' veya izahı da bu kelimenin kadîm zamanlarda mevcûd bulunduğu kanaatını te'yid eder. Filhakika tarihî ve destanî rivâyetlere göre Altayların Cenubunda, Ergenekon'da, Avarlar için demircilik ve silâh imali ile uğraşan, Gök-türklerin bir kısmı ilk istiklâl mücadelesi ile tarih sahnesine çıkmıştır. Fakat Çin kaynak-

larının Türk adını izahı masaldan ibâret kalmıştır. W. Thomsen ve G. Nemeth gibi meşhûr türkologlar Uygurca bir metinde kuvvetli mânâsına gelen «Türük» kelimesinden «Türük» ve «Türk» adının ürediğini ileri sürmüşlerdir¹⁷. Türklerin kuvveti ve diğer hasletleri dolayısı ile başka sıfatların kadîm devirlerden modern zamanlara kadar meydana çıktığı malûm ise de burada sıfattan isim değil Türk adından bu sıfatın türediği muhakkaktır. Zaten muahhar bir Uygurca metnin bu mânâsını eski devirlere çıkarmak da mümkün değildir. Halbuki bu mümtaz iki âlimden önce Munkacsi ve Vambery gibi iki Macar türkoloğu Türk adını «türemek» fiiline bağlamaları daha isâbetlidir. Gerçekten tarihî şahıs, boy ve ulus adalarının teşekkülüne göre; meselâ Anadolu'da bir kısım göçebeler nası¹ «yürümek» den «Yürük» adını almış ise «türemek» kökünden de, öylece, bütün bir millet Türük ve nihayet Türk ismi ile tanınmıştır. Bu kelimenin kadîm zamanlarda türemiş, yaratılmış, kişi ve insan mânâsında iken bir milletin adı olduğu anlaşıyor. Zirâ iptidâî zamanlarda kavimler kendilerini asıl insan ve yabancıları da barbar ve benzeri ad ve sıfatları ile tanıdıkları malûmdur. Nitekim Türkler de yabancılara «Çöllüğ il» yani Çöl kavmi, yabani diyorlardı. Türkçe'de aynı kökten gelen «türe» veya «törü» kelimesi de, örf, kanun, tüzük ve ni-zâm mânâsında kullanıldı.

İslâmiyetten sonra Türk adının medlûlünde bazı farklar husûle gelmiş; müslim ve gayri müslim ayrılığı buna sebep olmuştu. Filhakika Araplar önce Amu (Ceyhun) ötesinde İslâm hâkimiyeti altında yaşayanlara, bilâhare Ser (Seyhun) nehri şarkında bulunan Şamanilere Türk adını veriyorlardı. Mâverâünnehr halkı, böylece, yalnız Müslüman ismi ile zikrediliyor; Türk adı da şarktaki Şamanilere tahsis olunuyor; bu suretle müslim ve gayri müslim Türkler birbirinden ayrılıyordu. Nitekim müslüman Karahanlılar Türk ve memleketleri Türkistan olduğu halde şarkta bulunan put-perest uygurlara karşı cihâd yapıyor ve onları «Türk» veya «kâfir Türk» ve kendilerini sâdece Müslüman adı ile isimlendiriyorlardı.

Bununla beraber Araplar kendilerine yabancı olan İranlıları, bilâhare diğer kavimleri de bazan Acem (yabancı) adı ile ifâde ediyor; fakat Hârizmşâh Sultan Muhammed müslüman Türklere, Şamanî Kıpçak ve Kaghlılar'a dayandığı halde «Pâdişâh i Acem» ve «İskender-i Sâni» unvanlarını kullanmış; Şamanî Karakitay, Mogol ve diğer gayri müslim ve gayri Türk kavimler Türk ve hükümdarlarını da «Türk hanı» ismi ile

¹⁷ F. W. K. Müller, Uigurica II, s. 97, 108; Barthold, Dersler, s. 26-271 H. N. Orhun, Türk adının aslı.

adlandırıyor ve kendi Türklüğünü belirtmeğe lüzüm görmüyordu. Türkiye Selçuklular sultanı Alâeddin Keykubâd deniz aşırı Soğdak (Kırım) ve Kıpçak seferi münasebetiyle bu Şamanî soydaşlarını Türk ve kendilerini de sâdece İslâm adı ile gösteriyorlardı. Türk, İslâm ve Hristiyan kaynaklarında Türk hâkimiyeti veya tâbiyeti altında bulunmuş bir kısım kavimleri de Türk umûmî adına dâhil ediyorlardı. Meselâ Türk kültürü, dili ve kanı tesirinde kalan ve Kuban havâlisinde yaşayan Macarlar, şarkta Kitay ve Mogollar, hattâ çeşitli Türk devletleri idaresinde bulunan birtakım *Saklab* veya Slav kavimleri de Türk câmiasından sayılıyordu.

Oğuz Han veya İranî adı ile Afrâsiyâb neslinden gelen Selçuklular ve Osmanlılar bu tarihî ve destânî menşeleri, Türklük şuûr ve hisleri ile iftihar etmekle beraber Türk adını eski Şamanî soydaşlarına ve bilâhare de İslâmî ve millî kültürü zayıf kalan göçebe ve köylülere tahsis ediliyordu¹⁸. Bununla hânedânlar ve yüksek tabaka, göçebeler ve köylüler dışında, Türklük adını dürüstlüğü, asâletin ve kahramanlığın timsâli olduğuna inanıyor ve bununla öğünüyorlardı. Anadolu'da Selçuklu ve İlhanlı devlet nizâmına bağlı bulunan Mevlânâ Celâeddin, göçebeler ve bilhassa Karamanlıları, Mogollar ve Ermenilere karşı çarpışıyorlarken yerleşik köy, kasaba ve şehirlere de baskın ve yağmalarda bulundukları için, hoş karşılamamış; bu sebeple de Karaman beyi Mogolları kendilerine tercih ettiğinden dolayı bizzat büyük mütefekkiye şikâyet etmiş ve üzüntülerini bildirmişti¹⁹. Nitekim Mevlânâ bu göçebeleri Türk adı ile ve tahripçi olarak gösterirken yüksek tabaka gibi o da Türk adına saygı gösteriyor ve *«aşım Türktür»* kaydı ile de müslüman Türklere mahsus anlayışa sâhip bulunuyordu²⁰.

GÖK-TÜRKLER VE OĞUZLAR

Türk adının mânâ ve şumûlü yanında Gök-Türk ve Oğuzlar arasındaki münasebetler de mühim bir mesele teşkil eder. Zirâ bu hususta hâlâ bazı ağır hatâlar devam etmektedir. Filhakika Orhun kitâbelerinde Gök-Türk kağan ve devlet adamları, idarelerinde bulunan soydaş boy ve ulusları, kavim isimleri ile gösterirken, kendileri gibi, onların da

Türk olduklarını, sık-sık, tekrarlamışlar; fakat en fazla bahsedilen Oğuz adını Türk isminin mürâdifi olarak kullanmışlardır. Esasen Çin kaynakları Gök-Türklerin Kun (Hun) ların neslinden geldiğini açıkça belirttikleri gibi Oğuz destânı ve tarihi rivâyetler de iki imparatorluğun başlıca dayandığı kaymin Oğuzlar olduğunu göstermektedir. Askerî, idarî, siyasi içtimai teşkilât ve nizâmları, kültür ve mefkûreleri de Oğuzlarda bulunmakta; Türk Oğuz kavmi birliği belirmektedir. Orhun kitâbelerine dayanan V. Barthold bir yerde Gök-Türk imparatorluğunu *«Oğuz Türkleri devleti»* olarak bildirmekte ve kendisinden önce Radlof gibi *«Kağan kendi kavmine Türk ve aynı zamanda Oğuz»* adını verdiğini söylemektedir. Bununla beraber âbidelerde hanların isyan eden Oğuzlardan şikâyetlerine dair diğer kayıtlar Barthold'u şaşırtmış, fakat bunu açıkça beyan etmeksizin Gök-Türk ve Oğuzların kavmi ayniyeti görüşünü terk etmiş; hakanın *«Türk ve Oğuz beyleri ve milletine»* (buduruna) hitapları ve başka millî ve kavmi ayniyet ifâdeleri bir kenara atılmıştır.

Nitekim Barthold *«gariptir, ki hiçbir zaman siyasi bir vahdet teşkil edememiş olan Oğuzlar tarafından en dayanıklı (Selçuklu ve Osmanlı) devletleri kurulmuştur»* hükmünü vermiş; Kunlar'dan Osmanlılara kadar en büyük imparatorluklar vücuda getiren, Türklerin en asil, en teşkilâtçı ve kalabalık bir kavmi olan Oğuzlar hakkında bir dikkatsizlik yalnız büyük bir yanlış sebepten olmamış; onun otoritesine bağlı ilim adamlarını da, tenkidsiz araştırmaları dolayısı ile, aynı hatâlara düşürmüştür²⁴. Barthold'un bu hatası, şüphesiz, Osmanlılar müstesna, hemen bütün Türk ictimai ve siyasi hayatına hâkim feodal bünyeye ve bunun devletlerin parçalanmasında başlıca âmil olduğunu düşünmemesi ile alakalıdır. Oğuzların kendi Gök-Türk devletlerine karşı isyanlarını da, böylece, anlayamamış ve hatâ sürmüştür. Halbuki Gök-Türkler yanında Selçukluların da başlıca dayanağı ve uruğdaşı olan aynı Oğuzların Sultan Sancar'a isyan etmeleri, hattâ onu mağlûp ve esir ettikten sonra Selçuklu imparatorluğunu çökertmeleri, ne bu hânedânın ve ne de onu kuranların ayrı kavimden olmalarını reddetmeğe imkân vermez²⁵. Nitekim Türkiye Selçukluları da, Şamanî ve Alevî inançları üzerinde peygamberlik iddiasına kalkışan, Baba İshak veya Baba Resûl de, aynı Oğuz veya Türkmenlerin devlete karşı büyük Babai isyanı ile inkıza başlamış; aynı soydan bulunmaları ayaklanmalara mâni olmamıştır.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular ve Türk - İslâm medeniyeti*, Ankara 1965, s. 342.

¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

²⁰ Bu kaydın bulunduğu mısra *«Aslen Türk - est, अगरçi हिन्दु गुयem»* (Decâlis-Seb'a, nşr. F. N. Uzluk, Ankara 1937, s. 1; Eflâki, *Menakıb ul - Arifin*.

²⁴ Barthold, *Orta - Asya Türk tarihi*, İstanbul, 1927, s. 12, 26 - 27 - 92.

²⁵ Selçuklular hakkında derinleşmemiş olan Barthold'un bazı mühim hatâları *«Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti»* adlı eserimizde etraflıca düzeltilmiştir.

3. Türklerin İrkî Hususiyetlerine dair

«Sultan Sancar'ın Türk köleleri
uzun boylu, uzun gerdanlı, ince
belli, düzgün bacaklı ve siyah
saçlı idiler.»

(Reşideddin)

Bir milletin tarihine girerken onun irkî teşekkülü ve durumu hakkında da mâlûmat sahibi olmak gerekmektedir. Türklerin antropolojilerine dair vuzuhsuzluk ve hatâlar da bir takım karışıklıklara sebebiyet vermiş; Kırgızların mavî gözlü ve sarışın olmaları bazı âlimleri onların, aslında, Türk olmadığı kanaatine sevk etmişti. Sadece bu misal bile Türklerin henüz izah edilmemiş bulunan irkî vasıflarını göstermek lüzûmunu belirtmeğe kâfidir. Bu kadar geniş coğrafî sâhalarda, çeşitli iklim ve karışma bölgelerinde yaşayan Türklerin irkî vasıflarında bir takım farkların belirmesi tabii idi. Filhakika eski devirlerde Çin, Yunan, İslâm ve Hristiyan yazarlar Türkler arasında Sarı veya Mongoloid ırktan Aryânî ve Hindî tiplerine kadar değişen sima farklarının mevcut olduğunu tesbit etmişlerdir. Türkleri Mogol veya Sarı ırktan sayan modern yabancı âlimler gibi, bunun tamamıyla aksine, Arî veya Avrupalı gösteren yerli yazarların iki ifratı temsil ettiği muhakkaktır. Zira burada göreceğimiz gibi tarih bu hakikatı meydana koyan malzemeyi vermektedir. Rus âlimi, W. Barthold Gazneli Mahmud'un tarihçisi 'Utbi'nin, Karahanlı askerlerini Moğol tipinde gösteren bir tasvirine dayanarak, «Türklerin Mogol kıyafetinde olmadıklarını iddia edenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimmidir» ifadesini kullanmış ve böylece tek bir kayıdla mes'eleyi iyi tetkik edemediğini göstermiştir. Nitekim o, diğer bazı Avrupalı âlimler gibi, Çin ve İslâm kaynaklarında Kırgızların

şimal ırkına benzer tasvirlerini de bu sebeple anıyamamış ve onları da Türk ve Moğollar dışında bir kavim sanmıştı²⁰.

Eski Çin ve İslâm müellifleri Kırgızların kumral saçlı, mavî gözlü ve uzun boylu olduğu üzerinde birleşmiş; fakat modern bazı âlimler Türkleri Mogol ırkına nisbet ettikleri için onların Türkleşmiş bir kavim olduğu hükmünü çıkarmışlardır²¹. Halbuki umumiyetle şimal kavmi olan Türklerin diğer ulusları arasında Kıpçak (Kuman), Peçenek ve Bulgarlar da İslâm, Ermeni ve Avrupalı kaynaklarca sarışın, beyaz tenli ve uzun boylu olarak tasvir edilmiştir. Nitekim Ruslar ve Almanlar bile bu sebeple Kumamlara sarışın mânasına gelen *Polovtsi* ve *Falben* adlarını vermişlerdi. Kayde şayândır, ki XI. asırda büyük Türk muhacretine katılan Kumandanlardan bir kısmının türkçe *Sarı* ismini taşıdığını Mervezi de belirtmiştir²². Bu münasebetle Uygur ve Türkşelerin iki kısım olup birer kısımlarının «Sarı-Uygur» ve «Sarı-Türkeş» adlarını aldıklarını da hatırlamak yerinde olur. Buna karşı İslâm coğrafyacılara göre Kara-Türkeş ve Kara-Hazar diye bu kavimlerin iki renge göre adlandırıldığı görülmüştür²³. Arap coğrafyacısı El-Omari Mısır Memlûk devletini kuran ve ordularını teşkil eden Kıpçakların «Yüzleri güzel, boyları tam, vasıfları zarif, vefakâr, dürüst ve kahraman» ve Türk ırkının en seçkinlerinden olduğunu söylerken diğer kaynakları te'yid eder²⁴. Gürcü Kırâlı Dâvid, XII. asırda, Selçuklulara karşı Şamanî göçebe Kıpçak kavminin hükümdarı Karahan'ın oğlu Atrak ile ittifak etmiş; kızı ile evlenmiş ve 40 000 Kıpçak askerini aileleri ile birlikte Kafkaslardan geçirerek memleketine yerleştirmiş; bunların bir kısmı da

²⁰ Dersler, s. 29, 77. Evvelce Türkleri sarı ırktan saymış Avrupalılara karşı hayalî tarih tezi ve ona daha ciddi bir araştırma ile uyan İsmail Hâmi Danişmend (*Türklerle Avrupalıların menşe birliği*, İstanbul 1935) iki ifratı ve hissi temsil ediyorlardı.

²¹ Bu iki zıd görüş için bak: Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 197 (*Ma Tuan - lin'den*); Gerdizi, s. 96; Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942, s. 87; Barthold, *Dersler*, s. 29. Bununla beraber Kırgızlar arasında kara saçlı ve kara gözlü insanların da bulunduğunu, yine aynı Çin kaynakları yazarlar (Tsai - Wen - Shon, *Uygurlar Tai - pei*, 1967, s. 6).

²² Urfalı Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1958, s. 89; Minorsky, *Mervezi*, s. 73, 100; Gerdizi, s. 96; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 186-187; O. Turan, *Selçuklular*, s. 73.

²³ İbn Havkol, nşr. Kramers, s. 394; Mervezi, *Tabâyi ul - hayvan*, nşr. Minarsbiy, s. 43; Hudûd al - Âlem; s. 300 - 301; 2. Kazvîniğ *Asâr*, s. 584; Yâkut *Mu'cem II*, 368.

²⁴ Nşr. W. de Tiesenhhausen, *Altın ordu tarihine aid metinler* (Yenî nşr. I. H. İzmirli) İstanbul 1941, s. 370. Aslen Kıpçak kölesi olup Sivas'ta satılan Sultan Baybars ise «esmer yüzlü, mavî gözlü ve uzun boylu» olarak tasvir edilmiştir. (Makrizi, *Sulûk*, Kahire 1936, I. s. 637; Ebi'l - Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1280, IV., s. 11.

orada hristiyan olmuştur. *Kuman-daht* (Kuman kızı) ünvanını alan bu kiralıçe güzelliği ile meşhur idi²⁵. Yeni keşfedilen VIII. arsa ait Tibetce bir vesikaya göre de Uygurlara bazan dost, bazan düşman olan Kırgızlar «Mavi gözlü ve kızıl saçlı» gösterilmekle, diğer kaynakları te'yid etmiştir²⁶. Bu vesikalar Kırgızlar yanında diğer şimal Türk kavimlerinin de ırkî vasıflarını güzelce belirtmiştir. Bulgar ve Hazarlar arasında bulunan Burdasların da güzel yüzlü ve beyaz tenli olduğu kaydedilmiştir²⁷. Esasen Şimal Türklerinin bugünkü ırkî vasıfları da tarihî kaynaklara uygundur.

Şimalde oturan Kırgız, Peçenek, Kıpçak ve Bulgarlar nasıl beyaz ırk vasıflarına sahip idiyse cenubtakiler de iklim şartlarına göre öylece esmer renkte idi. Kâşgarlı Mahmud'a ve Oğuz-nâmeye göre yirmi dört Oğuz-boyundan birini teşkil eden Kalaç (*Halaç*)lar, eski zamanlarda Şark'tan Afganistan'a doğru ilerlemişler; Gazneli Sultan Mahmud'un ordusunda bulunmuşlar ve Hindistan fetihlerinde de büyük rol oynamışlardı. İslâm kaynakları onları ya Ak-hunların (*Hayâtîle, Eftalit*) torunları sayıyor veya onlarla çok karışmış olduklarını belirtiyorlar. Eski müellifler bunların cenub ikliminin te'siri ile esmer bir renk aldıklarını ve bu sîmaları ile de Türklerden ayrıldıklarını yazarlar²⁸. Bununla beraber Hindistan'ın Türkler tarafından fetih ve iskânında mühim rolü olan bu Halaç'ların renkten başka bir değişikliğe uğramadıkları da anlaşılıyor. Keşmir'i bir Türk beldesi sayan Kâşgarlı Mahmud'dan sonra XIII. asır coğrafyacılarının bu memleket halkının Türklerle karışması sâyesinde güzel bir ırk meydana geldiğini ifade etmeleri bizim için dikkate şayân bir hâdisedir. Şimali Hindistan (Pakistan)'ın Ak-hunlar, Gök-türkler, Gazneliler, Selçuklular ve Moğollar devrinde büyük ölçüde Türk göçlerine sahne olduğuna ve Halaç'ların bu ülkede tekâşüf ettiğine dair tarihî kayıtlar hayli zengin olup ırkî kaynaşmaların esasını gösterir²⁹.

²⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 362.

²⁶ J. Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie par Cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle*, JA (1956) 2, s. 146.

²⁷ Gerdîzi, s. 96.

²⁸ Cursâni, *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705, s. 36 b; Muhammed b. Bekrân, *Cihan - numâ*, nşr. Tahran, 1342, s. 73. Mes'ûdî onları *Hayâtîle*'nin torunları gösterirken (*Murûc*, nşr. B. de Meynard, I, s. 289) Gerdîzi bu münasebetleri evlenme ve karışmaya atfeder (s. 84). *Selçuklular tarihine* de (s. 348) bak.

²⁹ Bu kaynaklar için bak: *Selçuklular tarihi*, s. 189 - 190; İbn Said al - Magribî (*Kitâb Bast ul - arz*, Tetuan 1958, s. 95 - 96) bunlara eklenmelidir.

Oğuzların şarkında bulunan ve Karahanlıların ana kitlesini teşkil eden Karluk, Yağma ve Çigiller ile Talas (Taraz), Fârâb, Şâş (Taşkent) ve Fergana şehir bölge halklarının çok güzel olduğu, Türkler arasında boy, vücut tenasübü ve güzellikte meşhur bulundukları hakkında ittifak vardır. Taraz halkının güzelliğine dair Ebû'l Hasan Zeyd el-Bayhakî'nin bir kıt'a şiiri bize kadar gelmiştir. Kaynaklar güzellikte Şâş ve Fergana halklarının İranî unsurlarla karışmış olan Semerkand, Buhara ve Merv'den üstün olduğunu kaydeder. İbn ül - Fakih Türklerin arisokrat tabakasını ve güzellerini Karluklar teşkil ettiğini ve Ezgişlerin de gür sakallı olduğunu yazar³⁰. Bu kayıtlar Utbi'nin Karahanlılara dair verdiği mezkûr kaydı ve buna dayanan Barthold'un hükmünü tezip etmektedir, ki bu husus aşağıda bahis mevzuu olacaktır.

Hârizmî büyük Türk âlim ve filozofu Zamahşerî (1047-1134) Türk kadınları hakkındaki şiirlerinde bu güzellerin orta boylu, ince belli, uzun saçlı, yay (keman) kaşlı, çekik gözlü ve gövdelerinin bacaklarından daha uzun olduğunu tasvir etmiştir, ki Türk güzelliğine aid bu müşahade, aynı zamanda, bir derece Mongoloid bir tesiri de belirtir³¹. Sultan Sancar'a isyân eden Oğuz'ların bu hükümdara vermediği taahhüt eyledikleri köle ve câriyelerin tasvirleri de kayde değer. Gerçekten Yağma ve başka Türk boylarına mensup bu kölelerin uzun boylu, uzun gerdanlı, ince belli, ak yüzlü, siyah saçlı ve düzgün bacaklı olmaları şart idi³². XIII. asırda Moğolistan'a giden Rubruck, Uygurları ve ülkelerini anlatırken onların «Bizim gibi orta boyludur» demekle iktifa eder. Uygurlara ait duvar resimlerinde güzel aryanî tiplere de rastlanmıştır³³. Kâşgarlı Mahmud kız güzelliğini «Burnu kıval ve boyu dal» sıfatları ile ifade eder³⁴. Bazı Türk boy ve kavimlerinin sarı ve kara diye iki kısma ayrıldıklarına kara ünvan ve sıfatı ile birçok Türk han ve hükümdarlarının da adlandırılmasına rağmen bununla renk ifade edildiği kat'iyetle belli değildir. Nitekim Türklerin (Oğuzların) cediti Karahan adı da

³⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, I, s. 139, 288, *Mukaddesi, Ahsen ut - takasim*, Leiden 1906, s. 336; Z. Kazvini, *Asâr ul - bilâd*, s. 235, 344, 384, 544, 582; İbn ul - Fakih, *Meşhed nüshası*, Z. V. Togan, *Belleken*, XLV (1948), s. 12; Hâmi Dânişmend, *Türklerle Hindu - Avrupalıların Menşei birliği*, s. 295.

³¹ Şerefeddin Yalıtıkaya, *Türklerle dair Arapça şiirler*, *Türkiyat Mec.* V, s. 322, 324.

³² Reşideddin, *Câmi ut - tevârih*, (Selçuklular kısmı), Ankara 1960, s. 94.

³³ Rubruck, s. 152. Bir Çin kaynağı ise vücudlarının küçük olduğunu söyler (E. Chavannes, s. 87).

³⁴ *Dîvân*, I, 412 (B. Atalay tercümesi).

bazan renk ile ilgili sanılmış ve bu hususta bir hikâye de uydurulmuştur³⁵.

Selçukluların ve garp Türklerinin esasını teşkil eden Oğuzlara veya Türkmenlere dair tarihî kayıtlar onların Moğol tipinden çok uzak ve İranlılara yakın ırkî vasıflar arzettiğini belirtirler. Resîdeddin Oğuzların Türkmen adını aldığını, eskiden bu ismin mevcut bulunmadığını ve onların Karluk, Kalaç, Kıpçak, Kanglı, ve Uygurlardan ayrıldıklarını bildirdikten sonra «Bütün Türk şubeleri şekil ve lehçe itibariyle, birbirlerine yakın ise de, her ülkenin hava ve suyunu göre vücut, sîma ve şîvelerinde bazı farklar» husûle geldiğini anlatır. Nihayet Türkmen adını izah ederken de «Oğuzlar kendi ülkelerinden Mevraünnihre ve İran'a gelince buralarda nesiller çoğaldı; iklim, hava ve su te'siri ile tedricen Tacik (Acem)lere benzediler. Fakat tam Tacik biçimini almadıkları için de İranlılar onlara «*Türk-mânend*» (Türke benzer) adını verdiler. İşte Türkmen ismi bu suretle meydana çıktı» mütaleasını ileri sürer³⁶.

Türkmen adı hakkında yapılan bu izah şüphesiz bir halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Fakat bu kayıt, XIII. asırda, Oğuzlar ile şark Türkleri arasında bir sîma farkı olduğunu, birincilerin Farslara daha yakın bulunduğunu göstermek bakımından çok mühimdir. Zira Resîdeddin'in görüşüne aykırı olarak Oğuzların, muhacereti ile coğrafya, iklim ve zaman bakımından XIII. asırda bir değişikliğe uğramaları mümkün değildi. Çünkü Sır nehri-Hazar arası Oğuz yurdu ile Mevraünnihir, İran arasında mühim bir iklim farkı bulunmadığı gibi ciddi bir ırkî karışma da bahis mevzuu değildir. Filhakika bu ırkî ve etimolojik izah aslında XI. asra aid olup Oğuz Türkleri henüz ana yurtlarından göçmüş değildi. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların Türkmen adını almasına dair, İskender istilâsı ile alakalı, uzun bir hikâye anlatırken onların uzun saçları olduğunu ve Türklere ait âlâmetleri bulunduğunu ve bu sebeple de onlara «*Türkmen*» (Türke benzer) adı verildiğini söyler ve Resîdeddin'in izahını iki asır önceye çıkarmış olur³⁷. Böylece bu kayıt Oğuzlar ile şark Türkleri arasında, birincilerin kendi yurtlarından göçmelerinden önce de, bir sîma farkı bulunduğunu meydana kor. Bu vesika Oğuzların sîmasında iklim, zaman ve karışmaların bir te'sir yapmadığını gösterir. Esasen İslâmiyeti kabûl eden bazı Oğuz ve Karluk boylarına, daha X. asırda, Türkmen adı verildiğini, Oğuzların şarkında

bir «*Müslüman Türkmen ülkesi*» ve Çu vâdisinde de bir «*Müslüman Türkmen hükûmdarı*» mevcut bulunduğunu İslâm coğrafyacıları bildirmektedir³⁸. Kâşgarlı Mahmud Müslüman Oğuzlar gibi Müslüman Karlukların da Türkmen ismi ile isimlendirildiğini söylemekle bunu te'yid eder³⁹. Bu hususta daha sarîh bilgi veren Mervezi İslâm dünyası ile komşu olan «Oğuzların bir kısmı Müslüman olunca Türkmen adını aldı ve onlarla Müslüman olmıyan Türkler arasında savaşlar başladı» der⁴⁰. Böylece Türkmen adının Oğuzlara muhaceretten önce verildiği, ismin farsça «*Türk-mânend*» gibi halk etimolojisi ile değil türkçe «*men*» tafdil eki ile meydana geldiği, Müslüman oğuzları ifade eden «İman etmiş Türk» (*Türk İmân*) izahının da bir yakıştırma olduğu meydana çıkar. Kâşgarlı Mahmud, Oğuzlar ile Farslar arasında bazı karışmalara işaret ederse de bununla ırkî değil daha ziyâde komşuluk, ticarî, lisanî ve kültürel münasebetler kast edilmiştir⁴¹. Esasen onun zamanında Oğuzların muhacereti çok yeni olduğu için kan karışması bahis mevzuu olamayacağı gibi İslâmiyeti kabûl edinceye kadar Karlukların Oğuzlardan daha fazla İran ve İslâm tesirlerine marûz bulunduğu mâlûmdur⁴².

Oğuzların, şark Türklerinden olduğu gibi İranlılardan da farklı bir sîmaya sahip bulundukları ilk Selçuk devrinde müşahede ediliyordu. Filhakika Kirman Selçukluları hükûmdarı Turan-şah (1085-1097) zamanında cereyan eden bir hâdise bu bakımdan kayde şâyandır. Bu hükûmdar, sarayında çalışan bir marangoz, çırağının Türke benzemesi dolayısıyla, bu çocuğun kimin olduğunu sorar. Marangoz: «Bu mes'elenin mes'uliyeti size aittir. Zira K o n a k K a n u n u n a (*hük-m-i nuzûl*) göre evimde bir Türk askeri oturmaktadır. Anası bu çocuğun benden olduğunu söylerse de bunun cevabını vermek size düşer» beyânında bulunur. Ustannın bu ifadesinden müteessir olan Turan-şah derhal sarayını ve ordugâhını şehrin dışına nakleder. Orada câmi, medrese, zâviye, hastahâne (*bimâristan*) ve hamam yapar; bunlara vakıflar te'sis eder. Beyler (kumandanlar) ve devlet adamları da orada köşkler inşa eder; bu suretle hükûmet erkânı ile ordu şehrin dışına çekilir⁴³. Böylece esmer İranlılara nazaran Türkler daha farklı bir sîma arz ediyorlardı. Bu gibi

³⁵ Mervezi, s. 43. Meselâ Karahan, Karaahnlılar, Kara-koyunlular, Kara-Osman, Kara-Yusuf, Ak-koyunlu, Ala-koyunlu... adlarını misal gösterebiliriz.

³⁶ Selçuklular tarihi, s. 352.

³⁷ Divân, III, s. 304 - 307.

³⁸ Mukaddesi, Ahsen ut - takasim, s. 274, 275.

³⁹ Divân, I, s. 393; Barthold, Dersler, s. 68; Selçuklular tarihi, s. 38.

⁴⁰ Mervezi, s. 18.

⁴¹ Divân, I, s. 76, 401 (B. Atalay).

⁴² Barthold, Dersler, s. 69.

⁴³ Afdalüddin Kirmânî, Vakayı - i Kirmân, Tahran 1326, s. 18 - 19; M. İbrahim, Tevârih, Âl-i Selçuk, ngr. Th. Houtsma, s. 20.

hâdiselere İlhanlılar zamanında da rastlanmıştır. Oğuzlar da Peçenek, Bulgar ve Kıpçaklar gibi, İranlılara nazaran, bir şark-şimal kavmi olarak tanınmakta idi. Böylece *D. lûgat-it Türk, Selçuk-nâme ve câmi'ut-Tevârih*'e aid bu üç kayıd Oğuzların Mogollardan ve İranîlerden farklı bir sîma ve renkte olduklarını açıkça göstermiştir.

Bununla beraber Türkler ile İran kavimleri arasında hudûd veya yakın bölgelerde bazı ırkî kaynaşmalar da vuku buluyordu. Selçuklulardan önce Hârizmlilerin de «*Suret ve tabiatları ile Türklerle benzediği*» erkenden dikkati çekmişti. Nitekim Selçuklular ve Hârizemşahlar zamanında bu yüksek medeniyet ülkesi ilerlemeye ve Türkleşmeye devam etmiş ve Moğol devrinde bu etnik hâdise tamamlanmıştır⁴⁴. Hârizm gibi Maverâ-ünnehir'de ve Şarkî Türkistan'da da asırlarca süren Türk göçleri sayesinde yerli Aryanî kavimler temsil edilmiş ve Türkleşmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, XI. asırda Buhara ve Semerkand bölgesinde Soğudlular, Şarkî Türkistan'da Gencek ve Hotanlıların türkçeden başka kendi dillerini de konuştuklarını belirtir. O: «*Tat'sız Türk, başsız bört olmaz*» atasözü ile Türkler ile Şarkî İran kavimleri arasındaki kaynaşmalara ve aynı bölgelerde yaşadıklarına işaret eder⁴⁵. Bu gibi muayyen bölgelerde vukubulan bu kaynaşmaların göçebelerle değil, yerleşik hayata geçen Türklerle cereyan ettiğini de kaydetmeliyiz.

İlk Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının sîma tasvirleri de Oğuzların veya Garp Türklerinin ırkî vasıflarını tesbit bakımından lüzümlüdür. Alparslan «*Uzun boylu, uzun bıyıklı ve heybetli bir padişah*» idi. Oğlu Sultan Melik Şah da beyaz-kırmızımtırak çehreli, güzel yüzlü, uzun boylu, top sakallı ve pâzuları kuvvetli olarak tasvir edilmiştir. Sultan Sançar «*Buğday renkli, güzel yüzlü, çiçek bozgunu, uzun boylu, geniş göğüslü, şişman, sakalları tam ve heybetli bir padişah idi*»⁴⁶. Bu sîma hususiyetleri henüz kaynaşmamış bulunan ilk Selçuklu sultanlarının nasıl Moğol tesirlerinden uzak, İranlılardan ve hattâ Şark Türklerinden farklı olduklarını meydana koyar. Türkiye Selçuklu sultanlarının simaları hakkında daha az kayde sahibiz. Gürcü kraliçesi II. Tahamara Kılıç Arslan'ın oğlu şehzâde Süleyman'ın güzelliğini duymuş ve yaptırdığı resmi- ni görünce kendisine evlenme teklifinde bulunmuştur. III. Gıyâseddin

⁴⁴ Mukaddesi, s. 285; Kazvini, s. 520; Yakut, II, s. 369.

⁴⁵ Divân, II, s. 224; Mukaddesi, s. 285; Yakut, II, s. 396, Kazvini, s. 520.

⁴⁶ Râvendî, Râhat us - Sudûr, nşr. M. İqbal, Lahore 1934, s. 117, 125, 152; Reşidüddin, (Zahîrüdîn, Nişâpûrî), Tarih - Âl-i Selçuk, nşr. A. nşr. Ateş, s. 10, 103; I. Hâmi Dânişmend, Türkler ile Hindu - Avrupalıların Menşei birliği, s. 210 - 212.

Keyhüsrev orta boylu ve yakışıklı idi⁴⁷. Musul-Halep atabeyi Nureddin Mahmud uzun boylu, güzel yüzlü, alını geniş, rengi esmer ve sakalları gür (bir rivâyete göre de yalnız çenesinde) olarak tarif edilmiştir⁴⁸.

Osmanlı sultanlarına ait tasvirler Oğuz tipinin dikkate şâyân örneklerini gösterir. Kayı boyundan gelen Osmanlı sultanları, Osman ve Orhan Gazi ince ve uzun boylu, burnu kavisli, mavi gözlü, kumral saçlı, yüksek alınlı, geniş göğüslü, beyaz tenli ve kolları adaleli idi. Bu kayıtlar resimleri ile iyi bildiğimiz «Fâtih burnu»nun daha başlangıçta Osmanlı Hânedanında mevcut olduğunu, bütün kaynaşmalara rağmen, harikülâde hâkim bir irsiyetle, bu vasfın son Osmanlı padişah, şehzâde ve sultanlarına kadar devam ettiğini ifâde eder. Şemâil-nâme Sultan Murad'ın da kartal burunlu olduğunu gösterir. Fâtih gibi, sarayı resimlerle süsleyen Yavuz Sultan Selim, yapılan resmin dedesine benzemediğini, zira çocuk iken onun kucağında oturduğunu ve kartal burunlu olduğunu hatırladığını söyler. Kanuni Sultan Süleyman'ın da, Fâtih ve Yavuz gibi resimlerine uygun olarak, kartal burunlu olduğu yabancı elçiler tarafından belirtilmiştir⁴⁹. Osmanlı hânedanına mahsus yüksek hasletler yanında asırlarca devam eden bu irsî hâkimiyet de cidden kayde şâyân bir vâkıdır. Dede-Korkut kitabının Oğuzlara dair hikâyeleri de diğer kaynaklara uygun olup ırkî bir kaynaşma bahis mevzuu olamaz.

Türkiye'de göçebe ve yerleşik Türklere ait tarihî ve destanî tasvirler de garp Türklerinin sîma hususiyetleri için ehemmiyetlidir. XIII. asırda Sinop şehrini tasvir ve metheden bir Türk şâiri bu şehrin uzun boylu, mütenasip endamlı ve çok güzel kadınlarla dolu olduğunu ifade eder⁵⁰. XIV. asrın ilk yarılarında Anadolu'yu gezen İbn Batûta halkın birçok meziyetlerini anlatırken «Allah bütün iyilikleri bu diyarda toplamış olup, ahâlisi çok güzel bir surettedir.» der⁵¹. XV. asırda göçebe Türkmenler hakkında güzel bilgiler veren B. de la Broquière adlı Fransız seyyahı Çukurova'dan bahsederken «bu çok güzel memleket deniz

⁴⁷ İbn Bîbî, el - Evâmir ul - 'Alâiyye Faksimile neşir, Tarih Kurumu, s. 67 - 68; Aksarayî, s. 88.

⁴⁸ İbn Hallikân, Vefeyât, II, s. 116; İbn ül - Esir, Tarih, XI, s. 151.

⁴⁹ Hammer, Osmanlı tarihi, trc. M. Ata, I, s. 202, 237; Hoca Saadeddin, Tâc ut - tevârih (Selim - nâme), II, s. 617; İsmail Belig'in I. Sultan Ahmed (163 - 1617) zamanında te'lif ettiği Bursa tarihinde Orhan Gazi'nin «uzun boylu, siması beyaz, ala gözlü, koç burunlu ve kaşları bitişik» olduğunu yazar (Güldeste, Riyâz - i İrfân, İstanbul 1302, s. 17).

⁵⁰ Osman Turan, Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar, Ankara 1953, s. 159 - 160.

⁵¹ Seyâhat-nâme, trk. I. s. 310.

ile dağlar arasında olup tamamiyle Türkmenlerle meskûndur. Bunlar çok güzel insanlar olup çadırlarda otururlar» kaydını verir. Bir başka seyyah da çadırlarda yaşayan ve otlaklarda dolaşan Türkmenlerin «Çok misâfirperver, âlicenap ve hayırsever; uzun boylu, yüzleri renkli, bakışları sert ve kadınları çok güzel» olduğunu söyler. Bu kadınların erkeklerden kaçmadığını, köy ve şehirlerde yerleşik Türk kadınlarından daha renkli, taze ve zarif bulunduğunu söyler⁵². Anadolu'da yerleşen göçebe Türkmenler ve Yürükler bugüne kadar bu vasıfları muhafaza etmişler ve garp Türklerinin güzel bir tipini temsil etmişlerdir. Oğuz destânı, Oğuz doğunca babası Karahan çocuğun «Güzelliğinden hayrette kalmış; kavmimiz ve uruğumuz içinde bu kadar güzel bir çocuk dünyaya gelmemiş» olduğunu belirtir. Destânın uygurca rivâyetinde «Oğuz'un yüzü gök, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri mavi, saçları ve kaşları kara ve vücudu kıllı idi». Onun evlendiği kızların da gözleri gök gibi (mavi) ve saçları su gibi dalgalı olarak tasvir edilmiştir⁵³. İran ve Arap edebiyatları Türk güzellerine dair şiirlerle doludur ve bu sebeple de farsçada «Türk» kelimesi güzel ve sevgili mânasını almıştır.

4. Moğol Tesiri ve Mübalâğalandırılması Sebepleri

«Tat'sız Türk, başsız bört olmaz.»
(Kâşgarlı Mahmud)

Karahanlı hükümdarı Kadir han'ın ordusundan bahseden Gazneli Sultan Mahmud'un tarihçisi Utbi: «İlig Han 50.000 kişilik ordusu ile Ceyhun nehrini geçti. Bu askerlerin yüzleri geniş, gözleri Hazarlarınki gibi küçük, burunları yassı ve başlarının ön kısımları traşlı idi» der⁵⁴. Bu ifâde tam bir Moğol tasviri olduğu gibi saçların önden traş edilmesi de Türklere değil, Mogollara ait bir an'aneyi gösterir. Daha mühimmi bu kayıd aynı zamanda Karahanlıların halkını teşkil eden Karluk, Çigil ve Yağma uluslarına dair kaynakların verdiği tasvirlerle tamamiyle aykırıdır. Bundan başka Gazneli Mahmud'un ordusunu da başlıca Halaçlar ve diğer Türkler teşkil ettiğine göre, iki taraf askerleri arasında fazla bir etnik ve sîma farkı bahis mevzuu olamaz. Bu metni şerheden Yunini de bu münasebetle Ye'cüc-Me'cüc kavmine isnat olunan bir hadîse işaret etmiş ve bu sîmanın Hoten Türklerine ait olduğunu belirtmiştir. Sadece bu şehir halkına isnat olunan bu tipin Karahanlıları temsil edemeyeceğini, bu şehrin kadîmen Aryani olup yeni türkleşmeye başladığını da dikkate almalıyız. Dikkate şâyândır, ki W. Barthold «bu hadîs Türklerin Mogol kıyafetinde olmadıklarını iddia edenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimlerinden biridir»^{54a} derken tek bir kayda dayanmış ve şarkî Asya kavimlerine aid bu tasvirlerin çok daha geniş bir mânâda kullanıldığını düşünmemiştir.

Gerçekten eski Hristiyan ve Müslüman kaynakları şarkta efsânevi bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi bulunduğunu, bu sebeple o tarafta yaşayan diğer kavimlerin onlar gibi ve Mongoloid vafında gösterildiği, bu ebedî an'änenin Müslüman oluncaya kadar Türkler, daha sonra da Moğollar için kullanıldığı mâlûmdur. İran şâiri Muhtarî Karahanlı Tamgaç han

⁵² *Voyage d'Outre - Mer*, Paris 1892, s. 92; F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris 1829, II. s. 137.

⁵³ *Oğuz - Kağan Destanı*, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul, s. 11-15; Roşideddin, s.

⁵⁴ Utbi, *Tarih Yemini*, II, s. 83; Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 273.

^{54a} *Ortaasya Türk tarihi*, s. 77.

için yazdığı bir kasidede onu beyaz yüzlü ve siyah saçlı gösterirken başka bir çağdaş müellif de Sultan Mahmud'u, uzun boylu, kısa gerdanlı, köse sakallı, uzun burunlu ve yüzünü çirkince olarak tarif etmiştir, ki Karahanlılara nazaran daha fazla bir sîma farkı bahis mevzuu değildir⁵⁵. Mongoloid ırk tasvirine ilk defa Heredot'un tarihinde rastlarız. O, İskitlerin ötesinde basık burunlu bir kavmin mevcudiyetini belirtir. Lâtin ve Bizans kaynakları Avrupa Hunlarını ve Atilla'yı Moğol tipinden de daha mübalâgalı, çok hayâlî ve efsânevi bir şekilde tasvir etmişlerdir. Bunlar umumiyetle Hunları büyük başlı, kısa boylu, geniş omuzlu, yassı burunlu, ufak gözlü ve seyrek sakallı göstermişlerdir⁵⁶. Halbuki Çin'liler Asya Hunlarına mensup sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu, uzun burunlu, sarışın ve kızıl sakallı kabileler bulunduğunu bildiriyorlar⁵⁷. Gök-türk hükümdarı İspara han, uzun boylu ve Çulu yağbu uzun çeneli, parlak gözlü, ayrık kaşlı ve sırtı kambur, Mukan han da mavi gözlü ve kızıl yüzlü olarak kaydedilmiştir. İl-kağan'ın üvey kardeşi Çin'in şimalindeki kabilelerin tipine benzediği için Gök-Türk soyundan olmadığı şüphesi uyanmış ve *tekin* üstünde bir rütbe alamamıştı⁵⁸. Bu da Gök-Türklerin Moğol ve Çinlilerden çok farklı bir tipte olduklarını gösterir.

İran müellifleri Türklerin vücutlarında az kıl bulunmasını kurt efsânesine bağlamışlardır. Bu efsâneye göre Türklerin ilk cediti Yâsef çocuk iken hasta olmuş; anası kurt sütüne karınca yumurtası karıştırarak ona içirmek suretiyle tedâvi etmiş ve bu sebeple de vücudunda az kıl bitmiştir⁵⁹. Bu kayıt Türklerin İranlılara nazaran şimal ırkı olarak daha az kıllı olduğunu belirttiği gibi, Gök-türlere ait kurt efsânesinin de bu şekilde yabancı kaynaklara intikal ettiğini meydana kor. Mübalâğalar bir yana bırakılırsa Türkler arasında Mongoloid tip ve te'sirlere de rastlanmıştır. Uzak-şarka doğru gidildikçe Türk, Moğol ve Çin karışması başlar; Türk hakânlarının Çin prensesleri ile evlenmeleri, mahdud ölçüde de olsa, bazı ırkî değişikliklere sebep olmuştur. Nihâyet coğrafya ve iklim şartlarını da unutmamalıyız. Gök-türk kahramanı Göl-te-kin'

⁵⁵ Said Neffsi, *Tarih-i Beyhak zeyli*, III, s. 1278; Nizâm ül - mülk, Siyâsetnâme, nşr. Halhalı, s. 34.

⁵⁶ Peter Vaczy, *Hunlar Avrupa'da* s. 64; S. Eckhardt, *Efsâneler'de Attila*, s. 148 (Attila ve Hunlar, tcr. Ş. Baştav, İstanbul 1962, adlı eser içinde).

⁵⁷ Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 105, 109. Isık-göl havâlisinde oturan Vu-Sun'lar (M.Ö. 140 yılı) mavi gözlü ve kestane rengi sakallı idiler (Barthold, TM, I, s. 50).

⁵⁸ S. Julien, *Documents*, s. 31; 58; JA (1864), III, s. 331. D. Göktürkleri, s. 34.

⁵⁹ Gerdizi, s. 81; *Mecmel ut - tevârih*, s. 105.

in yeni bulunan heykeli ve Uygur duvar resimleri hafif Moğol tesirlerini aksettiriyor⁶⁰. Türkiye Selçuklularına ait Konya ve Kubâd-âbâd saracları çinileri üzerinde görülen resimlerde de Moğol vasıfları vardır. Fakat bu Anadolu Türklerini değil, Orta-Asya Uygur san'atının Anadolu'da devam ettiğini meydana koyar. Selçuklularla birlikte Türklerin XI. asırda vuku bulan büyük muhaceretleri ve arkalarından Kara-hıtay ve Moğol istilâları şüphesiz Türkistan'da bazı kaynaşmaları ve Moğol ırkî tesirlerini arttırmıştır.

Eski çağ Hunlarından sonra Orta çağlarda Türklere ve Moğollara ait ırkî tasvirlerin farkını anlamak için Moğollar hakkında verilen tarihî kayıtları kısaca nakle lüzûm vardır. Gürcü, Ermeni ve Avrupalı çağdaş müelliflere göre: «Başları büyük, burunları ezik, derileri beyaz, saçları siyah, gözleri çekik, boyları, kol ve bacakları küçük ve sağlam, sakalları çok az ve çenelerinde, sesleri ince ve keskin» olarak tasvir edilir⁶¹. Filhakika Moğolların sakalları sayılacak kadar az olduğuna dair ifadeler Müslüman tarihçileri tarafından da te'yid edilmiş ve meselâ, Kaydu han'ın yüzünde dokuz tâne kıl bulunduğu belirtilmişti⁶². Bu kayıtları tophyan D'Ohsson'a göre gözleri siyah ve kapalı, yanak kemikleri fırlamış, burun kısa ve yassı, dudaklar etli, sakal seyrek, boy orta, omuz geniş, yüz ve kafa yuvarlak, renk zeytunî ve başın tepesinde saçlar traşlıdır. Buna mukabil Aksak Timür'ün rengi, boyu, çehresi ve sakallarının gür olması ile beyaz ırkın vasıflarına sâhip bulunduğu tesbit edilmiştir⁶³. Bu karakteristik vasıflar bugünkü Moğollarda, Kalmuk ve Bur-yatlar'da da aynen muhafaza edilmiştir. XIII. asra mensup Fransız tarihçisi Vincent de Beauvais, Plano Karpini ve Rubruck Türkler ile Moğollar arasında, dil ve kültür farkları yanında, kıyafetlerde de ayrılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Meselâ, «Türkler elbiselerini sol üzerine ilikledikleri halde, Tatarlar sağa ilikler», ki Türkler bu hususta Çinlilerden de ayrılırlar. Türkler saçlarını uzattıkları halde, Moğollar başlarının üstünü alınlarına kadar traş ederlerdi. Eski Türkler gibi ilk Selçukluların da saç örgüleri bulunduğunu Çin, İslâm ve Hristiyan kaynakları belirtmişlerdir⁶⁴.

⁶⁰ Lumir Jisl, *Kül-tekin Anıtında yapılan arkeolojik araştırmalar*, Belleten, CVII (1963), s. 386 - 402 (sonundaki resimler); Uygur duvar resimleri arasında da Ari ve Mongoloid vasıflara rastlanmıştır.

⁶¹ Brosset, I, s. 485; Kiragos, TM, II, s. 172; Rubruck, s. 72-73.

⁶² Ravzat us-safâ (Bombay), V, s. 46.

⁶³ *Historie des Mongols*, I, s. 11.

⁶⁴ Rubruck, s. 72 - 73; St. Julien, *Documents*, s. 8; *Selçuklular tarihi*, s. 48. Türkler ile Moğollar arasında dil, kültür, inanç, siyasi ve içtimai teşkilât ve zihniyet bakımlarından da pek çok farklar olduğunu biliyoruz.

✕ Büyük Türk milletinin idaresinde ve te'sirinde kalan ve beyaz ırka mensup olan Finogur'lar, Macarlar, Slav (*Saklab*) kavimleri gibi, Moğol ve Kitaylar da ortaçağlar boyunca Türk sayılmıştı. Bu sebeple Türk'lerin ırkına dair vasıflardan bahseden yabancı tarihçilerin kendilerine benzeyen değil, çok farklı olan Moğol hususiyetlerini bazan Türklere de atfetmeleri tabii idi. Hattâ Hristiyan kaynakları gibi İslâmiyeti kabûl edinceye kadar Türkleri Müslüman müellifleri de mukaddes kitapların bahsettiği efsânevi ve korkunç Ye'cüc-Me'cüc (*Gog magog*) kavmi sanıyorlardı. Türklerin Hun, Gök-Türk ve diğer isimler altında yaptıkları istilâlarla İran, Roma, Hristiyan ve Müslüman dünyalarını tehdid devirlerinde efsânenin Türklere tatbik edilmesi sebebini anlamak kolaydır. Türklere karşı, İran, Roma (Bizans) ve İslâm imparatorluklarının hudutlarda yaptıkları tahkimât ve kaleler de Makedonyalı İskender'in Ye'cüc-Me'cüc'e karşı inşa ettiği setler (*Sedd-i İskender*) sanılıyordu. Bunlar arasında Kafkaslarda Bab ül-Ebvâb veya Derbend, Semerkand (Soğd) ın cenubunda Demirkapı bu istilâların cenuba akmalarını önüyordu. İslâm coğrafyacıları bu seddin bulunması ve Ye'cüc-Me'cüc istilâsına karşı tamiri maksadı ile Abbasi Halifesinin, IX. asırda, hey'et gönderdiğini yazarlar^{64a}. Derbend'in İskender seddi olduğuna dair kanaat çok yaygın ve umumî idi. Hunların, Gök-türklerin, Hazarların ve daha sonra Kıpçakların hep bu geçitten cenuba inmeleri onun ehemmiyetini ve tarihi efsânelerin burası ile alâkalı olarak teşekkül sebebini izah eder. Aslında bu hisar ve kaleler İskender değil, Sasaniler ve İslâmlar tarafından inşa olunmuştur. Müslümanlar buraya hâkim devlete nisbetle bazan «H a z a r G e ç i d i» (*Derbend-i Hazar*) adını veriyorlardı. Türkler, Orhun kitabelerine göre, Soğd'dakine (temir kapuğ) dedikleri gibi XIII. asır Avrupa seyyahlarına göre Arapların *Bâb ul-ebvâb* ve İranlıların *Derbens* dedikleri bu meşhûr tarihi geçide de kadimden beri «D e m i r K a p ı» adını veriyorlardı⁶⁵. İşte bazı Hristiyan ve İslâm kaynaklarının İslâm dinini kabûlden önce bu geçidleri

^{64a} Abbasi halifesi (842 - 847) bir rüya üzerine Ye'cüc ve Me'cüc ile Derbend'in tahkimi için İsnas idaresinde gönderdiği bir hey'et gereken bilgileri toplayıp dönmüştür (İbn Hurdad bih, s. 162 - 191; İbn Rurteh, s. 149).

⁶⁵ Plano Carpini, Rubruck (Rockhill) s. 100, 119, 120, 261, İskender efsânesi için bak. Yule, *Marco Polo*, I, s. 55; II, s. 537. W. Thomsen, *Insc. Orkhun*, s. 137; Hinen Tsang Semerkand ve Belh arasındaki geçidin demir kapıları olduğunu da söyler (St. Julien, *Memoires*, Paris 1857, s. 23). Türkler Tuna'da da bu gibi geçitlere «Demir-kapı» adını verirdi. Kafkas geçitlerine aid bu Temir kapı adının eski çağa kadar çıkması, ve Ortaçağda da çok yaygın bulunması şüphesiz Türklerin Eski Çağlardan beri bu bölgelerde oturmaları ile alâkalıdır (Plano Carpini, s. 262).

aşan Türkleri efsânevi Ye'cüc ve Me'cüc kavmi ile birleştirmeleri ve korkunç göstermeleri sebebi bu istilâlar idi⁶⁶. Türklerin İslâmiyeti kabûlünden sonra ise takdir ve methiyeler başlayınca da artık bu dine girmiyen Moğollar Ye'cüc ve Me'cüc kavmi olarak gösteriliyordu. Moğolları Türk câması içinde sayan eski telâkkiler dolayısıyla de Türklerin lehinde rivâyet edilen bazı hadisleri onlara da teşmil ediyorlardı⁶⁷.

Avrupalıların Hunları çok mübalâğalı ve hayâli tasvirlerini XII. asır Yahudi seyyahı Benjamin de Tudelle'in aynı kelimelerle Türkler hakkında kullanması da eski efsânelerin ebedî bir an'ane halinde nasıl devam ettiğini göstermektedir. Filhakika bu seyyah «Türkiye putperestleri» dediği göçebe Türklerden bahsederken onlar: «Ekmek yemez, şarap içmez, hayvanların eti ile geçinirler. Yüzlerinde burunları olmayıp onun yerine teneffüs ettikleri iki delik vardır. Bunlar yahudilerin dostudur»⁶⁸ derken eski çağ müelliflerinin Hunlar hakkındaki mübalâğalı ve hayâli tasvirlerini aynen tekrarlamış ve Anadolu ve Yakın-Şark Türklerini çok iyi tanımaları bile eski prejülerin hüküm sürmesine mâni olamamıştır. Bu da tetkiklerde kaynakları ve bilhassa asırlarca efsânelere karışan mevzu ve imandan ne derece ihtiyatlı kullanmamız gerektiğini gösteren bir misaldir. Eski İslâm müellifleri ırk ve sîma farklarını iklimin insan uzviyeti üzerindeki te'sirleri ile izah ediyorlardı. Onlara göre soğuk büzücü hassası dolayısıyla insanlar şimalde kısa boylu, küçük gözlü, dar ağızlı ve cenupta sıcakın te'siri ile Zenciler de siyah renkli ve kıvrıkcık saçlı olurlar⁶⁹, ki bu görüş yanlış ve şimal ikliminin vasıflarına aykırıdır.

Bu tetkik bize Türkler arasında, eski çağlardan beri, uzak coğrafi bölgelere, iklim değişikliklerine ve ırkî karışmalara göre bazı sîma ve renk farklarına rastlandığını, şarkta sarı ırk veya Moğol te'sirleri, cenupta esmerleşme, şimalde sarışın renklerin mevcut olduğunu göstermiştir. Uzak-Şarktan Orta-Avrupa'ya, Balkan'lara Yakın-şarka ve Anadolu'ya kadar Türk milletinin şubeleri arasında bu derece farklarını ar-

⁶⁶ Bu efsaneler kısmen İ. H. Danişmend'in eserinde toplanmıştır.

⁶⁷ Osman Turan, *Aksaray*, s. 51; 2. Kazvini, *Âsâr*, s. 581.

⁶⁸ *Voyage du Benjamin de Tudelle autour du Monde, Commencé l'an 1173*, nşr. Bergeron, Paris 1830, s. 82.

⁶⁹ Mes'ûdî, I, 337; Sa'id ul Endelûsi, *Tabakat ul - Umam*, Fr. trc. R. Blacher, Paris 1935, s. 37; Mervezi, s. 41.

⁷⁰ Bu husus için *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen, âge*, *Studia Islamica* X. s. 137 - 152). «Anadolu'nun Türkleşmesi» adlı eserimizin neşrine kadar *Selçuklular Tarihimize* (s. 67-76, 188, 195 - 198, 214 - 216) bakılabilir.

tık tabii bulmak icap eder. Esasen bugün ucra bölgelerde yaşıyan küçük kavimlerin bile bir ırkı birlik vücuda getiremedikleri sâbit olmuş; ırk ile millet birbirlerinden ayrı, maddî-manevî, iki mefhum olduğu kabûl edilmiştir. Bununla beraber Anadolu gibi birtakım eski kavim, din ve kültürle sahne olan bir memlekette bile Türklerin sanıldığı kadar yerlilerle fazla karışmadığı anlaşılmıştır⁷⁰. Nitekim Müslüman Türkler Selçuklar ve Moğol devirlerinde, üç asır süren kesif nüfûs akınları olmasa idi Yakın-Şark'ın, husûsiyle Türkmenistan, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu ve Rûm-ili'nin Türkleşmesi mümkün olabilmıştır. Uzun asırlar boyunca Türklerin şarkta Çinlileşmesi, Rusya'da, Balkanlarda ve Orta-Avrupa'da Hun, Ogur, Bulgar, Peçenek, Uz (Oğuz), Kıpçak (Kuman) türklerinin Hristiyanlaşarak yok olmaları 1000 yıl zarfında Türk kanının yabancı kavimler üzerinde büyük hissesini gösterir⁷¹. Bununla beraber garp Türkleri eski Oğuzlara ait sîma hususiyetlerini, anaçizgileri ile, muhafaza ettiği de şüpdessizdir. Bu münâsebetle Türklerin Hindistan kıt'asına kadim zamanlarda ve İslâm devrinde devamlı istilâ ve göçleri bu kavmin yerliler ile karışmasına sebep olmuş; ama burada 1000 yıllık Türk-İslâm hâkimiyeti ve devletlerinin kurulması ve bugünkü Pakistan'ın doğması gibi hayırlı bir netice verdiğini belirtmeliyiz.

Macar âlimi Türkolog L. Rasonyi'nin bizim tetkikimize uygun gelen Türk antropolojisine dair hükmünü buraya dercetmeyi yerinde buluyoruz. Ona göre Türkler'de boy ortadan biraz yüksek ve muhtemel derecede uzun, kol ve bacaklar nisbeten kısadır, kafatası yuvarlak ve geniş-yüz değirmiye yakın ve öne çıkıktır. Burun ne Mongoloidlerde olduğu gibi yassı ve ne de Dinarit ırkta olduğu kadar büyüktür. Dudaklar şişkin değil, daha ziyade ince ve düzdür. Yanak hafifçe dolgun, çene ufak ve Dinarit ırkta olduğu kadar yüksek değildir. Kulak küçük ve hafif yapışıktır. Göz küçük, keskin ve koyu renktedir. Vücut kılları ne Ön-Asya kavimleri kadar sık ve ne de Moğollar kadar seyrek⁷². Böylece tarihî

⁷¹ Bazı Avrupalı ve Rus bilginleri Türk dilinin kudretini belirtirken Türklerin bu sâyede girdikleri ülkeleri türkçeleştirdiklerini ileri sürer; fakat kaybolan bunca Türk kavimlerini unuturlar. 1000 yıl zarfında Şarkı, Orta Avrupa ve Balkanlar'da yaşayan Türk kavimlerinden bugün çok küçük izleden başka bir şey kalmamıştır. Bir Bulgar kavmi devleti ile birlikte Slavlaşmış; Çarların ve Bolşeviklerin müthiş Ruslaştırma siyâsetleri milyonlarca Türkü Rus yapmış ve yine de temsil ve imha faaliyetleri sona ermemiştir.

⁷² **Dünya tarihinde Türklük**, Ankara 1942, s. 17 - 19. Profesör L. Rasong **Tarihinde Türklük** (Ankara 1971) adı ile bu güzel eserini bir mislinden daha fazla genişletmiş ve mükemmelleştirmiştir.

kaynaklar Türk'lerin ırk bakımından uzak coğrafi bölgelere göre bazı farklı hususiyetler gösterdiğini anahatları ile, Uzak-şark ve Moğol, Hind-İran (renk olarak) ve Avrupa ırkları arasında bulunduklarını meydana koymuş bulunuyoruz. Burada son söz olarak ırk ile millet mefhumlarının birbirine karıştırılmamasını ve hiçbir milletin ırkı bir birlik göstermediğini de hatırlatmalıyız. Hunlar veya Türkler hakkında tarihî kaynakların verdiği bazı tasvirlerin çok hayâlî ve hissî olduğunu da tekrarlamalıyız.

5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı

«Türk dilini öğreniniz! Çünkü onların hâkimiyeti uzun sürecektir.»
(Kaşgâri, Hadis)

«Türk dili o kadar mükemmel ve kaideleri o derece kıyasîdir, ki bu dili sanki lisâniyat âlimler, vücuda getirmiştir.»
(Max Müller)

Lisaniyât (*Linguistique*) araştırmaları, XIX. asırda çok ileri bir dereceye erişirken Âri, Sâmi ve tek heceli (Çince) dil aileleri yanında bir de *Turanî* dil grubu meydana çıkarılmıştır. Meşhur dil bilgini Max Müller, başta türkçe olmak üzere, Moğol, Tonguz, Macar ve Fin dillerini *Turanî* ailede topluyor ve bir zamanlar Sümer, Japon ve Kafkas dilleri de bu aileye alınmış bulunuyordu. Araştırmaların gelişmesi ile daha sonra bu dil ailesi Ural-Altay adını aldı. Bununla beraber Ural-Altay dilleri arasındak akrabalığın menşe birliğine mi, yoksa kelime iştiraklerine mi dayandığı hususu hâlâ bir münakaşa mevzuudur. Nitekim, uzun süren Türk hâkimiyeti ve kültür te'siri dolayısıyla, Moğolcada ve Macarcada mevcut pek çok türkçe ve müşterek kelime menşe birliği kadar kültür kaynaşmaları ile ilgilidir. Türkçe çok heceli olmakla Çince-den, *bitişken* (iltisakî-agglutinante) olmakla yâni köke ek takmakla da *büyükölgen* (İnhinaî-flexible) bünyesi bulunan Sâmi ve Âri dillerinden ayrılır. Esasen Ural-Altay dil ailesinin meydana çıkmasında başlıca âmil de bu hususiyettir. Türkçe yeni kelimeler yaparken kök sâbit kalır; Âri ve bilhassa Sâmi dillerde kök de değişikliğe uğrar. Fâil, mef'ûl ve fiil sırası ile de türkçe bu dillerden ayrılır; onlara mukabil tahlilî değil, ter-kibî küviyeti ile de mantıkan daha isabetli bir sırayı takip eder. Filha-

kika Türkçe kendi sentaksına göre bir fikir kafada hazırlanmadıkça, yâni terkib edilmedikçe cümle hâlinde ifâde edilemez. Bu mantikî nizâm gramerde de mevcuttur.

Türkçe kaidelerde hemen hiç istisnâların bulunmaması, âhenk kanunu, fiil kökleri ve sigalarının zenginliği ve kıyasılığı dolayısıyla de dünya dilleri arasında çok mümtaz ve hattâ üstün bir mevkie sahiptir. Bu hususiyetleri münasebeti ile de meşhur Max Müller *Science of the language* adlı eserinde «Türkçenin gramer kaidesi o kadar kıyasî ve güzeldir ki bu dili lisaniyât bilginlerinden mürekkep bir hey'etin şuûrla yaptığı nı sanmak mümkündür.» ifadesi ile hayranlığını belirtmiştir. Nitekim tarihte Kaşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübarek şah ve Ali Şir Nevaî gibi Türk mütefekkirleri de türkçenin üstünlüğüne dair başka türlü sebep ve deliller ileri sürmüşlerdir. Türkçe çok muhafazakâr ve sağlam bünyesi sâyesinde iki bin yıllık bir tarihe sâhip olduğu ve çok uzak mesafelere yayıldığı halde az değişikliklere uğramış ve başka birtakım eski diller gibi istihalelere ve kaybolmağa mahkûm bulunmamıştır. Türklerin büyük imparatorluklar içerisinde siyasî birlikler halinde kalmaları ve göçlerle birbirlerine karışmaları da türkçenin yeni dil veya lehçelere ayrılmasına fazla fırsat vermemiştir. Bu sebeptir, ki bir yanda Yakutlar, öte yanda Çuvaşlardan başka yeni diller türememiştir ve diğer Türk kavimleri arasında umumiyetle, dil birliği muhafaza edilmiştir. Yakut ve Çuvaş lehçeleri kelime başında Y'leri S, sonunda da Z'leri R yapmakla ana-türkçeden ayrılırlar. Meselâ *yetti* (yedi) Çuvaşça *sette* olur; yıl Çuvaşça *sul* (Volga bulgarcasında *cal*), yirmi Çuvaşça *sirim* (Volga bulgarcasında *cirim*) gibi. Tuna Bulgarlarından kalan vesikalara göre onlar da bu eski Türk lehçesi ile konuşuyorlardı. Buna göre bizim kız *kır*, dokuz *tıkır*, otuz *utur*, öküz *vkır*, sekiz *sakkır* (keza Çuvaşça) olmuştur. Avrupa'da Hunların bakıyesi olan Ogur'lar da bu lehçeyi kullanıyordu. Bu sebeptir, ki *On-ogurlar* On-oğuz, *Utgur-lar* da Otuz-oğuz sanılmıştır^{72a}.

Türkçenin yazı dili haline gelmesi Yeni-Sey ve Orhun kitâbeleri ile başlar, ki bunlar VI-VIII. asırlara aittir. Daha eski türkçe hakkındaki bilgilerimiz ise yabancı kaynaklara geçen birtakım isim, ünvan ve kelimelerden ibarettir. Bu mahdut malzeme sâyesinde biz yalnız Türk di-

^{72a} Eski Türk lehçeleri ve aralarındaki münâsebetler hakkında bak. L. Rasony «Tarihte Türklük» (s. 10 - 26).

linin tarihi değil, bazı kadim Türklerin milliyeti, kültür ve dilleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Bununla beraber eski yabancı kaynakların ve hususiyle Çinlilerin kaydettikleri türkçe kelimeler, Çincenin fonetik yazılmaması ve telâffuz ile yazı bozukluğu dolayısıyla, çok defa asıllarına irca edilememiştir. En eski türkçe kelimeler Çinlilerin Hiung-nu dedikleri Kunlara aid olup Milâd'dan önceki asırlara kadar çıkmaktadır. Kun hükümdarlarının ünvanı olarak Çinlilerin kaydettiği «*T'ang-li ku-tu*» nun türkçe «*Tangrı*» (gök ve tanrı) ve «*Hut*» (kutsî ve uğurlu) kelimeleri olduğu kolaylıkla anlaşılmıştır. Bu iki kelime ile birlikte nakledilen «*tan-yu*» veya «*Şanyu*»nun da Hun dilinde «*Semânın oğlu*» mânasına geldiği belirtilmiştir. ki bu sâyede bu kelimenin de Tangrı'nın başka bir şekilde zaptedilmesinden ayrı bir şey olamayacağına hükmediyoruz. Nitekim Gök-türk ve Uygur metinlerinde hanlara ait «*Tengri tek tengri'de bolmuş*» veya «*Tengri tek kut bolmuş*» ünvanları da bu eski inanış ve formüllerin bir devamıdır. Çin kaynakları Kunların, kendi dillerinde, oturdukları çadırları da «*U-tu*» şeklinde kaydetmesi olduğu ve Milâttan öncelere kadar çıktığı artık tesbit edilmiş bulunuyor. Yerleşik hayata geçtikten sonra Türklerin *oda* ve Farsların da *otak* (oda, büyük çadır) yapıtları kelimeler de bu menşee bağlıdır.

Kun hükümdarı Tuman (*Teu-men*) adı da Türkçe duman veya 10.000 mânasına gelen tuman ve tümen'den başka bir şey değildir. Nitekim Gök-türk devletinin kurucusu Tuman (Orhun kitâbelerinde Bumın Kağan ve daha sonraki bazı Oğuz yabguları da bu ismi taşıyordu. Onun oğlu Modun (Mete) nin aslında *türkçe bağatur* (bahadır) olacağı ileri sürülmüştür⁷³. Çin kaynakları Hun dilinden «*Su-si tiligen (süligen) pu ku-ki tu-tang*» şeklinde, restore edilmek istenen, bir cümle veriyorlar. Bu da bugünkü türkçe ile «*Orduyu yardı (sevketti) ve Bugu'yu tuttu*» mânasında anlaşılmıştır⁷⁴. Avrupa Hunlarına ait olup Lâtin ve Yunan kaynaklarına geçen bazı isimler de izah edilmiştir. Meselâ, Atillâ'nın babası *Moncuk* (boncuk, Selçuk devrinde hâlâ *moncuk*), amcası *Aybars* (*Oibars*) oğlu *Dengizik* (dengiz, deniz), *Arıkan* ve *Karaton* isimleri bu meyandadır. Milâdi II. asırda yaşayan Batlamyus ve daha sonra Bizans

⁷³ O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, New York, s. 450, 524. Oğuz-nâme Tuman adını duman mânasında tercüme eder.

⁷⁴ A. Remusat, *N. Melanges Asiatiques*, II (1829), s. 183; Abdülkadir (İnan), *Türk tarihinin ana hatları*, İstanbul 1934, s. 12; N. Atsız, *Türk tarihi üzerinde toplanmalar*, İstanbul 1935, s. 99. Diğer tetkikler için bak. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul 1958, s. 69.

kaynakları Ural nehrinin adını «*Dayık*» şeklinde verirler⁷⁵. Muahharen İslâm kaynaklarında Yayık (bazen şive farklarına göre *Cayık*) adının aynı türkçe kelime olduğu ve yayılmış mânasına geldiği hiçbir şüphe uyandırmamıştır. Zira en eski Türkçe kelimelerden birini teşkil eden Dayık aynı zamanda bu ülkede oturan yerli halkın da Türkler olduğunu gösterir. Herodot'un bahsettiği *Agathir*'ler (Ağaçeriler) de (IV. 49) bu havâlide oturuyordu, ki bu kayıtlar Türklerin buralarda ne kadar eski olduğuna delalet eder. Türklerin İtil (Volga) nehrine verdikleri ismin de Gök-türkler devrine kadar çıktığını tesbit edebiliyoruz⁷⁶. Kâşgarlı Mahmud İtil nehrinin Kıpçak ülkesinden geçtiğini ve «*Bulgar*» (Hazar) denizine döküldüğünü söylerken bu denize ait yeni bir türkçe isim verir ve nehir hakkında da Türkçe güzel bir şiiri nakleder⁷⁷.

⁷⁵ Berthelot, *L'Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris, 1930, s. 222. Bizans kaynakları Dayık ve XIII. asır Avrupa seyyahları da Jaik adını kullanıyordu (Rockhill, *Journey of W. of Rubruck*, London 1900, s. 129). Dayık'ın Yayık olması Türkçe kelime ortasında vukubulan «*d*» lerin «*y*»'ye tebedül hâdisesinin kelime başında da olduğuna bir misal teşkil eder. Nitekim Gök-türk kağanının ölümü üzerine yapılan Yuğ (matem) merâsimini Bizans kaynakları «*adokiya*» (duğ, yuğ) şeklinde kaydetmeleri ikinci bir tebedül örneğidir. Yığlamak (ağlamak) fiili de yuğ'dan gelir. Selçuk'un babası Tukak adı da sonraları bazan Yukak olmuştur. Tuna Bulgarlarının kullandığı Hayavn takviminde Yılan «*Dilom*» şeklinde olmakla bu tebedülün dört misâl ile mevcudiyeti meydana çıkar. Barthold bu Dayık adını en eski Türkçe kelime sayarken Kunlara aid daha eski kelimeleri düşünememiştir (*Dersler*, s. 25).

⁷⁶ İtil adının «*İtil*» şeklinde Gök-türkler zamanına kadar çıktığını Bizans tarihçisi Theophylaktos yazar (Chavannes, s. 247). Daha sonra da kaynakları bu adı Attila, Atel, Atal ve Etıl şeklinde vermişlerdir. XIII. asır Avrupalı seyyahlar Volga adını kullanmışlardır, ki ismin bu nehir kenarında oturan Bulgar'ların adından geldiği ileri sürülüyor (Rockhill, *Journey* s. 107. Barthold, Marquart'in bu İtil'in Orhun kitâbelerinde nehir mânasında Türkçe bir kelime olduğu fikrine itiraz ederek bunu eski bir Türk lehçesi olan Çuvaşca'ya bağlar (O. A. Türk tarihi s. 22). Marquart Oxus (Cöyhün) adı ile Türkçe Yincü Ögüz ve Sır nehirlerine Türkçe verilen Ögüz (Öz) adları arasında da bir münasebet düşünmüştür (*Osttürk - Dial - Stud*, s. 37). Avrupa Hunları hükümdarı Attila adının da bu nehirden gelmesi mümkün ve Türk isim vermesine uygundur.

⁷⁷ İtil suyu aka turur
Kaya tûbi kaka turur
Balık tilim baka turur
Kölüng takı küşerür

Yâni İtil suyu akar durur; kaya dibini kakar (oyar) durur; gölde (denizde) ki balıklar baka durur. (*Divân*, I, 73). Onun Hazar denizine «*Bulgar denizi*» denildiğine dair kaydı mühimdir Zira bu Türk kavmi ve hâkimiyetlerinin yaygın olduğu bir devrin hâtrâsı bahis mevzuudur. Nitekim Kâşgarlı Mahmud bu nehrin Kıpçak ilinden çıktığını da söylemekle zamanındaki durumu belirtir. İtil ve Yayık nehirlerinden sonra garptaki Ten (Don), Özi, Aksu nehirleri de Türkçe isim taşıyordu ve Osmanlılar da Ruscalarını değil bunları kullanırdı.

Milâdın ilk asırlarında meydana çıkan Kırgızların «Ay» (ai) kelimesini kullandıklarına dair Çin kaynaklarının kaydı da mühimdir⁷⁸. Avrupa Hunlarının bir devamı olan Tuna Bulgarlarına ait kitâbelerde de *Kuçi* (Koç), *sigor* (sığır), *Tok* (Tavuk, *Doks* (Domuz, *Dvanş* (Tavşan), *Veçem* (Üçüncü), *Altom* (Altıncı), *Tangrı* ve *Kağan* kelimeleri de eski türkçe bakımından kayde şâyandır⁷⁹. Ak-hunlara veya Eftalitlere ait bir kaç türkçe isin de bize kadar gelmiştir. İslâm kaynakları V. asırda yaşayan Ak-hun hükümdarının adını *Aksunvar* şeklinde vermişlerdir, ki bu isim türkçe *Ak-sungur* (Bazı Avrupalılara göre soğudca kiral mânasına *khşevan*) sanılmaktadır. VI. asır başlarında Hindistan'da hüküm süren Ak-hun hükümdarı *Toraman* adını, Kâbil ve Gandara'da bulunan Eftalit reisi de *Tekin* ünvanını taşıyordu. Esasen İslâm tarihçileri Eftalitlerle Halaçların aynı dili konuştuklarını ve Türk olduklarını kaydederekler.

Kun hükümdarları ile Çin imparatorları arasında cereyan eden muhaberatta mektupların hangi dilde yazıldığını kaynaklar belirtmezler. Bununla beraber yazının kullanılmasından önce Türk kağan ve beylerinin tâbileri ile muhaberelerinde bazı yazılı işaretlere sahip olduğu anlaşıyor. X. asır Arap âlimi İbn ün-Nedim, Bağdad'da bir Türk kumandanından alarak verdiği kayde göre, büyük Türk hükümdarı tâbilerine bir emir yazmak istediği zaman vezirini çağırır; oku yarmasını (çizmesini) emreder. O da üzerinde birtakım işaretler yapar. Türk ileri gelenleri (beyleri) bunların mânasını bilir ve hükümdarın maksudını anlar; az işaret (nakış) ile çok şey ifade ederler. Dostluk ve sulh zamanlarında olduğu gibi harp esnasında da aynı şeyi yaparlar ve bu yazılı oku muhafaza ederler⁸⁰. Çin kaynakları da Gök Türklerin mukavele yapmak maksadı ile tahta üzerinde işaret yaptıklarına dair kayıtları bunu te'yid eder ve aynı hâdiseyi belirtirler⁸¹. İşaretli ok gönderme suretiyle emirlerin tebliği, Türkler arasında yazının artık bu şekilde başladığını göstermiş; okun bu mânâda kullanılışı da sonraları ve İslâm devrinde bile devam etmiştir. Asker bir millet olan Türklerin hayatında ok çok mühim bir rol oynamış; Kağana bağlı beyler ve boylar da bazan okla-

⁷⁸ Tan - şu Kırgızların her mevsim için üç ay saydıklarını ve bunu oniki hayvan takvimi ile kullandıklarını, yılbaşına da «Mo-cheng ai» (yani buz ayı) dediklerini yazar (A. Remusat, *Recherchas sur les langues Tartares*, I. 70; *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 50.

⁷⁹ Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 50, 52.

⁸⁰ İbn ün-Nedim, *Kitâb ul - Fihrist*, Kahire, s. 29 - 30. Müellif bu kumandanın İsnas'ın torunu Mehmed olduğunu kaydeder.

⁸¹ St. Julien, *Documents*, s. 27.

ra göre isimlendirilmiştir. Yay-ok arasındaki münasebetlere göre de Oğuz han'a veya Hunlara kadar çıkan bir metbû'luk ve tâbilik hukuku hâkimiyet anlayışı da ortaya çıkmıştır. Nitekim Türk hakanlarının okunu (dâvetini) alan hükümdar ve beyler hukukan onların tâbii sayılıyor-du⁸². Türkçede okumak nasıl ok ile ilgili ise bu işaretlerin yazı haline gelmesi de ona bağlı olarak gelişmiş ve Orkun alfabesi ve Türkçe yazı dili de böylece Kun devrinden beri başlayan bu muhabere işaretlerinin tekâmülü ile meydana çıkmıştır.

Filhakika Gök-türk kağanları, daha VI. asırda, Çin imparatorlarına gönderdikleri mektupları türkçe olarak ve millî diplomasi usullerine göre yazdıkları, hayvan takvimine göre de tarihledikleri anlaşılmıştır. Bununla beraber Çin imparatoruna gönderilen bu mektuplar ve başlarındaki «T a n r ı t a r a f ı n d a n g ö n d e r i l m i ş B ü y ü k G ö k T ü r k l e r i n K a ğ a n ı» ibaresi bize sadece Çince tercümesi ile intikal etmiş olup Orhun kitâbelerinde ve daha sonraki resmî yazılarda görülen formüllerin başlangıcını teşkil eder. Nitekim büyük âlim P. Pelliot İşbara Han'ın 584 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektubun Türkçe olduğunu ve Türk takvimi ile tarihlendiğini yazar. Esasen Çin kaynakları Gök-türkler gibi Hunların da mektuplarını kendi yazıları ile yazdıklarını kaydeder⁸³. Gerçekten Yeni-sey kitâbelerinin de aynı asırda yazıldığı tahmin olunuyor ve bu asırda Türklerin işaretler üstünde bir yazıya (Orhun alfabesi) ve yazı diline sâhip bulunduğu teyid ediliyor. Esasen Orhun afliesinin Türklerin uzun bir çabalama devri sonunda meydana çıktığına dair bir delil de bu alfabe K, Y ve B harflerinin, ok, yay ve ev (eskiden *eb-çadır*) biçimlerinde birer işaret olmasıdır. Çin kaynakları Gök-türklerin mezarları başına bir taş kitâbe koyduklarını ve burada ölünün hayat ve faaliyetlerini kısaca yazdıklarını kaydederler, ki bu kitâbelerin bir çoğu keşfedilmiş, okunmuş ve yazının Türkler arasında oldukça yaygın olduğunu göstermiştir⁸⁴. Gerçekten Türk kağanı Orhun kitâbesinde devletin tarihçesini anlatırken bir yerde «E y T ü r k v e O ğ u z B e y l e r i, m i l l e t i i ş i d i n i z!» hitabı ile halkı bu yazıları okumağa dâvet eder, ki bu da yazının yayılış derecesini gösterir⁸⁵. Harflerin düz çizgiler şeklinde olması

⁸² Bak. Osman Turan, *Eski Türklerde ok'un hukukî bir sembol olarak kullanılması*, *Belleten XXXV* (1945), s. 305 - 318. Topladığımız yeni malzeme ile bu mevzuu daha geniş olarak yazacağız.

⁸³ P. Pelliot, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*; T'oung Pao, XXXVI (1929), s. 205 - 206; O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, s. 48.

⁸⁴ S. Julien, *Documents*, s. 48, 49, 53.

⁸⁵ W. Thompson, *Inscriptions de L'Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 105.

bu yazının taş ve tahta üzerinde kazındığına ve Türklerin icadı olduğu na delâlet eder⁸⁶.

Gök-Türklerin yerine geçen Uygurlar, ilk zamanlarda Şamanî dininde iken, Orhun yazılarını kullanmış; bilâhare Mani, Buda ve İsa dinlerine girdikten sonra, bu dinlerle birlikte Yakın-şarktan gelen ve Arami menşei olan Soğd alfabesini kullanmış ve ondan türeyen Uygur alfabelerini icad etmişlerdi. Arap âlimi İbn ün - Nedim'in ifâdesine göre Soğd (Semerkand-Buhara bölgesi) da halkın *Seneviye* (dualist) ve Hristiyan dinlerine mensup bulunduğunu, burada hem Soğd alfabesi hem de Mani yazısının kullanıldığını söyler⁸⁷. Bununla beraber bu devirde bu ülkede İslâm dini ve medeniyeti çok yüksek derecede olduğundan bu ifade daha eski zamanlara ait olmak icap eder⁸⁸. Fâhreddin Mübârekşâh (1148-1215) da Türklerin yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğd, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfi bulunan *D o k u z O ğ u z c a* (*Toğuz-guzi*, Uygurca!) olduğunu ve bitişik yazılmadığını belirtir⁸⁹. Birinci müellif Mani alfabesi ile uygurca'yı kasdetmiş ise de ikinci müellifin Dokuz-Oğuz (Uygur) alfabesinin bitişik yazılmaması ve yirmi sekiz harfi bulunması ifâdesi ile Uygur alfabesinden ziyade Orhun yazısını kasdettiği gözüktüyor. Lâkin İslâm âleminin Gök-türk yazısından haberdar olduğuna dair başka açık bir kayde rastlanmamıştır. Bununla beraber Mani dinine ait Uygurca *Irk bitig* adlı fal kitabının da Orhun alfabesi ile yazılması çok dikkate şayân olup Türklerin ya daha uzun müddet millî alfabelerini yaşattıkları veya bu bilgilerin daha eski kaynaklara ve zamanlara aid olduğu mânâsı meydana çıkar.

İbn ün - Nedim'in Hazarların İbranice yazdıklarına dair kaydı, VIII. asırda Bizans'ın tazyiki ile, Musevîlerin bu ülkeye sığınmaları, hakan ve yüksek tabakanın bunların dinini kabûlleri arasında bir münasebet vardır. Filhakika dinler daima kendi kültür ve yazıları ile birlikte yayıldığı için Hazar devlet adamlarının Musa dinine girerken İbrani yazısını da kabûl etmesi tabii idi. Mübârekşâh ise Hazarların Rus alfabesine nisbet edilen ve soldan sağa yazılan bir yazıları olduğunu belirtir.

Bu da Bizans'lı papaz Kyril'in Slavlar arasında Hristiyanlığı yaymak maksadı ile Yunan alfabesinden vücuda getirdiği Kyriligue yazı olup onun Hazarlar arasında da Hristiyanlığı yaydığı rivâyeti ile ilgilidir. Fakat bize Hazarlardan kalma yazılı bir eser veya vesika intikal edememiştir⁹⁰. Tuna Bulgarlarını hristiyanlaştıran ve onlara alfabe yapan Kyril bu suretle bu Türk kavmini ıslavlaştırdıktan sonra şark slav milletleri arasında hem ortodoks dinini ve hem de bu yazıyı yaymıştır. Birinci müellif Hazarların komşusu olan Bulgarların da bir yazısı olduğunu kaydederse de X. asırda İslâmlaşan İtil Burgarlarının yazılarına dair başka bir bilgimiz mevcut değildir⁹¹. Tarihçi Cuveyni XIII. asırda, Uygurların eski ve yeni illerini (Moğolistan ve şarkî Türkistan) gezmiş; onların kitaplarından bilgi toplamış; tarihleri ve dinlerini öğrenmiş; aralarında Buda, Mani, Hristiyan ve İslâm dinlerinin yayıldığını, Orhun bölgesinden Beş-balğa' göçlerini tafsîlatı ile anlatmıştır. O, Uygurlara ait yazılı taşların, Orhun nehri üzerinde, Ordu-balğ (Kara-balgasun) şehrinde bulunduğunu, bunların kimsenin anlıyamadığını, Çinde oturan ve bu yazıyı bilen insanların getirtilip okuttuklarını bildirir⁹². Cuveyni'nin bahsettiği bu yazılı taşlar türkçe, çince ve soğdça olarak mahkûk bulunan Kara-balgasun kitâbesi olup şimalî Çin'de yerleşen ve oradan getirilen Sarı-uygur tarafından okunduğu anlaşılıyor, ki bu mühim kitâbe bilâhare Avrupa'lı âlimler tarafından okunmuş ve tetkik olunmuştur⁹³.

Uygurca Orta-asya'da edebî ve resmî lisan olarak o derece yükselmiştir, ki uzun müddet devletler-arası münasebetlerde ve hattâ İslâm memleketleri ile muhabereelerde bile çok yaygın olarak diplomatik dil hâlini almıştı. Nitekim 1027 senesinde Uygur ve Kıtay hanından Gazneli Sultan Mahmud'a gelen elçi Türk usulü ve takvimine göre uygurca yazılı bir mektup getirmişti, ki bunun arapça tercümesi bize kadar gelmiş-

⁸⁶ D. Dunlop, *Jewish Khazars*, Princeton 1954, s. 119; *Selçuklular tarihi*, s. 351.

⁹¹ Z. Kazvîni, İmâm ul - Haremeyn'in dostlarından Kadi el - Burgari'nin, elimize geçmeyen, bir «Tarih Bulgar» yazdığına dair kaydı (*Asâr*, s. 613) çok mühim olup XIII. asırda mevcut idi.

⁹² *Tarih-i Cihân - guşâ*, I, s. 32 - 45, 192. Çin kaynakları Uygurların tarih ve edebiyat üzerinde zengin kitapları olduğunu, Moğolların (İslâm dünyasında olduğu gibi) Çin'de de Uygur dili ve yazısını kullandıklarını, Uygur âlim ve memurlarının Çince'den Uygurca'ya eserler tercüme ettiklerini yazarlar (Bahaeddin Ögel, *Sino-Turca*, Taipei 1964, s. 47, 53, 93, 102).

⁹³ E. Chavannes et P. Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, J. A. (1913), I, s. 190, 195, 268.

⁸⁶ St. Julien, s. 10, 28, 135, 148, 201; E. Chavannes, *Documents*, s. 38, 71, 177. Orhun yazılarının yabancı bir menşeden gelmesi ihtimali ileri sürülmüş ise de bir netice elde edilememiş ve Türklerin eseri olduğu anlaşılmıştır.

⁸⁷ K. Fihrist, s. 26, 29.

⁸⁸ Nitekim aynı müellif bu zamanda Semerkant'da Manî dinî sâliklerinin ancak 500 kişi olduğunu ve Uygur hanının himâyesinde bulunduğunu yazar (*Fihrist*, s. 372).

⁸⁹ Fâhreddin Mübârekşâh, *Tarih*, nşr. Denison Ross, London 1927, s. 44-46.

tir⁹⁴. Kâşgarlı Mahmud da, kadim zamanlardan bugüne değin, Kâşgar'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türkler'in Hakan ve Sultanların Uyurca kullandıkları, Çin'li ve diğer şark kavimlerinin de mektuplarını bu yazı ile Türklere yazdırdıklarını ve oralar da şehirlilerin türkçe bildiğini söylemekle uyurcanın ne derece yaygın bulunduğunu belirtir⁹⁵. Harizmşahlar da şark Türkleri ile uyurca (*Hatt-ı uyguri*) yazılarla muhaberatta bulunurlardı. Bu durum uyurcadan kalan pek çok eser ve vesikanın meydana çıkması, Karahanlılara ait ilk eserlerin de uyurca yazılması sebeplerini gösterir. Moğollar zamanında ise uyurca İslâm dünyasında da çok yayılmış bulunuyordu⁹⁶. Selçuklular İslâm olunca ve ata-yurdlarından İslâm ülkelerine gelince İslâm yazısı Türkler arasında yayılmağa ve hâkim olmağa başladı. Esasen yazı ile din ve medeniyet arasında daima sıkı bir müvazilik ve münasebet bulunduğu tarih göstermektedir⁹⁷.

6. Eski Türklerin Dini

«Türkler yerlerin ve göklerin hâlikı tek bir tanrıya inanıyor, ona tapıyor ve kurban kesiyor.»

(Theophylaktos)

Eski Türkler çok geniş sahalara yayılarak hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin te'sirlerine maruz kalmakla beraber, XI. asırda İslâmiyet umumî ve millî bir din haline gelinceye kadar Şamanilik büyük göçebe kitleler arasında hâkim bulunuyordu. Herodot'un belirttiği bazı inanç ve merâsimlere bakılırsa Şamaniliğin tarihini M. Ö. VI. asra kadar çıkarmak mümkündür. Hunlar devrinde «Tanrı» kelimesi hem göğü, hem de ulûhiyeti ifâde ediyordu. Bu devrin hükümdarlarına verilen «Tanrı kutu» ünvanı da Türklerin ilâhî hâkimiyet telâkkisinin başlangıcını, gökle alâkalı olduğunu ve tek Allah inancına doğru bir tekâmülün mevcudiyetini gösterir. Çin kaynakları Hun hükümdarlarının İlahî menşelerine dair ünvanlar kullanıldığına, kaderin ona aid bulunduğuna ve tek bir Tanrı'ya dua ettiklerine dair metinler bu tekâmülü belirttiği halde gerek Çin anlayışı, gerekse tercüme hataları bu hususta bazı farklılıklara sebep olmuştur⁹⁸. Nitekim Gök-türkler devrinde gökle alâkalı olmakla beraber, mücerret mânası ile, tek bir «Tanrı»nın varlığı inancı meydana çıkmıştı. Gerçekten Orhun kitâbeleri yer, gök ve bütün mahlûkların yaratıcısı, insanların iyi ve ya kötü kaderlerini tâyin edici bir «Tanrı» fikrinin artık

⁹⁴ Mervezi, *Kitab ul - hayvan*, nşr. V. Minnisky, London 1942, s. 7 - 8.

⁹⁵ *Divân*, I, 10, 29, 30; Cuvayni, I, 136.

⁹⁶ Selçuklular tarihi, s. 315 - 317.

⁹⁷ İslâmiyetin kabûlünden önce Türkler arasında böylece pek çok yazı kullanılmış olup çok uzak coğrafi bölgelere yayıldıkları ve çeşitli dinlere girdikleri düşünülürse bunu tabii bulmak gerekir.

⁹⁸ De Guignes, *Türklerin tarih-i umumi*, İstanbul 1924, I, s. 201, 210, 219.

Kadim zamanında «Tanrı» hem gök hem Allah mânâsına geldiği, Çinliler de imparatorlarına Semâ'nın oğlu saydıkları için Türk hükümdarlarına aid ünvan ve metinleri de buna göre Çinceye ve Avrupa dillerine tercümelerinde hayli hatalar vukubulmuştur. Maamafih ilâhî hâkimiyet menşesine ve kağanın Tanrı tarafından gönderildiğine dair (Tangrı - tek tangrıda olmuş) formüllerin mânâ önceliği de bu yanlışlıklara imkân vermiştir.

teşekkül ettiğini göstermektedir. Türkler bu devirde yükseliş ve sukutlarına, kabiliyetli veya kabiliyetsiz kağan ve beylerin kendi kaderlerinde vasıta olmasını da ilâhî himaye veya cezanın bir neticesi olduğuna ve Tanrının kadir-i mutlak bulunduğuna inanıyorlardı. Tardu kağan, bir seferinde, askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrı'nın bir gazabı sayıyor ve bundan titriyordu. Başka bir han da Çin'lilere mağlûbiyetini ilâhî kadere bağlıyordu⁹⁹. Çağdaş Bizans tarihçisi Theophylaktos Türklerin, toprağı, suyu, ateşi ve havayı (dört unsuru) takdis etmekle beraber, sadece, yerlerin ve göklerin hâliki bir Tanrı'ya tap-tıklarını, ona at, sığır ve koyun kurban ettiklerini, istikbali haber veren din adamları kâhin (kam) leri olduğunu söyler¹⁰⁰. X. asrın ilk yarılarında Oğuzları ziyaret eden halifenin elçisi İbn Fadlan «Bir türk zulüm gördüğü veya bir zorlukla karşılaştığı zaman başını yukarı kaldırıp «Bir Tangrı» diye dúa ettiğini söylemekle Şamanî Türklerin Allah inancı hakkında bize güzel bir fikir verir¹⁰¹. Türklerin, böylece, bu ulûhiyet sıfatları ile, hiç olmazsa VI. asırdan beri tek ve yüce bir Tanrı'ya iman ettiklerini gösterir.

Nitekim din adamlarını huzurunda münakaşaya çağıran Mengü Han da «Biz sadece tek bir Tanrı'nın varlığına, onun sâyesinde yaşadığımız ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz» derken Gök-türkler devrinde varılan yüksek bir ulûhiyet inancının devam ettiği görülmektedir¹⁰². Gerçekten Moğollar hakkında bilgi veren yabancı müellif bu vesile ile Şamaniliği de aydınlatmaktadır. 1245 te Lyon'da toplanan Hristiyan Ruhânî Meclis'inde (Concile) Rus başpiskoposu Petro Moğolların her sabah ellerini göğse kaldırıp Hâlik'e dúa ettiklerini bildirir. P. Carpini ve Mathew Paris'e göre «Onlar tek Tanrı'ya inanırlar ve onu görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı bilirler D ü n y a d a m ü c a z â t ve m ü k â f a t ı d a o n u n e m r i sayarlar. Fakat ona dúa ve ilâhilerle ibâdet etmezler» der. Marco Polo ise «Semavî en yüksek bir Tanrıya taparlar; fakat sadece hayat ve sıhhatları için dúa eder ve ona «Mengü» (ebedî) sıfatını verirler» ifâdesi ile bu inancı biraz daha aydınlığa kavuşturur¹⁰².

Gök-türklerin tek Tanrı inancına yükselmeleri mühim bir hâdise

⁹⁹ W. Thomsen, *Moğolistan'da Eski Türkçe kitâbeler*, T. M., III, s. 97 - 99, 102, 106.

¹⁰⁰ E. Chavennes, *Documents*, s. 38, 50, 248; De Guigne, II, s. 271.

¹⁰¹ İbn Fadlan, *Rihle* (Seyahat-nâme) nşr. Z. Velîdi Togan, Leipzig 1939, s. 10.

¹⁰² W. Rubruck, *Journey*, s. 235, 236.

olup milli şuûrun çok ileri bir dereceye ulaşması, kültür ve yazının yayılması da bu devre rastlar. Eski çağların Yunan'lı, Roma'lı ve başka medenî kavimleri çok Tanrılı bir devrede bulunmakla beraber din tarihçileri, haklı olarak, tek Tanrı inancına erişmeyi insanlık tarihinde ileri bir derece sayarlar. Türkler bu yüksek ve mücerred Tanrı telâkkisine varmakla beraber, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Bu sebeple *Tanrı* kelimesi hem gök ve hem de Allah mânasında kullanılıyordu. Nitekim Türkler Allah'ı «Gök-Tanrı» adı ile de anıyorlardı. Orhun kitâbelerinde «Üze kök tangrı» (Üstte mavi gök) terkinde «tanrı» yine gök mânasını da muhafaza ediyordu. Allah'ın mekândan münezzehe olduğunu bildiren dinlerin dahi semâvî sıfatını almaları ve bunu kullanmaları eski beşerî düşüncede Allah ile gök veya yücelik arasında münasebet izlerinin devam ettiğini gösterir. Tanrı'nın Türkleri koruması ve kendilerini başka milletlere üstün tutması, hakânların iktidarı ondan almaları inancı Türklerde milliyet ve cihan nizâmı şuûrunu doğurmuştur, ki bir vesile ile W. Barthold'un da işaret ettiği gibi millî vicdanın bu derece yükselmesi dünya tarihinde nâdir ve müstesnâ bir hâdisedir¹⁰³. Bu imtiyaz ve inanç dolayısıyledir, ki Türkler Allah'a bazan da «Türk Tanrısı» adını veriyorlardı. Bu terkibe XI. ve XII. asırlarda da rastlanmıştır. «Ulug Tanrı» tâbiri ise İslâm devrine de mal olmuştur. Bu ileri Tanrı anlayışı Türk Şamaniliğinin komşu kavimlerin dinleri ve *poytheisme*'in tesirinde kalmadığını açıkça gösterir. Bu Tanrı ile İslâm'ın Allah'ı arasında göze çarpan başlıca bir fark da onun Türkleri başka milletlerden üstün tutması ve himayesi idi. Bununla beraber Türklerin bu üstünlüğü tek Tanrı'ya iman ve onun sâyesinde muzaffer olmaları ile alâkalı bulunuyordu. Nitekim başka milletlere adâlet ve dinlerine hürriyet tanımaları buna delâlet ediyor; diğer dinlerin mensupları gibi sadece kendi inanç ve kudretlerinin daha mümtaz olduğunu belirtiyorlardı¹⁰⁴.

Gök-türklerin, daha sonra Oğuz ve başka Türk kavimlerinin bu ileri ulûhiyet anlayışlarına mukabil Kırgız, Başkurt ve diğer bazı Türk ulusları, X. asırda bile, hâlâ bu dinî seviyeye ulaşamamışlardı. Meselâ Başkurtlar en büyüğü gökte olmak üzere çeşitli mâbutları tanıyor. Kırgızlar Hindliler gibi ölülerini yakıyor ve İslâmın tesiri ile bundan vazgeçip, cenazelerini defnediyorlardı. Başka Türk boyları da güneşe, yıldızlara, bü-

¹⁰³ W. Barthold, *Eski Türk kitâbelerinin tarihi ehemmiyeti*, s. 72.

¹⁰⁴ Bu durum «Türk Tanrısı» Yahudilerin Yahova'sına da benzemediğini gösterir.

yük dağ ve nehirlere tanrılık sıfatı veriyorlardı¹⁰⁵. Onlar gibi geri bir seviyede kalan Altay Türkleri de, son zamanlara kadar, Kara han'ı tanrıların en büyüğü biliyor ve tek Tanrı inancından uzak bulunuyorlardı.

İleri Tanrı anlayışına erişen Türkler, aynı zamanda, rûhun ebediliği ve bunun zarurî bir neticesi olarak da Âhiret hayatına, iyilik ve kötülüklerle dair bir hesabın verileceğine de inanıyorlardı. Bu sebeple Türkler, bir çok eski kavimler gibi, meselâ Orhun kitâbelerinde kaydedildiği üzere, Kağan ve beyler ölünce rûhlarının bir kuş gibi göğe, Tanrının yanına uçtuğunu (*uçma-bardı*) kabûl ediyorlardı. Eski Türkçede «uçmak» kelimesinin aynı zamanda, *cennet* mânasına gelmesi ve İslâm devrinde bu mefhumu ifâde için aynı kelimenin kullanılması sebebi de budur. Bunun gibi kötü rûhlar da yer altına gider, ki buraya da *tamuğ* deniliyordu ve İslâm devrinde de Tamu cehennem karşılığı olarak kullanılıyordu. Mevlânâ Celâleddin Rûmî Moğolların Mahşer gününe inandıklarına ve hesapların görülmesi için bir *yargu* (mahkeme) kurulacağına dair sözlerini ciddiye almıyor ve eski Türklerin dinleri hakkında bilgi sâhibi olmadığı için bunu Müslümanlara böyle gözükmek arzuları ile ilgili buluyordu¹⁰⁶. Plano Carpini onların ebedî hayat hakkında bir şey bilmediklerini söylerken dünyadan sonra başka bir âlemde de yaşayacaklarına inandıklarını ilâve eder ve bu suretle hem Hristiyanlığa göre düşündüğünü belirtir ve hem de hatâsını düzeltir¹⁰⁷. Bununla beraber Türkler rûh hakkında birtakım hususî akidelere de sâhip bulunuyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'a göre Türklerde rûhların yılda bir defa geceleri hayatta iken yaşadıkları şehirlere gelip halkı ziyaret ettiklerine ve «*tiki*» diye bir ses çıkardıklarına dair bir inanışın mevcudiyetini haber verir¹⁰⁸. Göklere çıkan iyi rûhlar dünyadaki akrabaları için Tanrı nezdinde şefaatta bulunuyor ve yeraltına giden kötü rûhlar da insanlara fenalık yapıyorlardı. Türkler Kıyâmet gününe de «*Uluğ gün*» adını veriyor ve bunu da İslâm olduktan sonra kullanıyorlardı¹⁰⁹. Türklerin ölünce atları ve silâhları ile birlikte gömülmeleri «*bu hayvana binip Cennete gideceklerine*» dair bir inancın neticesi idi. Filhakika Türklerin ha-

¹⁰⁵ Ibn Fadlan, s. 18 - 20; Merzevi, s. 18 - 19; Gerdizi, s. 83, 87; Fahreddin Mübarekşâh, s. 43; Yakut, I, s. 24.

¹⁰⁶ Celâleddin Rûmî, *Fih mâfih*, nşr. Firûzan Fer, Tahran, s. 65; W. Barthold da Şamanilikte âhirette hesap verileceğine dair bir inanışın mevcûd olmadığını düşünürken yanlış olarak buna harpte öldürülen düşmanları misâl gösteriyor; fakat bunun sevap sayıldığına dikkat etmiyordu. (Dersler, s. 13).

¹⁰⁷ Rockhill, *Journey of Rubrick*, s. 236.

¹⁰⁸ *Divân*, III, s. 230 (B. Atalay).

¹⁰⁹ F. Mübarek-şâh, s. 43.

yatında ve cihangirliklerinde büyük bir rol oynayan atın semâvî bir menşe'den geldiğine ve mukaddes olduğuna inanılıyor ve VI. asırda bazan da Çin'e gönderdiği atların bu vasıfta olduğu yazılıyordu. Bu inanç ve defin âdeti Hun, Gök-türk, Oğuz ve Kıpçaklarda mevcut idi¹¹⁰. Şamanî dininde peygamber ve mukaddes kitap gibi, melek mefhumu da yoktu. Fakat Orhun kitâbelerinde ve başka kaynaklarda ona benzer rûh ve varlıklara rastlanmıştır, ki bunlar arasında *Umay* dikkati çeker. Kitâbelerde kağanların anaları Umay'a benzetilmekte ve çocukların da hâmi-âi sayılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud da kadınların Umay ile tefe'ül ettiklerini ve ana karnındaki çocukları da onun muhafaza ettiğine inanıldığını yazar¹¹¹. Bugün türkçede çocukları korkutmakla alâkalı olan *umacı* tâbiri de bu eski inancın bir devamıdır¹¹². Yüksek dağlar ve pınarlar da hayırlı rûhların makamı sayılıyordu. Bunlara *Yir-sub* (Yer-su) deniliyor ve onlar da tâzim ediliyordu. Nitekim buralarda Tanrı'ya dâim ediliyor ve kurbanlar kesiliyordu¹¹³. Bu makamlar İslâm evliyâlarının türbelerine benzemekte; vatan şuûrunu doğurmakta ve kuvvetlendirmekte idi. Bununla beraber Türkler ihtidâ edince Şamanî bakıyeleri ya siliniyor veya «Umay» ters bir mânâda «Umacı» oluyor; fakat İslâmın Allah'ı yerine Tanrı adını kullanmakta mahzur görmüyorlardı. XI. asırda İran'lı müellif Gerdizi de Türkes yagbusunun memleketinde büyük bir dağ olduğunu, onların burayı «*Tanrının makamı*» saydıklarını ve bu dağ üzerinde yemin ettiklerini söyler, ki meşhûr Tanrı dağları da adını bu inançtan alsa gerektir. Bu sebeptendir, ki Türkler bu gibi yerleri «*İduk*» (mübârek) tanrıları¹¹⁴.

İyi rûhların Tanrı yanına, göklere uçması ve akrabalarına şefaatte bulunması ecdadı ta'zim ve millî şuûr duygularının bir başlangıcıdır. Nitekim Hunlar, onların torunları Gök-türkler ve Uygurlar yılın beşinci ayında aynı mukaddes dağ üzerinde toplanır; Tanrı'ya ve atalara kurban keserlerdi. Gök-türklerin bu âyin ve merasimleri demircilikle uğraştıkları ve kurt menşe efsânesiyle bağlı bulundukları Altay dağlarının bir vâdisinde yüksek beylerin ve asilerin iştiraki ile yapılıyordu¹¹⁵. Çin

¹¹⁰ Ibn Fadlan, s. 14; Rubruck, s. 78, 80 - 82.

¹¹¹ Thomsen, s. 103; *Divân*, I, s. 111.

¹¹² Marco Polo Moğollarda çocukları, hayvan sürülerini ve hububatı koruyan ve bu sebeple takdis edilen *Natigay* adlı bir rûhdan bahseder, ki bu Türklerin *Umay*'ından başka bir şey değildir (s. 85).

¹¹³ S. Julien, *Documents*, s. 11.

¹¹⁴ Gerdizi, s. 102; *Divân*, s. 377, (B. Atalay).

¹¹⁵ De Guignes, II, s. 201; St. Julien, s. 11, 29; Chavennes, s. 15, 111.

kaynaklarında ecdâd mağarası olarak tanınan bu yer Türk an'anesinde Ergenekon ismini almış ve İslâm kaynaklarına kadar intikal etmiştir. Gerçekten Türkler her yılbaşı buraya gidip demircilik devrinin hâtırası olarak, bir miktar demiri örs üzerinde dövmek suretiyle, bir bayram yapıyorlardı¹¹⁶. Kötü rûhlar da, yer altında, cehenneme gidiyor; onların fenalıklarından kurtulmak için de *kamlar*, yâni din adamları vazife görüyorlardı. Altay'lıların muahhar yaratılış efsânesine (kozmogoniye) göre Tanrı Kara han yerleri ve gökleri «*Kişi*»den sonra yaratmıştır. Kişi de bu esnada bizzat yaratmak kudretine erişmek isteyince Tanrı onu ışık âleminden yeraltı karanlık diyarına atmış; başka yeni bir kişi yaratmıştır. Erlik adını alan bu ilk kişi ve onun kandırdığı kötü rûhlar da düşman oldukları insanları fenalıklara sevk etmiştir. Burada, diğer dinlerin de kabûl ettiği, Allah-Şeytan münasebeti, insanın Allah'a isyânı ve sonsuz ihtirasları dolayısıyla günahkâr oluşu bahis mevzuudur.

Türklerin rûhların hayatına dair inanışları hakkında İbn Fadlan'ın naklettiği bir fıkra da çok dikkate şâyandır. Onun Oğuzlar arasında dinlediğine göre bir ihtiyar, ölen komşusunu rû'yasında görür. Ölü ona akraba ve dostlarını takip edemeyip yalnız kaldığından şikâyet eder. İhtiyar bu hâdiseyi anlatınca akraba ve arkadaşları derhal mezarına gidip kurban keserler. İki gün sonra tekrar rû'yasına giren ölü komşu ona «akraba ve arkadaşlarıma artık rahat ettiğimi söyle» der¹¹⁷. Burada Oğuzlar arasında itibar gören bir din adamı veya bir *kam* (şaman) bahis mevzuudur. Eski Türklerin muntazam günlük ibadetleri ve ibadethâneleri olduğuna dair açık bilgilere sâhip değiliz. Gök-türklerin müşterek âyin ve bayramlarında, mukaddes yerlerde dúa ve kurbanlarından başka sefere çıkarken bir mâbede gidip zafer dûası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri gözüküyor. Filhakika Çin kaynakları *Fu yun-se* adını verdikleri bir tapınak veya ibadethânenin mevcudiyetini kaydetmişlerdir. Z. Kazvinî de Yedi-su havâlisinde Karluklara ait bir ibadethâne olduğundan ve içinde eski hükûmdarların resimleri bulunduğundan bahseder¹¹⁸. Bununla beraber Şamanî dinine göre muntazam ibadet ve ibadethânelerin mevcut olmadığı, bazı müşterek âyin ve merasimler dışında, istenildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman baş açıp, yüzü ve elleri göğe kaldırıp Tanrı'ya dúa edildiği anlaşıyor. Çingiz Han, Harizmşahlar imparatorluğuna karşı savaşa girişmeden önce, bir tepe üzerine çıkmış; başını açmış; kemerini boynuna bağlamış (ita-

at maksadı ile) ve yüzünü yere koyarak üç gün-üçgece zafer için Tanrı'ya dúa etmişti. Müslüman tarihçiler bu hâdiseyi Allah'a bağlanmanın faydaları ve gurûrun zararları münasebeti ile zikrederken Çingiz'in zaferini ve Harizmşah'ın mağlûbiyetini de bu davranışlarına bağlarlar¹¹⁹. Bir çağdaş müellif de dinlerinin «Yüzü şarka çevirip üç defa diz çökerek ebedî bir Tanrı'ya tapmaktan» ibaret olduğunu söyler¹²⁰. Allah'a niyâz ederken baş açmaya Selçuklu, Osmanlı sultanları ve evliyâları arasında da rastlanmış ve bu eski âdetin İslâm devrinde de devamı mahzurlu sayılmamıştır. Bu münasebetle Alparslan'ın ve büyük velî Akşemseddin'in, mühim hâcet dileklerinde, meselâ Malazgird ve İstanbul muharebelerinde bu şekilde Allah'a niyâz ettiklerini kaydetmeliyiz. Esasen Şamanîliğe aid birçok âdet, an'ane ve inançlar müslüman Türkler arasında da devam etmiştir, gerçekten Şamanî tesirlere tarikat ve âyinlerde, hattâ dúa ve mâtem merasimlerinde çok rastlanmıştır, ki bu hususlar başka eserlerimizde tafsil edilmiştir.

¹¹⁶ Reşideddin, *Câmi ut - tevârih*, Tahran 1338, I, s. 113 - 115.

¹¹⁷ İbn Fadlân, s. 14 - 15.

¹¹⁸ St. Julien, s. 180; *Âsâr*, s. 584.

¹¹⁹ Cuveynî, *Tarih-i Cihân - guşâ*, I, s. 62; Bar Hebraeus, *Chronography*, trc. W. Budge, London 1932, s. 357; Aksarayı, s. 44.

¹²⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 486. 53.

7. Tanrı İnancının Tekâmülü ve Buna Karşı Bazı Tereddütler

Kötü bir kağan «Tanrı'dan korkmadığı, iyi ve kötü ruhlarla alay ettiği, atlarımızın türesine tecâvüzde bulunduğu ve Çinli bir fikir adamının tavsiyelerine göre de memuriyetleri onlara verdiği için felâketlere sebep oldu ve Tanrı'nın gazabına uğradı.»

(Gök-türk Efkarı)

Eski Türklerin millî, Çin, Yunan (Bizans), İslâm ve Hristiyan bütün çağdaş kaynaklara göre tek bir Tanrı'ya inandıklarına dair bir tereddüde sebep yoktur. Filhakika bu Tanrı kâinatın ve bütün varlıkların hâlikidir. Tabii ve beşerî her hâdise onun irâdesi ile vukubulmakta, insanların dünyadaki iyilik ve kötülüklerine göre göklerde ışıık veya yer altında karanlık âlemine gideceğine ve bu sebeple de rûhun ebediliğine inanmakta idiler, Türkler bu kuvvetli iman icabı ihtiyaç zamanlarında, ferdî veya topluca olarak, başlarını açıp Tanrı'ya yalvarıyor, mühim günlerde de kurban kesiyorlardı. Kaynakların kısa, fakat çok açık, ifâdelerine rağmen Avrupalı tarihçiler ve onları takip eden yerli bilgin ve aydınlar Şamanî Türklerin vahdâniyete erişebileceğini asla düşünememiş ve hattâ vesikaların mânâsı üzerinde durmak lüzûmunu bile duymamışlardı. Zira tek Tanrı inancının ileri bir seviyeye ve semavî dinlere mahsus olduğu kanaatı hâkim bulunuyordu. Fakat daha mühimmi Türk tarihi ve Şamaniliğinin müstakil tedkik edilmemesi ve iptidâî kavimlere dair etnografların yaptıkları araştırmaları Türklere de teşmil etmeleridir. Halbuki hâlen çok geri seviyede bulunan Altaylılar bile bu hususta yanıltıcı olup onların bugünkü inançları pek az kullanılabilir.

Filhakika bu peşin hükümle hareket eden W. Barthold ve diğer bilginler Türklerin çok tanrılı (polytheirte) olduklarını sanarak her din-

de mevcut bulunan melek ve mukaddes rûhlar mabûd derecesine yükseltilmişlerdi. Bunlar arasında meselâ W. Thomson Orhun kitâbelerinde yazılı «*Umay gibi anam hatun*» (*Umay - teg Ögem hatun*) ibâresini tercüme ederken «*Umay*» adına mânâ verememiş; ancak tereddütle onun bir ilâhe olması ihtimalini belirtmiş; lâkin son tercümesinde bu ilâhe kaydını da silmiştir. Thomson ve Radlof «*Türk ıduk yer - sub*» ifâdesinde geçen «*ıduk*» kelimesini önce «*génie*» yâni «mübarek, peri ve melek» yahud «*Türkün mukaddes Yir - Suları*» diye tercüme etmişlerdi^{120a}. Buna mukabil Barthold ilâhlar arasında Umay adlı «*bir ilâhenin kasd olunduğu anlaşıldığını*» belirtmiş ve böylece Türklerin tek Tanrılı değil çok tanrılı olduğunu ileri sürmüştür^{120b}. Kâşgarlı Mahmud Umay'ın bir tanrıça değil çocukların hâmisi bir rûh veya melek olduğunu söylerken kağanın kitâbelerde anasını Umay'a benzetmesi tabii idi.^{120c} Nitekim ahlâklı ve güzel kadınlar daima meleğe benzetilmiştir. Fakat Türkler arasında İslâmiyet kuvvetleşince vahdâniyete uygun Tanrı ile aykırı diğer dinî mefhûm ve tâbirler yaşarken Şamaniliği ifâde eden kelimeler ya bırakılmış veya tersine mânâlar kazanmıştır. Meselâ kadınlar Umay'a benzetilir ve çocukların hâmisi bulunurken muahhar devirlerden zamanımıza kadar gelen «*umacı*» tâbiri artık korkutan bir ruh veya bir cin olmuştur.

Türkler, böylece, tek Tanrı'ya inanırken, başka dinlerde olduğu gibi, bâzı iyi rûhları da takdis ediyorlardı. Nitekim Bizans kaynakları Gök-türklerin, VI. asırda, dört unsuru kudsileştirmekle beraber yalnız yerlerin ve göklerin hâlikı olan tek bir Tanrı'ya taptığını, ona at, sığır ve koyun kurban kestiklerini yazarlar. Aynı asra aid Çin kaynakları da Gök-türklerin her yıl ataların yaşadığı bölge (mağara) ya gidip Tanrı'ya dâa ettiklerini, ona ve ecdâd ruhlarına kurban kestiklerini kaydederler. Bu dinî ve millî merâsimler destanî rivâyetlerin gösterdiği Ergenekon olup kağanlara mahsus mukaddes bir bölge olduğunu Bizans elçileri ve Kâşgarlı Mahmud da teyid ederler^{120ç}. Eski Türk inancına göre büyük ve kahraman ataların yaşadığı ve gömüldüğü yerler ve rûhların takdisi müslümanların evliyâ ve büyük şehidlerin mezar ve türbelerini ziyârete, oralarda dâa ve dilekte bulunmalarına benzer.

^{120 a} W. Thomson, Inscription de l'Orkhon s. 108 (İE 31, s. 114 Türkiyat. mec. III, s. 103.

^{120 b} Barthold, Türk tarihi hakkında dersler, s. 11, 106.

^{120 c} K. Mahmud, Divân, I, s. 123 (tercüme).

^{120 ç} St Julien, Documents, s. 29.

Gök-türkleri Çin'in hâkimiyetine düşüren ve felâketlere sebep olan Kie-li han'a (630) karşı millî nefret uyanmıştı. Zira o «Tanrı'dan korkmadığı, iyi ve kötü ruhlar ile alay ettiği, ataların türesine tecâvüzlerde bulunduğu ve Çinli bir mütefekkirin tavsiyelerine göre hareket ettiği ve memuriyetleri yabancılara verdiği için felâketlere sebep olmuş ve bu yüzden Tanrı'nın cezasına uğramıştır» ifâdeleri, Orhun kitâbelerinde anlatılan millî ıztırabın bir misâlini teşkil eder; İlâhi cezanın yalnız Ahiret'te değil dünyada da mevcut olduğu inancını gösterir. Buna mukabil VII. asırda Çinlilere esir olan bir başka Gök-türk kağanı: «Bugün mağlûp olmuş bulunuyorum. Çünkü Gök (Tanrı) ün gazabı üzerimde idi» diyor; böylece kadere inandığını belirtiyordu¹²⁰. Semavî ve put - perest bütün dinlerin temsilcilerini Karakorum'da toplayan Mengü Kaan (1251 - 1259) huzûrunda yaptırdığı dinî münakaşalardan sonra Şamaniliğin ulûhiyet ve din anlayışı bakımından şu açık ve mühim görüşleri meydana koymuştur: «Biz tek bir Tanrı'ya inanır ve taparız. Onun emri ile yaşar ve ölürüz. Dünya ve Âhiret'te mükâfat ve mücâzat da ona aiddir. Tanrı görünen ve görünmeyen her şeyin hâlikıdır. Allah sizlere kitaplar gönderdi; ama siz onların yazdıklarını tutmazsınız. Bize de gaibi bildiren kâhin (kam) ler verdi. Onların dediklerini yapar ve huzûr içinde yaşarız» diyerek kısaca kanaatını belirtmiştir. Şamanî Türklerin İslâmiyeti toptan kabulünde tek Tanrı'ya inanmaları başlıca âmil olmuş ve, aşağıda görüleceği üzere, kendi ideal ve karakterlerini de bu dinde bulmuşlardı. Nitekim XII. asırda büyük tarihini yazan Malatyalı Süryani Mihael Türklerin göçleri ve İslâmiyeti kabûlü sebeplerini izah ederken şöyle der: «Bu âmillerin birincisi Türkler oturdukları iç ülkede (Orta Asya'da) otururken dahi daima Tanrı dedikleri tek bir İlâh'a inanıyorlardı. Arapların da bir Allah'a iman ettiklerini görünce onların dinini kabûl ettiler» der. Böylece Türklerin sür'atle ve kitleler hâlinde ihtidalarına dair, ilk defa olarak, çok sağlam bir görüşü isabetle meydana koymuş bu suretle de modern tarihçilerden daha ileri olduğunu göstermiştir. Türklerin tek Tanrı'ya inandıklarına dair tarihi gerçeğin kavranması bakımından Ortaçağ müellifleri de bugünkülerden çok daha isabetli hükümler vermişlerdi.

Peygamberi ve vahye dayanan mukaddes bir kitabı bulunmayan Türklerin, semavî dinlere mensup olmadıkları halde, nasıl vahdâniyete eriştikleri suali hâlâ vârid olmuştur. Gerçekten Türkler tek Tanrı inancı ile ne kadar vahdâniyete yaklaşmış idilerse peygamberlerden ve mukaddes bir kitaptan mahrûm bulunmakla da o derece semavî

dinlerden tamamen ayrılmış bulunuyorlardı. Ama tek Tanrı'nın zat ve sıfatları gibi en mühim meselelerde yalnız put - perestlerden değil Tevrat ve İncil'in uğradığı tahrifler dolayısı ile Musevi ve Hristiyanlardan da daha ileri bir seviyeye erişmiş ve tabii İslâmiyetin üstünlüğü karşısındadır, ki Türkler kendilerini tatmin eden müslümanlığı umûmî ve millî bir din hâline getirmişlerdir. Bu münasebetle peygamber ve vahiy yahud mukaddes bir kitap gibi rehberler yanında akıl ve muhâkeme veya hiss-i selîm ile de vahdaniyete doğru bir tekâmülün mümkün olduğuna dikkat etmeliyiz. Meselâ Sokrat *polytheist* Yunan kavmi karşısında tek ilâh fikrini ileri sürdüğü için cemiyetin çok tanrılı dinine tecâvüz ettiği iddiası ile ölüme mahkûm edilmişti. Nitekim dinî akîde ve duyguların tesirinde kaimamış pekçok mütefekkir kâinat-taki nizâmın şuûrsuz maddenin değil ancak şuûrlu ve mutlak bir kudretin eseri bulunduğu ve bunun da Allah'tan başka bir varlıkla mümkün olamayacağı hakikatına varmışlardır. Kadim Çin'de Tao'nun kurduğu din, Taoisme de, çok değişikliklere uğramasına rağmen, tek ilâhî akîdesine dayanıyordu. Ulûhiyet ve rûh hakkında İslâm tefekkürü hâlâ üstünlüğünü muhafaza ettiği gibi iman ile akıl, din ile ilim ve rûh ile madde arasında tam bir müvâzene kuran bu din beşerî ihtiyaçları karşılamakta ve ictimai nizâm ve saadeti sağlamakta da zekânın tatmin edilmesinde mükemmeliyetini, böylece, isbat etmiştir. Nitekim Hazreti Peygamber İlâhî tebligatı yapmakla beraber Kur'an yine de insanın akıl ve muhâkemesine hitap eder; Allah'ın varlığı ve birliği kâinatın azameti, âlemin nizâm ve sırları üzerinde derin düşünmeyi emreder; bu sâyede Kadir-i mutlakın ve ezeli hakikatlerin idrâkine yaklaşılabileceğini belirtir; böylece vahiy yanında aklın ehemmiyetini, hem de akıl ile imanın birbirini te'yidini ve insanın yüceldiğini de bildirir.

Bu muhâkeme ve misâller Türklerin akl-i selîm ile tek tanrı inancına erişebilmelerinin mümkün olduğunu gösterir. Bununla beraber bu seviyeye yükselmekte siyasî, ictimai ve kültürel bir tekâmülün rol oynadığı da anlaşılıyor. Nitekim siyasî ve millî birlik şuûruna varmış ve ileri bir kültür seviyesine erişmiş bulunan Gök-Türkler tek bir Tanrı'ya inanırken geri kalmış bazı Türk kavimleri ve meselâ Başkurtlar X. asırda bile henüz oniki mabûda tapıyor; ancak bunlardan en büyüğünün gökte olduğuna inanıyorlardı, ki İslâm kaynaklarında bu hususta hayli malûmat vardır. Kun (Hun), Gök-türk, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını, birtakım küçük devlet ve beylikleri kuran Oğuzların, iptidai zamanlarda, yirmi dört boyundan her birinin bir kuşu «Ogun» yâni mübârek saydığı, onunla alâkalı bazı merâsimler

¹²⁰ d Chavannes, Documents, s. 38.

yaptıkları tarihi ve destanî kaynaklarda mevcuttur. Dinî veya totemik mahiyeti aydınlanmamış bulunmakla beraber bu ongunlar tek Tanrı yahud İslâm devrinde kudsîyetlerini kaybetmiş; fakat yapılan merâsimler lâik bir an'ane olarak devam etmiştir. Oğuz devletlerinde, meselâ Selçuklu ve Osmanlılarda, usûl ve erkânına göre, av merâsimleri meşhurdur. Bu sebeple saraylarda «*Emir-i Şikâr*» «*Bâzdar*» veya «*Avcı-başı*, «*Çakırcı-başı*..» unvanlarını taşıyan mühim bir memûr idâresinde av teşkilâtı bulunmuş ve bu hususta pâdişâhlar adına «*Şikâr nâme*» veya «*Bâz-nâme*» adlı pek çok eser yazılmıştır. Gök-türklerle ve Oğuzlara aid kurt efsânesi de tek Tanrı devrinde sâdece lâik bir sembol olarak yaşamış; İslâm devrinde de dinî gayret bunu tamamiyle silmiştir.

Türkler Milâddan önceki asırlarda, boy teşkilâtı üstünde, Kun imparatorluğunu kurunca, siyasî ve millî şuûr ile müvâzi olarak, tek Tanrı mefhûmunun da gelişmeğe başladığı gözüküyor. Fihakika Kunlar ve hattâ Gök-türkler «*Tanrı*» kelimesini hem gök, hem de ulûhiyet mânâsında kullanıyorlardı. Nitekim vahdaniyetçi dinlerin hâlâ «*Semavî*» ad ve sıfatını taşıması da gök ile ulûhiyet arasında kadim bir münâsebet bulunduğunu ve bilâhara bunun yücelik ifâde ettiğini anlıyoruz. Bu sebeptendir, ki eski Türkler başlarını açıp yüzlerini göke çevirerek Tanrı'ya yalvarıyorlardı. İslâmiyet Allah'ın mekândan münezzehe olduğu- nu bildirdiği halde mücesseme mezhebi «*er Rahmân 'ale'l 'Arş estevâ*» âyetine dayanarak Allah'ı göklerin en üst katında düşünmüş ve mecazî mânâyı kavrayamayan câhil bazı bölgelerde bu iptidai inanış yayılmış ve nihayet İslâm tefekkürü karşısında kaybolmuştur. Kun imparatoru Tuman'ın oğlu olan tarihi ve destanî kahraman Mete (destanî rivâyetlere göre Karahan'ın oğlu Oğuz Han) Çin kaynaklarında «*Tangu kutu*» yani semavî ünvanını taşıyordu, ki bilâhara «*Tanrı*»da (gökte) *kut bulmuş* ünvanının aynıdır. Çince bir vesikada «*Tanrı Hun devletini diriltmek istemese idi kahraman İl-yü sü'gü bize gönderir mi idi*» sözü, M. S. III. asırda, sukut devrinde, Kunların Tanrı ve kader inançları bakımından tekrara şâyandır. Lâtin ve Yunan kaynakları Avrupa'ya göçen Hunların inancına göre ilâhî kudret veya Tanrı Atillâ'yı cihân hâkimiyeti için göndermiştir.

Kunlarda başlayan ve Gök-türkler devrinde berraklaşan bu ulûhiyet inancı karşısında Kağanların semavî menşe'den gelmesi ve hattâ Tanrı'ya benzetilmesi vahdaniyete zıd gözükür. Gerçekten Hun, Gök-türk, Bulgar, Uygur ve Moğol hanlarının mektuplarında bu mânâda formüller vardır. Meselâ Bilge Han'a aid «*Tanrı - teg tanrıda bolmuş*» unvanını Thomsen «*Ben göke benzer ve gökten gelmiş*» ve son defa «*Ben*

Tanrı'ya benzer, gökte doğmuş» diye tercüme etmiştir. G. Feher Bulgar kitabelerinde Melemir han'a (831-852) aid formülü «*Ben göke (Tanrı'ya) benzer, Tanrı tarafından gönderilmiş*» tarzında Fransızcaya tercüme eylemiştir. Gök-türk hükümdarı İşpara Han (581 - 587) ın Türkçe yazılı bir mektubu; «*Gökün (Tanrı'nın) gönderdiği* (veyahut gökte doğmuş) *Büyük Gök-türklerin bilge* (hakim) *kağanı tarafından gönderilen mektup*» formülü ile başlar, ki önce Çince'ye ve bilâhara Fransızca'ya nakledilen bu ünvan bir az daha vâzîhtir. Bizzat uygurca vesikalarda rastladığımız «*Tanrı'dan kut bulmuş*» ve «*Tanrı yaratmış*» şekilleri zaten açık olduğundan bunlar üzerinde durmağa lüzûm yoktur. Muahhar uygur hanlarının taşıdığı «*İdi kut*» yani kut veya kudsîyet ve haşmet sâhibi ünvanı da bunlar arasındadır. XI. asrın birinci yarısında Gazneli Sultan Mahmud'a mektup gönderen uygur hanı kendisini «*Göklerin sâhibi* (Tanrı) *nın dünyada nâibi*» olduğunu belirten bir ünvan ile tanıtıyor. Uygur divân teşkilâtını ve diplomatik an'anelerini muhâfaza eden Moğollar da XIII. asırda Arapçaya tercüme edilen mektup veya yarlıglarda, Uygur hanı gibi, aynı «*Nâib sâhib el - Semâ*» ünvanını kullanmışlardır.

Eski Türkçede Tanrı ve gök mefhûmlarının aynı «*tanrı*» kelimesi ile karşılanması ve «*teg*» kelimesine yanlış mânâ verilmesi Türklerin tek Tanrı inancına ve onun ulûhiyet sıfatlarına gölge düşürmüştür. Zira Orhun kitâbelerinde Uygur vesikalarında, *Kutadgu - bilg*, *Divân l. Türk* ve Osmanlı edebiyatında çok kullanılan «*tek*» kelimesi «gibi» mânâsında olduğu halde W. Thomson ve diğerleri bunu hep mânâca yakın «benzer» kelimesi ile tercüme etmişlerdi. Bu sebeple «Tanrı gibi» yerine «ünvan Tanrı'ya benzer» şeklini almış; yâni «Tanrı gibi gökte olmuş» tercümesi mânâyı bozmuştur. Böylece kağanın kendisini Tanrı'ya benzettiği sanılmıştır. Bu azim hatâ şüphesiz Türklerin tek ve kaadir-i mutlak bir Tanrı'ya ve hâkimiyetin semavî veya ilâhî menşe'den geldiği inançları hakkında ciddi bir araştırma ve bilgi bulunmamasından doğmuştur. Buna bu ünvanların kısa ve tercüme güçlüğü de eklemeliyiz. Fihakika bu formüller, hulâsaten, Tanrı'nın dünya hâkimiyetine Türk kağanlarına verdiğini ifâde eder, ki bu husus aşağıda izah edilmiştir. Esasen yalnız kağanlar ve hânedân değil Çin'e gönderilen bir mektuba göre: «*Tanrı (gök) nun elli yıldan beri yerleştirdiği Gök-türkler...*» ifâdesi ile devlet ve millet de kastedilmiştir. Hattâ Türklerin hayat ve kudretlerinde büyük bir âmil olduğu için «*semavî menşeden gelmiş atlar sunuyorum*» kaydı bu mahlûkun daha kudsileştirildiğini gösterir.

Bu ilâhî menşe' inancına rağmen Türk kağanlarda bir hârikulâde

lik ve gurûr duygusunun mevcut bulunmadığı anlaşılmıştır. Filhakika Kunlar ile başlayan ve Gök-türkler devrinde kökleşen millî şuûr, millî vicdan ve demokrasi rûhu o kadar fevkalâde yükselmiş ve kağanlar ile halk o nisbette kaynaşmıştır, ki Rus âlimi W. Barthold da «*son derece nâdir*» bir hâdisе olarak bu tarihî durumu ifâde etmiştir. Bu millî yükseliş derin bir dinî inanış ile birlikte gelişmiş ve bu hasletlere sâhip eski kağanlar bize âdetâ Osmanlı hakanları ile karşılaştığımız hissini vermiştir. Kağanlar bazı mektup veya yarlıklarına «*Mengü Tanrı hü-cünde*» (Ebedî Tanrı'nın kudreti ile) formülü ile, yâni bir nevi İslâm'ın Besmelesi ile söze başlıyorlardı.

Osmanlı pâdişahlarının İlâhî hâkimiyet inançları da Şamanî devrin anlaşılmasında çok mühimdir. Filhakika Osmanlı hakanları umûmiyetle «*Zill Allah fi'l - Âlem*» (Allah'ın dünyada gölgesi) ünvanını kullanıyor; Bir Türkistan şâiri Yavuz Sultan Selim han'a gönderdiği kasîdelerinde «*Selîm - Şâh, Sâye - İlâh*» kafiyeleleri ile hitap ediyordu. Bu ünvan, gayri müslim Türk kağanlarının «*Tanrı tarafından gönderilmiş*» veya «*Tanrı'nın yer yüzünde nâibi*» ünvanlarına çok yakın bir anlayışı belirtir. Eski Türkçe ünvanların nasıl mânâsı karanlık kalmış ise Osmanlı pâdişahlarının bu ve başka ünvanlarını da, öylece, tersine izah edenler olmuş; Allah'ın gölgesi olmak gibi bir gurûr ve dinî kaygısızlık iddia edilmiştir. Hayat ve devletlerini İslâma vakfeden ulu hakanların dindarlığı ve ahlâkları yanında büyük ulemânın ve halk efkârı karşısında da bu ünvanların sanıldığı veya propaganda edildiği gibi bir manası olamaz. Filhakika pâdişahlar bunları sâdece İlâhî adâlet ve nizâmı icrâ etmekle vazîfeli bulunduklarını inanıyor; Tanrı'nın emirlerine bağlı olduklarını belirtiyorlardı. Nitekim Kur'an'da «*Allah insanı dünyada kendine halife tayin edeceğini meleklerle*» bildirmiş ve «*Ey Davûd! Biz seni adâlet ile hükmetmek için dünyaya Halife yaptık*» âyetleri Osmanlı pâdişahlarının İslâm dâvâsı uğrunda uhdelerindeki mes'ûliyetin menşesini teşkil eder.

Fâtih, Yavuz ve Kanûnî gibi ulu hakanlar bu ilâhî işarete dayanarak «*Halifet Allah*» ünvanını kullanmışlar; fakat Kur'anın bu cevâzına rağmen birçok pâdişâh da bundan sakınmışlar; buna mukabil «*Halife-i Resûl Allah*» ve «*Halife-i Rûy-i Zemîn*» ve diğer ünvanlara bağlı kalmışlardır. Esasen bu sıfatlara diğer müslüman hükümdarlarda da rastlıyoruz. Eski kağanların «*Tanrı tarafından gönderilmiş*» ünvanları da ulu Osmanlı hakanlarında «*el-Müeyyed min 'ind Allah*» yâni Tanrı tarafından te'yid edilmiş ibâresi hâlini almış olup hem pâdişahların dinî imanını ve hem de İslâmiyete uygun bir mânâyı göstermiştir. Nitekim, aşağıda görüleceği üzere «*Mengü Tanrı kücünde*» formülü de «*Hak*

ta'alâ'nın inâyeti ve ulu peygamberimizin mucizâtı ile» başlar ve «*Zill Allah fi'l - Âlem*» gibi diğer ünvanlar onu takip ederdi. Bu sûretle peygambere ve vahye nâil bulunmayan eski Türklerin tek Tanrı inancına eriştikleri, tanrı sanılan bazı varlıkların mübârek rûhlar veya cinlerden ibâret bulunduğu, kağanların hâkimiyeti semavî veya İlâhî menşe'den aldıkları, taşıdıkları ünvanların ulûhiyet sıfatlarına aykırı olmadığını görmüş oluyoruz. Osmanlı hakanlarına aid ünvanlar ve mânâları ile eski kağanlar arasında yapılan kısa bir mukayese de bazı müphem noktaların aydınlanmasında çok faydalı olduğu anlaşılmıştır. Böylece eski Türklerin dinî hakkındaki bilgilerimizin vuzûha erdiğini ve mevcut pek çok karanlık noktaların aydınlığa kavuştuğunu sanıyoruz.

8. Kamlar ve Dinî Vazifeleri

«Tanrı size kitaplar, bize de Kam-
lar verdi. Biz onların söyledikle-
rini yapar ve rahat yaşarız.»

(Mengü han)

Eski Türk dininde (Şamanilikte) bir peygamber ve mukaddes kitap olmadığı için kam (şaman) ların bir çok vazifeleri ve büyük manevî nüfuzları vardı. Bu kamlar arasında Oğuzların destânî Irkıl-hocası ve Korkud-Atası, Çingiz Han'ın tarihi Gökçe'si çok kudretli şahsiyetler idi. Gerçekten bunlar Tanrının cihân hâkimiyetini Oğuz Han'a ve evlâdlarına nihâyet Çingiz Han'a ihsân ettiğini müjdelemişlerdir. Gök-türk kitâbeleri Şamanlar hakkında bir şey söylemiyorsa da Çin, Bizans, İslâm ve Hristiyan kaynakları Şamanların çeşitli dinî vazifeleri ve te'sirleri hakkında dikkate şayân bilgiler verirler. Çağdaş İran'lı tarihçi Cüveynî: «Uygurlar'da sihir ilmini bilenlere Kam derler. Bunlar şeytanlara hükmettiklerini iddia ederler... Bugün şehzâdeler onların söz ve dâhalarına çok itimad ederler ve fikirlerini almadan bir işe teşebbüs etmezler. Hastaları da Kam'lar tedâvi eder» der. Suryanî tarihçisi Bar-Hebraeus Moğolların Uygurlarla temastan sonra çok mâhir kamlara sâhip olduklarını, bunların cin ve şeytanlarla münasebette bulunduklarını belirtir¹²¹. Filhakika Müslüman ve Hristiyan anlayışından farklı olarak, kamların Tanrı ile de münasebetlerine dair inanışlar mevcuttu. Cüveynî Çingiz adının menşeiini izah ederken «Muteber Moğollar'dan işittim, ki şiddetli bir kışta, çıplak olarak, dağlara giden bir kimse vardı. O, «Tanrı ile konuştum buyurdu ki yeryüzünü Timuçin'e ve oğullarına verdim; adını da

Çingiz Han koydum» demiş^{121a}. Bu adama *Tab Tangrı* adını verirlerdi». Bununla kamların Tanrı ile münasebette bulunduğu inancı yaşıyordu. Reşideddin de «Tab Tangrı lâkabını taşıyan Gökçe'nin göğe çıktığından Tanrı ile görüştüğünden ve daima Çingiz Han'ın yanına gelip onun dünya hükümdarı olacağından» bahsederdi, kaydı ile bu hususu te'yid eder¹²². Kırgızların yılın muayyen bir gününde toplandıkları, mûsiki-sinasları ve şarkı âletleri hazırlandıktan sonra içmeye ve raksetmeye başlayan kamların kendinden geçtiği, bu esnada ona istikbâlde vuku'bulacak hâdiseler hakkında sual sordukları, onun da o yıl zarfında bolluk-kıtlık, yağmur-kuraklık, hastalık, emniyet-düşman durumu hakkında haberler verdiği ve bunların doğru çıkacağına inanıldığı rivâyet ediliyor¹²³. Nitekim VI. asırda Bizans elçisi, Gök-türklerin kâhinleri (kamları) onlara istikbal hakkında haberler verirler» derken bu an'ane ve inancın eskiliğini belirtmiştir¹²⁴.

Tarihçi Cüveynî kamların istikbale ait haberlerini nücum ile iştigallerine atfeder. Rubruck'a göre onlar astronomiden anlar; husûf ve küsûf hâdiselerini önceden haber verirler. Ay ve gün tutulunca halk evinde ayakta bekler ve bir kimse dışarı çıkmaz. Tutulma hâdisesi sona erince de halk içki ve müziğe başlar, ve eğlenir. Şamanlar onlara istikbâlin iyi ve kötü hâdiselerini bildirirler. Kamların tavsiyeleri olmadan orduyu toplamaz ve savaşa girişmezlerdi. Nitekim kâhinler müsaade etmediği için Moğollar uzun zaman bekledikten sonra Macaristan'a dönmüşlerdir^{124a}. Türk-Moğol şamaniliği arasında bazı farklar gözüküyorsa da bunları ayırmak kolay değildir. Söylendiği gibi kamların ay ve gün tutulmaları hakkındaki bilgileri muhtemel olarak Uygur medeniyeti ile temastan sonra, astronomılara ait bulunmak icabeder. Nitekim Moğollar İslâm memleketlerini istilâ edince de riya'ziye ve hey'et âlimlerini kıtaldan istisna etmişler ve onları yanlarına alarak istikbali keşfe çalışmışlardır. Mengü Han'ın sarayı karşısında baş şamanın ikametgâhı bulunurdu. Han onlara aid sözlerin yapılması lüzûmunu belirtirdi. Kamlar da kamlara çok itibar eder; kehânetlerine, tebsirlerine ve sihirlerine

^{121a} Çingiz adı Türkçe «Tingiz» (deniz) olup deniz gibi engin, büyük ve kudretli mânâsında kullanılmıştır. Nitekim han derecesinde bulunmayan devlet adamlarına da «höl» (göl) unvanı veriliyordu. Bu münâsebetle benim «Çingiz adı hakkında» adlı makaleme (Belleten, XIX, s. 267 - 276) bakınız.

¹²² Cihân - gûşâ I, 28; Reşideddin, Câmî ut - tevârih, I, s. 307; Osman Turan, Çingiz adı hakkında, Belleten, XIX (1941), s. 268.

¹²³ Gerdizî, s. 37; Mervezi, s. 19.

¹²⁴ E. Chavannes, Document, s. 248.

¹²¹ Cihân-gûşâ, I, s. 43 - 44; Chronography, s. 355; Mervezi, s. 19; Reşideddin, I, s. 127.

ne inanır ve verdikleri haberlerin Tanrı'dan geldiğine inanırlardı. Şamanlar geceleyin dâua ve sihri faaliyetlerini yapar; ellerindeki davulları şiddetle yere vurur ve bu suretle cepheye gelirler. Nihayet hidetlenir ve bizzat kendisini bağlar ve bundan sonra karanlıkta rûh gelir ve haberler verir. Rivâyete göre bir Macar böyle bir merasim esnasında aralarında gizlenmiş; çadırın üstünde bulunan rûh içeride Hristiyan olduğu için gelemeyeceğini haykırmış; bunu işiten Macar da sür'atle oradan kaçmıştır. Şamanlar hasta olunca da çağrılır; o da büyüye başlar ve hastalığın tabii veya cin eseri olduğunu söyler ve tedâviye girişirdi. Kamlar çocukların doğuşunda da onların kaderlerini haber verirlerdi¹²⁵ Nitekim Dede Korkut da çocuk doğunca dâvet edilir; o da dâua eder; ismini koyar ve «A d ı n ı b e n v e r d i m, ö m r ü n ü T a n r ı v e r e » dileğiyle vazifesini bitirirdi.

Kamların hastalık ve ölüm zamanlarında vazifeleri çok ehemmiyet kazanırdı. Bir kimse hasta olunca ona evinin yakınında bir çadır kurulu; hastalık fena rûhların eseri olduğu için hizmetine köle ve câriyeler bakar; çadır üzerine işaret konularak başkalarının yaklaşmamaları belirtilirdi. Sadece kam hastanın yanına gider; kendisine göre dâua ve vasıtalarla tedâviye başlar; akrabası bile iyileşinceye kadar kendi hastasını görmez ve ölünce de orada merasimle defnedilirdi. Türklerin ölüm ve defin merasimleri de ruhun ebediyetine ve âhirete inanışın bir icabı olup bu hususta çok zengin tarihî malzeme vardır. Gök-türklerde ölünün cesedi çadırın içinde yatırılır; akrabaları kendisine at ve koyun kurban ederlerdi. Hepsî ata biner; çadırı yedi defa dolaşır ve feryada başlardı. Çadırın kapısına geldikleri zaman bıçakla yanaklarını yaralar; kan gözyaşlarına karışırdı. Cesedin defni, mevsime göre, yaprakların yeşermesi veya dökülmesi zamanına kadar, yâni ilk ve son bahara değin, bekletilirdi. Defin esnasında da aynı mâtem merasimi yapıldı. Ceset ölünün silâhları ve kurban edilen atının külleri ile birlikte gömülür ve bu ata binerek cennete gideceğine inanırlardı. Esasen han ve beylerin atları da semavî bir menşeden gelirdi. Bu yüksek şahsiyetlerin mâtem merasimlerine yabancı devlet elçileri de katılır ve onlar da Türkler gibi yüzlerini yaralamağa ve aynı şeyleri yapmağa mecbur edilirdi. 572 de gelen Çin, 576 da gelen Bizans elçileri Mukan ve İstemi hanların mâtemlerine katılmağa zorlandıkları zaman bunu garip karşılamışlar;

¹²⁵ Rubruck, s. 240.

¹²⁶ Rubruck, s. 239 - 244.

fakat nihayet sakallarını traş ederek mâteme iştirak etmişlerdi¹²⁶. Türkler bu mâtem merasimine «Yuğ» adını verirdi, ki türkçe «yığla -> (ağlamak) da buradan gelir. Bizans kaynakları bu mâteme «dohya» yani duğ ve daha sonra yuğ denildiğini söylerler. Bu da yukarda belirtildiği üzere türkçede D'nin Y'ye tebadül ettiğini gösteren fonetik bir hâdis olup Dayık nehir adının Yayık ve Selçuk'un babası Dukak adının Yukak olması ile de kendini göstermiştir.

Eskiden ölenlerin cesedleri yakıldığı halde bilâhare gömüldüklerine dair de bazı işaretler vardır. Ölen hükümdar ve kahramanların mezarları üzerine öldürdükleri düşmanların taştan *balbal* denilen heykelleri konur ve bunların âhirette kendilerine hizmet edeceğine inanılırdı. İslâmiyet nasıl zaruret halinde cihadın farz ve sevap olduğunu emrediyorsa eski Türk dini de, böylece, savaşı bir hayat ve müdafaa vazifesi sayıyordu. Bu sebeptendir, ki ömrünü muharebe ve fetihlere ayıran Oğuz Han ihtiyarlayınca topladığı bir kurultayda «Ç o k s a v a ş t ı m; T a n r ı y a b o r c u m u ö d e d i m» diyordu. Gök-türk han ve beylerinin mezarları üzerinde tuğladan bir *bark* yapılır; içerisinde duvarlarına ölünün resmi ve yaptığı savaşların tasvirleri de çizilirdi. Avrupa'lı seyyahlar Tuna boylarından Altaylara kadar Kıpçak ve Kanglıların Kurgan denilen tepe gibi mezarlarını ve üzerlerinde ölümlerin heykellerini görmüşlerdi. Sonraları *taş-nine* denilen bu Kıpçak mezarlarına ait heykel (Sin-taş) ların başları kırılmış bulunuyordu. W. Barthold bu heykellerin kırılışını İslâm taassubuna değil, Moğollara atfediyor. Zira ona göre Moğollar eski insan resimlerini hayattaki kimselere zarar vereceği itikadında idiler, ki bu münasebetle de Türk ve Moğol inanışlarında bir fark daha kaydedilmiş oluyor. Çin kaynakları hakan ve kahramanların mezarları üzerine bir âbide dikildiğini ve bunlara ölünün hayatı ve zaferlerinin de kısa hikâyeleri yazıldığını kaydederler. İşte Orhun ve Yeni-sey kitâbe ve âbideleri de bu tarihî kayıtları te'yid etmiştir. Hazar hanları ve idareci sınıf Musevî dinini kabûl ettikleri halde Şamanî inanışları ve defin merasimleri yine devam ediyordu. Filhâkika «Hazar hâkanı ölünce kendisine kesme taştan ve tezyinatlı, üstünde ışık yanan bir mezar yapılmıştı. Âbide yirmi dört odadan tereküp ediyor ve bu muhteşem binanın her odasında bir mezar bulunuyordu. Bu sâyede kabrin bu odalardan hangisinde olduğu bilinmemekte ve bu suretle ceset insan, hayvan ve şeytan tecavüzlerinden korunmakta idi. Hakan, bütün odaları altın işlemeli kumaşlarla döşeli olan ve cennet

¹²⁶ St. Julien, s. 28 - 29; E. Chavannes, s. 240.

adını alan bu mezarda defnolunmuştur. Onu defnedenler yanaklarını yalamışlardı.»¹²⁷. Türklerin mâtem esnasında yaptıkları merâsim ve âdetlerden bazıları İslâm devrinde de devam etmiş ve Selçuklular zamanında türlü şekilleri ile yaşamıştır. Hastaların ayrı bir çadırda tutulması ve kimse ile temas ettirilmemesi bulaşıcı hastalıklara karşı sıhhat kaidelerine uygun bir tecrübenin dinî bir inanış haline geldiğini göstermektedir. Selçuklular, İran'da ve Türkiye'de, birçok milli an'aneler gibi bu mâtem merâsimlerini de, İslâmiyete aykırı unsurlar müstesna, yaşatmışlar; hattâ yalnız sultan ve begler değil bizzat mühim ilim ve din adamları bile bu eski Türk mâtem ve defin usûllerine göre gömülmüşlerdi (Meselâ bak. *Selçuklular tarihi*, S. 95, 150).

Gök-Türkler ve halefleri yabancıların, beraberlerinde zararlı ruhları getirdiklerine veya sihir yaptıklarına inandıkları için hudutlarda ve hâkanların huzuruna girişlerinde kamlar tarafından iki ateş arasından geçirilmek suretiyle bir merasime tabi tutuluyor ve temizleniyorlardı. VI. asırda Bizans elçisi Zemarkos Gök-türk hududunda böyle bir muameleye marûz kaldığını anlatmış; Plano Carpini de Altın-ordu hükümdarı Batı Han'ın huzuruna kabulden önce iki ateş arasından geçirilmişti. Kendisine: «Han'a karşı fena bir şey düşünmeniz veya zehir taşımanız ihtimali dolayısıyla bütün fenalıkları uzaklaştırmak için bunu yapacağız. Bu sebeple korkulacak bir şey yoktur» denilmiş; o da şüpheli bir kimse olmaktan kurtulmak için mukaddes iki ateş arasından geçmiştir. Ateş fenalıkları bertaraf ettiği için ölümlerin eşyaları da onunla temizlenmeden önce kullanılmazdı¹²⁸. Bu da tecrübelerle mikroba karşı müdâfaanın nasıl bir dinî inanış haline geldiğini gösterir. Şamanların dúa ve ilâhileri tesbit edilememiştir. Zira bu dûalar onların istiğrak halinde bulunduğu zaman irticalî olarak okunur ve bu esnada kendilerinden geçmiş bulundukları için de hatırlanamazlar. Yalnız Tanrı ile insanlar arasındaki mü-

¹²⁷ St. Julien, s. 9, 10, 18, 28, 105, 127, 135, 142, 148, Chavannes, s. 238-240; İbn Fadlân, s. 14 - 15; İbn Havkal, s. 395; Rubruck, s. 80 - 82, 85, 95; Marco Polo, s. 85; Kiragos, TM, II, s. 173; Deguignes, I, s. 201; Menandros (Cousin, *Hist de Constantinople*, III, s. 97); W. Bartholde *Türklerde ve Moğollar'da defin merâsimleri*, Belleten, LXIII, s. 515-519; A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 2-6; W. Thomsen, T.M. III, Eftalitlerin örfleri gibi ölüm âdetleri de Gök-Türklerle benziyordu (Chavannes, s. 159). Moğollar'da at ve eşyadan başka ölen hanların köle ve câriyeleri de kurban edilerek birlikte gömülürdü. Barthold'un dediği üzere bu barbarca âdetle Türklerde rastlanmadığı gibi Moğollar yine Türklerden farklı olarak ölümlerin resim ve heykellerini de zarar vereceği inancı ile yapmıyorlardı (*Dersler*, s. 15).

¹²⁸ Rubruck, s. 9, 240 - 241.

nasebetlere dair haberler bize kadar intikal ettiğinden bunların bu vazife esnasında böyle bir ruh haleti dışında olduğu anlaşılıyor.

Türkler arasında yağmur ve kar yağdırmaya dair inanış ve faaliyetler hakkında hikâyeler çok eski olup İslâm devrinde de devam etmiştir. Dinî ve sihrî mahiyeti ve şamanlar tarafından icrası dolayısıyla bu mes'ele üzerinde burada kısaca bilgi vermeği yerinde buluyoruz. İslâm müelliflerine aid rivayetlere göre Nuh Peygamber Türkistan'ı oğlu ve Türk'ün babası olan Yâfes'e verdiği zaman o bu kurak ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna yağmur yağdırma kudretini bahşeder ve üzerinde dúa «İsm-i âzam» yazılı olan bir taş (tılsım) verir; ihtiyaç halinde bu yazılı taş ile Allah'a dúa edilerek yağmur yağdırılırdı. Buna «Yada taş» adı verilirdi. Rivayete göre bu taş Oğuzlar eline geçtiği için onlarla Karluk, Hazar ve diğer Türkler arasında, buna sahip olmak maksadı ile, savaşlar eksik olmazdı¹²⁹. Türklerin ecdâdına Allah'ın yağmur yağdırma kabiliyeti verdiği rivâyeti Çin, İslâm ve Hristiyan kaynaklarında sık - sık zikredilmiştir¹³⁰. Çin kaynakları, Gök-türk devleti kurulmadan önce, *Apangu'nun* kardeşi tabiat-üstü kuvvetlere hükmediyor ve istediği zaman rüzgâr estirip yağmur ve kar yağdırabiliyordu bilgisini verirler¹³¹. Bu da onlara ataları Kunlardan geliyordu. Zira. Kunlar düşmanlarına karşı, yağmur, dolu ve kar yağdırarak veya fırtına ve rüzgâr çıkararak onları mağlûp ediyor ve bunu yapan kâhinlere sahip bulunuyorlardı. Onların V. asırda kuvvetlenen Cücen (Avar) lerin bir istilâsına karşı kendilerini bu sâyede korudukları da kaydedilmiştir¹³². Böylece Yada taşı'nın hem kuraklığa, hem de düşmana karşı kullanıldığı rivâyet edilmektedir.

Abbâsi Halifesi Me'mun bile yada ve yağmur gibi bu esrarengiz hâdiseyi duymuş ve onun hakkında tetkiklerde bulunmak üzere Horasan vâlisi Esed bin Nüh'u me'mur etmiş; o da gereken bilgileri toplamış; fakat mahiyetini öğrenememişti. En eski Arap seyyahı Temîn bin Bahr 760-800 Dokuz-oğuzlara (Uygurlara) gitmiş; seyyah «Onların beldelerinde garip bir taş olup bununla istedikleri zaman yağmur, dolu ve kar yağdırıyorlardı. Bu mes'ele onlar arasında

¹²⁹ Gerdizi, s. 80; *Mucmel ut - tevârih*, s. 102; Quatremère, *Historie des Mongols*, s. 428. Bu da Oğuzların Türklerin asil ve üstün kolunu teşkil ettiğine dair bir işaret.

¹³⁰ Taberi, *Tarih*, I, s. 348; Mukaddesi, *Kitab ul - Bed ve't - Tarih*, trc. Cl. Huart, IV, s. 20; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 14).

¹³¹ St. Julien, s. 3 - 4.

¹³² De Guignes, II, s. 150.

çok yaygın ve meşhur olup kimse bunu inkâr etmez» der¹³³. Coğrafyacı İbn ül-Fakih'in rivâyetine göre Eb'ul-Abbas İsa Oğuzlar, Dokuz-oğuzlar ve Karluklar arasında yağmur yağdırıldığı haberlerini duyar; fakat bunlara pek inanmaz. Bilâhare Horasan vâlisi Dâvûd Badgîsi ile görüşünce artık şüphesi kalmaz. Zira o Oğuz yagbusuna isyan eden oğlu Balkık'tan bu hususta tam bir bilgi almış; bunun bir hile ve sihirle değil Allah'ın kudreti ile olduğunu öğretmiştir. Kâhinler (kamlar) vasıtası ile yağmur ve kar yağdırıldığına dair bir haber de Samanî hükümdarı İsmail bin Ahmed (982-907) in Şamanî Türklere karşı giriştiği bir sefer münasebeti ile verilmiştir. İslâm kaynaklarına göre Samanî Emiri köle Türklerden ve yerlilerden mürekkep yirmi bin kişilik ordusu ile hareket edince askerleri arasındaki bu Türkler karşı tarafta akrabaları olduğunu ve onlardan aldıkları habere göre yarın kâhinleri (kamlar) vasıtası ile yağmur ve kar yağdıracaklarını söylediler. Hükümdar askerlerine insanların böyle bir şeye kaadir olamayacağını ve buna inanmakla hâlâ kalblerinde küfür izleri kaldığını söyledi. Fakat Türk askerleri yarın güneş doğduktan sonra bunun gerçekleşeceği ve Emîr İsmail'in de bizzat bu hâdiseyi görebileceği üzerinde ısrar ettiler. Nitekim ertesi gün, aynı saatte, ordunun dayandığı dağ üzerine büyük bir bulut peydâ olmuş; her tarafı karanlığa boğmuş ve korkunç gürültüler duyulmuştu. Bu tehlikeli durumda Emîr İsmail atından inip Allah'a yalvarmış ve nihayet bulutlar Samanîlere aid tepe üzerinde dolu halinde dökülmüş ve bu sâyede onların bozguna uğramaları ve kaçmaları sağlanmıştı¹³⁴.

Türk halkları hakkında en selâhiyetli bir kimse olan Kâşgarlı Mahmud: «Hususî bir taş olan *yat* (yada) ile kâhinlik yapılır; rüzgâr ve yağmur celbedilir. Bu, Türkler arasında çok yaygın olup buna Yağma boyu içerisinde bizzat şahid oldum. Orada bir yangını söndürmek maksadı ile yapılmış; yaz esnasında, Allah'ın izni ile, kar düşmüş ve bu suretle yangın söndürülmüştü» der¹³⁵. Bu usulün tatbikatı ve çeşitli maksatlarla kullanılışı hakkında kaynaklarda zengin kayıtlar vardır. Muhammed ibn Hüseyin al-Tusî eserinde «Türkler arasında türlü renk ve cinsleri olan bir *yat* taşı vardır, ki onun mâdeni Hitay ve Tavgaç dağlarından çıkar. Bu taş vasıtası ile yağmur, dolu ve kar celbedilir. Türkler ve Uygurlar bu sanata vâkıf olup bunu icrâ edene «*Yatçı*» derler. Bu işte mâhir olanlar köyün bir tarafına yağmur ve

kar getirdikleri zaman diğer tarafında da güneş çalar. Türkler bunu muharebelerinde yanlarında taşır ve o sayede düşmanlarına zafer kazanırlar. Türkistan'da bir tepeden çıkan bu taşlardan şehirlere götürülür; suya atar ve yağmur yağdırırlar» tarzında bir bilgi verir¹³⁶. Ahmed bin Ebî Hâlid'in «*Kitab-ül Ahcâr*» adlı eserinden aldığı söylenen Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi bu inanç ve muamele hakkında daha fazla tafsilât verir. Harizmşah Alâeddin Muhammed'in ordusunda bir Türk gördüğünü, istediği zaman yağmur yağdırdığını, yağış ve sel zamanında *Sürhab* adlı bir kuşun yağmur ve sel zamanında sulak yerlere yumurta büyüklüğünde taşlar bıraktığını, bunların hükümdarın hazinesinde toplandığını, yazın yağmur yağdırmak veya düşmana karşı fırtına çıkarmak gerekince kullanıldığını bildirdikten sonra «Yaşlı bir Türk تنها bir çadırda yağmur yağdırmağa başlayınca hazine emini ile birlikte biz de üstü açık olan bu çadırda idik. Önüne içi su dolu bir tas aldı. Sonra üç kalın kamışı tasın sağına, soluna dikti; diğerini de ufki bir vaziyette koydu. İnce ve kızıl yada taşı renginde bir yılanı, kuyruğu ufki olarak kamışa bağlı ve başı su üzerinde tuttu. Bundan sonra iki yada taşını suya koyup birbirine sürttü. Bu işi yedi defa yaparken yanından bundan anlıyan kimse de kendisine yardım ediyordu. Bu muameleyi müteakip yadacı başı açık, saçları dağınık, yüzü hiddetli ve köpürmüş olarak başını göğe kaldırdı; iki saat yağmur duâsı yaptı. Nihayet gök bulutlanarak müthiş bir yağmur yağdı». Hikâye sahibi bu işi yapanların mutlaka muvaffak olduğunu, zira bir çok defalar buna şahit bulunduğunu, bununla beraber yadacıların ailesine bir ölüm, mal ve hayvanlarına bir zarar geldiğini, fakat Sultan'ın onların kayıplarını tazmin ettiğini ve bununla beraber yine de fakir yaşadıklarını ilâve eder. Harizmşah yazın (Şamanî) Türk beldelerine sefere çıkardı. Bir defa hudutta yağmur ve kar yağışına tutularak askerlerin helâk olmak tehlikesi ile karşılaşmış; bu durumda candarlarını çıkararak dağı araştırmış ve yağmur yağdıran iki kişi buldurup getirtmiş. Karı kestirmek ve tehlikeyi atlatmak maksadı ile *yadacıları* keçeye sararak canlı iken gömdürmüş ve bu sâyede hava düzelmiş¹³⁷.

Harizmşah Celâleddin Mengü-birti seferlerinde yada taşını beraberinde taşıyordu ve bizzat onunla yağmur yağdırma usûlüne vâkıf

¹³⁵ *Divân*, III, s. 2.

¹³⁶ Velyeddin Ef. No: 2542, s. 57 - 58.

¹³⁷ Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi, *Ahcâr ul - mülûkiyye*, Veliyüddin Ef. No: 2542, s. 550 - 560; J. Kazvinî, *Acâib ul - mahlûkat*, trk. trc. Veliyüddin Ef. No: 2462, s. 396.

¹³⁴ Yakut, *Mucem ul - buldân*, II, s. 25 - 26; Z. Kazvinî, *Asâr ul - bilâd*, s. 515 - 517.

¹³⁵ Nşr. V. Minorsky, BSOAS, XII (1948), s. 282; Yakut, II, s. 24.

bulunuyordu. Şarkî Anadolu'da Valaşgirt (Eleşgird) ovasında çok sıcak ve kuraklıkla karşılaşınca yada taşı ile yağmur yağdırmaya karar vermiş; Sultan'ın yanında bulunan tarihçisi Muhammed Nesevî buna inanmamıştı. Fakat Sultanla birlikte bizzat bu merâsime gittiğini ve neticede ovaya gece-gündüz yağmur yağdığını, Harizmşah'ın bu kudretinden dolayı da gurûr duyduğunu yazar. Nitekim Dâye Hatun'un Sultan'a : «Ey dünyanın efendisi! Sen bu san'atta ölçüyü bilmiyorsun; zira bu şiddetli yağmur ile halkı azâba soktun. Halbuki başkaları ihtiyaç nisbetinde yağmur yağdırıyorlardı». Sultan: «Öyle değil; bu yağmur merdin eseridir ve benim himmetim başkalarından farklıdır» dediği rivâyet edilmiştir¹³⁸. Bu kayıd kamlardan başka zevâtın da bu işde hüner sâhibi olduğunu ve İslâm devrinde de mevcudiyetini gösterir. Harzem ordusunda aslî unsuru teşkil eden Kanglılar arasında bu san'atta çok mâhir kimseler vardı. Bu sebeple, Çin seferinde zorlukla karşılaşan, Oktay kağan bir Kanglıyı *yay* (yada) yapmağa me'mur etti; yaz ortasında yağmur ve kar yağdırınca Çinliler dehşete düştü. Nayman'lar Moğollaşmakta olan bir Türk kavmi Hristiyan olmakla beraber yine de Şamanları çok rol oynuyordu. Muharebelerde *yaycı* (yadacıları) kullanıyorlardı. Nitekim Buyuruk Han da, bir defasında, Cengiz Han'a karşı bir muharebede bu vasıtaya başvurmuştu¹³⁹. Fahreddin Mübârekşah Türkistan'ın hassaları bulunan taşları arasında çeşitli yada taşları ve onların yağmur yağdırma te'sirleri hakkında daha farklı bilgiler verir¹⁴⁰. Gimek'lerin ülkesinde bulunan yada taşları ile onlar da yağmur yağdırmış¹⁴¹. Karluklar yurdu ile Huttalan arasında bulunan bir boğazdan geçerken yağmur ve kar yağmaya başlamış¹⁴². Türkerle karışan Keşmir'de de yada ve yağmur yağdırma san'atının mevcut olduğunu Marco Polo yazar¹⁴³. Böylece Eski ve Orta çağlar boyunca Türklerin yağmur yağdırma an'anesi hakkında Türk, Çin, İran, Arap ve Avrupa müellifleri pek çok mâlûmat vermiştir, ki İbn Haldûn da bunlar arasındadır. Bu taşta yay, yat, yada, cada ve bunu yapana da yaycı, yatçı ve cadacı denirdi Moğol devrinde farsçada kullanılan «*yadamışî*» veya

¹³⁸ M. Nesevî, *Sîretü Sultan Celâleddin Mengü-bisti*, nşr. Houdas, s. 238; Farsça metin, nşr. M. Minovi, Tahran 1344, s. 268.

¹³⁹ Cuveynî, *Cihân - guşâ*, I. s. 152.

¹⁴⁰ Mübarekşâh, *Tarih*, s. 41-42.

¹⁴¹ Z. Kazvimi, *Âsâr ul - bilâd*, s. 588.

¹⁴² M. N. Bekrân, s. 84.

¹⁴³ Marco Polo, *Pekin tabi*, I. 87 - 88.

«*cadamışî kerden*» yada ile yağmur yağdırmak mânasına geliyordu¹⁴⁴. Kâşgarlı Mahmud'un kitabında, Uygur metinlerinde ve farsça lûgatlarda bu tâbirlere rastlanır. Uygurların Orhun havâlisinden yine kendilerine ait Beşbalığ şehrine ve şarkî Türkistan'a muhaceretleri de, kendi menkıbelerine göre, saadetlerini sağlayan *Kut* dağı'nın Çin'lilerin hilesi ile parçalanması neticesinde kuraklık başlamış; canlı ve cansız her varlık «*Göç, göç!*» diye bağırmağa başlamış ve muhaceret de, Kırgızların istilâsı ile değil, Çin oyunu ile ve uğurlu tılsımın kaybolarak kuraklığın hüküm sürmesi ile izah edilmiştir¹⁴⁵. Böylece Çin'lilerin fenalıklarına dair Türklerin kadim kanaatları tarihî metinlerle olduğu gibi efsanelerle de sâbit olmuş ve milletin şuûru altında da yerleşmiştir.

¹⁴⁴ Diğer kayıtlar için bak. Quatremère. *Histoire des Mongols*, s. 428 - 440. Bu filolojik araştırma istisna edilirse bu hususta ilk dinî - etnolojik tetkik F. Köprülü tarafından yapılmıştır (Edebiyat Fakültesi mec. IV (1925); A. İnan da Şamanizm adlı eserinde bu husus için bir bahis ayırmıştır (Ankara 1954, s. 160-165). Biz burada başka kaynaklar da bularak bu meseleyi yeniden ele almış ve kesif bir şekilde meydana koymuş oluyoruz.

¹⁴⁵ Cuveynî, I. s. 40-45.

9. Türkler Arasında Yabancı Dinler

*«Buda dini, insanlara yumuşaklık
ve meskenet telkin ettiğinden,
Türklerin yaşayışlarına ve savaş-
çı ruhlarına aykırıdır.»*

(Tonyukuk)

Türkler eski devirlerde, Şamanî dininde iken, kültür birliğine sahip bulunuyorlardı. Fakat VI-IX. asırlar arasında yabancı dinlerin yayılması bu manevî birliği parçaladığı gibi siyasî bakımdan da Türk dünyası daha fazla dağınık bir manzara arz ediyordu. Şarkta Uygurlar, garpte Hazar ve Bulgarlar hanlık derecesinde olmakla beraber Oğuz ve Karluk gibi büyük Türk kavimleri daha küçük derecedeki yağbuların idaresinde bulunuyor; Uzak-şarktan Balkanlara kadar büyük-küçük birçok devletlere veya feodal uluslara ayrılıyorlardı. X. asırda İslâmiyet Türklerin umumî ve millî dini olmağa başladıktan sonradır, ki tekrar büyük ve kudretli imparatorluklar doğmuştur. Zira İslâmiyet Türklerin mi-zaçlarına, tekâmüllerine ve medeniyet hamlelerine uygun bulunduğundan kendi maddî ve manevî yükselişlerine yardım ediyordu. VIII-XI. asırlarda Türkler Maveraünnehir'de, Şarkî-Türkistan'da, Yedi-su ve Sır-derya boylarında, Hazar ve Karadeniz sahillerinde, İtil havzasında daha fazla yerleşik hayata geçmiş; ticaret, sanayi ve kültürü yüksek pek çok şehirlere de sahip olmuşlardı. Bununla beraber Uzak-şarktan Balkanlara kadar uzayan Bozkırlarda yine de göçebe hayatı sürüyor ve Şamanî dinine bağlı bulunuyorlardı. Fakat Gök-türkler, Uygurlar, Oğuzlar ve Karluklar dinî ve kültürel bakımdan ileri seviyede iken, şimalde yaşayan Gimek, Kırgız ve Barşkırtlar dinleri ile birlikte daha farklı ve geri bir durumda idi¹⁴⁶. Bu geniş bozkırların, Asya ve Av-

rupa'da dünya ile hududunu teşkil eden bölgelerde de yabancı kültür, din ve yazılar Türkler arasında yayılmış; fakat bu yayılışlar göçebelere ziyade yerleşik halklar arasında vuku'bulmuştu.

Filkakika Mâverâmehî gibi yerleşik ve medeniyetçi ileri ülkelerde Zerdüş, Buda, Mani ve Hristiyan dinlerin Türkler arasında girmesi daha evvelki asırlara çıkmakla beraber bazılarının asıl yayılışı, bu asırlarda kendini göstermiş; Musevilik de bu devirde Hazar hakanları tarafından kabûl edilmişti. İslâmiyet de, yine bu devirde, daha yüksek esasları ve medeniyeti ile Türk kavimlerini fethetmeğe başlayıp manevî ve siyasî birliğe zemin hazırlarken Türk dünyası böyle bir dinî parçalanma içerisinde bulunuyordu. Buda dini Türkistan'da, hususiyile Buhara ve Belh şehir ve bölgelerinde kuvvetle yerleşmişti. Buhara'da çok miktarda Budist Vihara (manastır) ları kurulduğu içindir, ki bizzat bu şehir de adını bu manastırlardan almıştır. İslâm medreselerinin kurulmasında ve Selçuklular zamanında bu müesseselerin bütün İslâm dünyasına yayılmasında bu viharaların te'siri olmuştur. Gök-türkler zamanında Buhara ve Belh Budizmin merkezi olmuş; 630 da buraları ziyaret eden Budist hacısı Hiuen Tsang pek çok Buda tapınağına, viharalara ve râhiplere rastlamıştır. İslâm istilâsında Kuteybe Buhara yakınında büyük bir ticaret merkezi olan Beykent şehrini işgal ve tahrip edince mâbedlerinde pek çok gümüş putlar ve mücevherat elde etmişti. Haccâc zamanında fethedilen Belh, Kandahar ve Bamyân mâbed ve manastırlarında çok miktarda altundan Buda heykelleri ve mücevherat bulmuşlardı. X. asır İslâm coğrafyacılarının Belh, Buhara ve Semerkand'da *Nev-bahar* adı ile mevcudiyetini haber verdikleri sur kapıları (*derb*) da bu eski devrin dinî hatıralarını ve oralarda yeni (nev) viharalar bulunduğunu gösterir¹⁴⁷. Türkler de Budist putlarına «*Burkan*» ve tapınaklarına da «*Burkan evi*» adını veriyorlardı, ki bu da viharadan geliyordu¹⁴⁸.

Gök-türklerin idaresinde yaşayan bu beldelerin Türk ve Aryânî halkları arasında Buda dini oldukça yayılmış bulunuyordu. Budist râhipleri dinlerini Türk kağanlarına ve halkına kabûl ettirmek için çok uğraşmışlardı. Nitekim Mukan Han'ın halefi Tapu (*To-po*) Han'ın (572-581), bir râhibin te'siri ile, Buda dinine girdiği, bir Buda mâbedi ve heykeli yaptığı, ve bu sâye de hükümdarlığının yükseleceğine inandığı rivâyet ediliyorsa da bu hâdisenin Budizmin yayılışı bakımından hiçbir

¹⁴⁶ İbn Fadlân, s. 18 - 19; Gerdîzi, s. 83, 87, 102; Bîrûnî, *Âsâr ül - bakriyye*, s. 264; Mervezi, s. 19.

¹⁴⁷ İbn un - Nedîm, *Fihrist*, s. 285 - 286; İbn Havkal, s. 483 - 492; İstahri, s. 316; Nersâhi, s. 16, 17, 43; Hiuen Tsang, s. 46 - 48.

¹⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, I, s. 343, 346; III, s. 84 (B.A.)

te'sirine rastlanmamıştır¹⁴⁹. Garbî Gök-türklerin hakanı Tung Yagbu, 626 da, kendisini ziyârete gelen bir Budist râhibi saygı ile karşılamış ve ona ihsânlarda bulunmuştur. Aynı Han 630 da Tokmak ve Balasagun şehirleri yakınında bulunan yazlık ordugâhında Budist hacısını yaldızlı muhteşem otağında kabûl etmişti. Hacinın hatıratına göre, Han'ın yanında ipekli elbiseleri ve örgülü saçları ile muhafızlık yapan ikiyüzbin subayın manzarası göz kamaştırıcı idi. Ordusu da gözün görebileceği kadar uzaklara yayılıyordu. Bu süvari ordusu da ince yünlü elbiseler giyinmişti. Bunların ellerinde yay, uzun mızrak ve bayraklar bulunuyordu. Han hacıya içkili ve müzikli büyük bir ziyafet vermişti¹⁵⁰. Bununla beraber bütün bu gayret ve propagandalara rağmen Gök-türkler kendi Şamanî dinlerine bağlı kalmıştı.

Filhakika, VIII. asırda, Bilge kağan zamanında (716 - 734) Orkun'da Buda ve *Lao-tse* dinlerine birer mâbed yapmak düşüncesi vârid olmuş; fakat kağan ile akıllı veziri ve kayınpederi Tonyukuk ile görüşünce bu devlet adamı bu dinlerin insanlara yumuşaklık ve miskinlik verdiğini, bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmeyeceğini ve çok kalabalık olan Çinlilerin karşısında mağlûbiyete ve temsile uğrayacaklarını anlatıyor; Han da bu hakimâne tavsiyeleri doğru buluyordu¹⁵¹. Gerçekten Bilge Han, kitâbesinde, yabancı ve bilhassa Çin te'sirleri karşısında çok hassas davranıyor ve onların esaretine sebep olan bu te'sirler dolayısı ile acı şikâyet ve ihtarla milletin milli kültür mefkûre ve an'anelerini muhafazaya çalışıyordu. Bu sebeple onun veziri ile yaptığı bu müzakere yabancı mâbetlerin kendilerinden ziyade bu dinlerin sâlikleri ve ecnebi tüccar, seyyah ve elçiler için düşünüldüğünü de telkin eder. Nitekim yabancı dinlere saygı gösteren ve tebealarının hürriyet ve ihtiyaçlarını düşünen bütün Türkler gibi Gök-türkler de, VIII. asırda, Keşmir'de Hatun ve Yel-tekın, Gandara'da da Hatun ve oğlu Tekin-şad tarafından yapılan Buda tapınakları yerliler için yapılmış olmak icabeder. Bu eserler, aynı zamanda, Gök-türk hâkimiyetinin bu uzak beldelere kadar uzandığını ve onların medenî faaliyetlerini gösterir¹⁵². Böylece Budizmin Türkler ve bilhassa göçebeler arasında yayılmadığı ve onların rûh ve mizâçları buna uygun bulun-

¹⁴⁹ St. Julien, s. 30.

¹⁵⁰ E. Chavannes, s. 192, 194; Hiuen Tsang, trc. St. Julien, JA (1847); s. 63. c. 174.

¹⁵¹ St. Julien, s. 190 - 191; Chang Jen - t'ang, *Doğu Göktürkleri*, Taipei 1968, s. 198.

¹⁵² E. Chavannes, s. 198.

madığı anlaşılıyor. Fakat Şarkî-Türkistan'ın Türkleşmesinden önce orada yerleşen Buda dini bu ülkeye göçen ve yerleşik hayata geçen Uygurlar arasında bir derece yayılmış ve onlardan bize birtakım Uygurca dinî eserler kalmıştır. Gerçekten Şarkî-Türkistan'da da diğer din mensupları Budistlerden daha fazla idi. Bu suretle Budizm orada da uzun bir ömre sâhip olamadan Tibet'e, Hindicini'ye, Japonya'ya ve diğer Uzak-şark memleketlerine göçtü.

Mani dinin Uygurlar arasında yayılması daha mühim tarihî ve kültürel neticeler doğurmuştur. Sasanilerin son devrinde İran'da vuku bulan dinî ve içtimâî mücadeleler dolayısı ile bu ülkeden Mâverâünnehre ve yüksek Asya'ya doğru Zerdüş, Mani ve Hristiyan dinî mensupları göçüyor; Türkler arasında musâmaha ve himâye buluyorlardı. Sasaniler idaresinde zuhûr eden Mani (doğ. M.S. 215), Zerdüş ve Hristiyan dinlerinin karışmasından daha sonra Buda akîdelerini de içerisine alan yeni bir din vücuda getirdi. Sasani devletinin yıkılması üzerine İslâmiyet karşısında tutunamayan Manihaistler Türkistan'a ve Türk hâkanının himayesine sığındılar; dinlerini bu ülkede yaydılar. Büyük keravan yolu ile oradan Uzak-şarka kadar ilerlediler. Onlar kendileri ile birlikte Yakın-şarktan kültürlerini, âramice-süryâniceden türeyen ve Soğd alfabesi adını alan yazılarını da getirdiler. İslâmiyet Türkistan'da ilerledikçe burada sığınak bulan Mani ve İsa dinî mensupları bu yüksek ve yeni din karşısında dayanamıyarak azalıyorlardı. Bu hususta İbn ün-Nedim'in metni şudur: «Kisra (yani Sasani İran Şâhı) Mani'yi öldürüp taraftarlarını öldürmeye başlayınca bunlar devamlı olarak Ceyhûn nehrini geçerek Türk hakanının ülkesine kaçarlardı. Bilhassa Farslar Araplara mağlûp olup Emeviler ve Abbasiler zamanında manihaistler ya Horasan'a kaçıyor veya gizleniyorlardı. Halife Nuktedir zamanında (908-932) Semerkand'da 500 kişi toplandı. Horasan sahibi (Sâmanî emiri) bunları öldürmek isteyince Uygur (Tokuz Oğuz) han ona «Benim memleketimde bulunan müslümanların sayısı senin ülkendeki dindaşlarımdan bir kaç misli fazladır. Eğer onlardan bir kişi öldürürsen burada bütün müslümanları katl ve câmlerini tahrip ederim» diye yemin eyledi. Uygur hanı bundan vaz geçince Horasan hükümdarı da Manilerden yalnız Cizye aldı ve hayatlarına dokunmadı¹⁵³. Bununla beraber İslâm ve Türkistan medeniyetinin çok yüksek bir

¹⁵³ İbn ün - Nedim, s. 472, 484; Mes'udi (Takî-zâde, *Mani ve din-i o*) Tahran 1325, s. 129; A. Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, Copenhagen 1936, s. 174 - 200; Barthold, *Orta-asya'da Hristiyanlık*, TM. I; Cl. Huart, *La Perse antique*, s. 219 - 226.

devri olan X. asır başlarında bile Semerkand, Şâş (Taşkent) ve Tunket gibi büyük şehirlerde Manihaistlere ve Hristiyanlara rastlanıyordu¹⁵⁴. Böylece bir yandan Gök-türk devletinin yıkılması öte yandan İslâmiyetin ilerlemesi bunların ya İslâmiyeti kabûllerine veya Uzak-sarka göçmelerine sebep oldu.

Mani dininin Çin'de ilk yayılışı Gök-türklere tâbi' Toharistan yabgusunun, 720 de, Çin'e gönderdiği Tamuçı adlı mühim bir astronomi âlimi ve râhibi ile başlar¹⁵⁵. Bayan Çur kağan Gök-türk imparatorluğu yerinde, 745 yılında, Uygur devletini kurdu. Onun halefi olup «Tanrı'da kut bulmuş Bilge kağan» ünvanlarını taşıyan Bugu Han (759-780), 762 de, Çin'e yaptığı bir sefer esnasında, orada tanıştığı Mani râhiplerini dönüşünde payitahtı Karabalgasun (Karakorum yakınında) şehrine getirdi. Bu suretle onun resmen Manihaizmi kabûlü İslâmiyet ve Hristiyanlık karşısında çökmekte olan bu dine hayatiyet verdi. Uygurlardan kalan Mani eserleri (ve meselâ *Huastuanift*) sâyesindedir, ki bu din hakkındaki bilgiler hep ona düşman İslâm ve Hristiyan müelliflerin tek tarafî görüşlerinden kurtulmuştur. Soğd'lu ticaret kervanlarının Çin'e götürdüğü bu din şimdi, Uygurlar vasıtası ile, tekrar Yüksek-Asya'ya dönüyordu. İslâm müellifleri Çin kaynaklarına uygun olarak bu dinin Uygurlar arasında yayılışını anlatmışlardır, ki bu kaynaklardan biri de Uygurcadır.

Gerçekten Mani dinine ait meşhur Karabalgasun kitâbesi: «E v-velce et yenen bir memlekette şimdi piring yenecek; evvelce insan öldüren bir millet artık hayır ve sulh içinde yaşıyacaktır» ifadesiyle dinî, içtimai ve askerî derin bir değişikliği meydana koyuyordu¹⁵⁶. Bu hâdiseye temas eden Moğol devri İslâm tarihçisi Cüveynî, Uygur hükümdarlarının semavî menşesine, Bugu Han'ın Afrâsyâb (Oğuz Han) soyundan olduğuna ve tahta çıkışına dair destanî rivâyetleri naklederken payitahtları Ordu-balığ yâni Karabalgasun şehrinin inşasını, bu şehrin harabeleri içerisinde bulunan arkeolojik buluntuları ve kitâbeleri anlatır. Nihayet Çin kaynaklarına uygun olarak, Kut dağı efsânesine göre, felâketlerin başladığını, bütün varlıkları «Göç, göç!» fer-

¹⁵⁴ Bîrûnî, *Âsâr*, s. 209; Makdisî, s. 323; İbn Havkal, s. 498, 507; *Hudud al - Âlem*, s. 113.

¹⁵⁵ E. Chavannes, s. 292; 302.

¹⁵⁶ E. Chavannes et P. Pelliot, *Un Traité Manichéen retrouvé en Chine*, JA (1913), s. 195 - 196, 268; P. Pelliot, *A Propos des Comans*, JA (1920), I, 153; W. Barthold, *Dersler*, s. 43.

yâdları üzerine Uygurların garba doğru göçüp Beşbalığ ve Balasagun şehirlerini kurduklarını, onların sihir ve nücûm bilen kamları olduğunu söyledikten sonra Bugu Han'ın Çinden getirttiği *Toyin* (Mani râhibi) lerle kamlar arasında yapılan dinî münakaşalar sonunda Türk şamanları mağlûp ettiklerini bildirir. Ona göre manilerin *Nom* adlı kitapları fenalığa karşı iyiliği tavsiye ve rûhların tenasuhuna inanmayı emrediyordu¹⁵⁷.

Gök-türklerin millî rûh ve anlayışlarına aykırı bularak reddettikleri Buda dini yerine Uygurlar böylece ona yakın olan Manihaizmi kabûl etmekle kendi kültür ve hayatlarını da bir hayli değiştiriyorlardı. Gerçekten Orhun alfabesi yerine Soğdçadan meydana çıkan bir yazıyı alıyor (Uygur yazısı) ve savaş kabiliyetlerini de azaltıyorlardı. Bu sebeptendir, ki IX. asır Arap mütefekkeri Câhiz, bu din değişikliği ile birlikte, Uygurların savaşçılığı da kaybettiklerini söyler. Ona göre bu cessur milletin evvelce galip geldiği Karluklara artık mağlûp olması sebebi Mani dinini kabûlleridir. Bununla beraber bu ifadede biraz mübalâğa olsa gerek. Zira Uygur hanları kendi dindaşlarını korumak için hem Çin imparatorluğunu, hem de Maveraünnehir'de Sâ mânî devletini tehdit edebilmişlerdir. Filhakika çağdaş İbn ün-Nedîm'in ifâdesine göre Halife Muktedir zamanında (908-932) Sâ mânî hükümdarı Semerkand'da bulunan Manihaistleri tazyik edince Uygur (Toğuzoğuz) hanı ona yazdığı mektubunda «Benim memleketimde bir kaç misli müslüman vardır. Eğer onlardan bir kişi öldürürsen ben de müslümanları yok eder ve mescidlerini yıkarım» diyordu. Bunun üzerine Sâ mânî emiri Sahib Horasan Manihaistleri takipten vazgeçmiş ve onları sâdece vergiye bağlamıştı. Mes'udî bu din mensuplarının İslâm memleketlerinde çok az kaldığını, Bağdad'da üçyüz kişiden beşe düştüklerini, Soğd'da ve Tunket şehrinde bir miktar bulunduklarını ilâve eder. Bu hâdisde Uygur devletinin Moğolistan'da Kırgızlar tarafından, 840 ta, yıkılışlarından ve Şarkî Türkistan'a göçtükten sonra vuku bulmuştur, ki Uygurların küçüldüğü zamana rastlar. Buna rağmen Uygurlar yine de askerî kabiliyetlerini muhafaza ediyor ve bilâhara Müslüman Karahanlı-

¹⁵⁷ Cüveynî, *Cihân - güşâ*, s. 39 - 45; Reşideddîn, *Câmi ut - tenvârih*, I, s. 105 - 107; Bîrûnî, *Âsâr*, s. 206 - 209; Mani dininin kabûlünde Manihaistlerin tedâvileri ile rol oynadığına dair rivâyetler vardır (Gerdizi, s. 90 - 91). Uygurca'da *nom* (kanun), Arapça'da *nâmûs*, Farsça (ve Gundan Türkçe) *namâz* kelimeleri Yunanca *nomos*'tan gelmiştir. Türklerin secde ve namâz yerine kullandıkları *Yükünç* (yükünmek) tâbiri İslâm devrine de intikal etmiştir.

lara karşı da ciddi savaşlar yapıyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Uygurları iyi ok kullanan bir kavim olarak göstermekle de bu hususu te'yid eder¹⁵⁸. Bu münasebetle dinlerin kavimler üzerinde olduğu kadar, kavimlerin de dinler üzerinde te'sirleri bulunduğu dair tarihî ve sosyolojik bir hakikatı hatırlamak yerinde olur. Nitekim Hazret-i İsa'nın talimâtına rağmen Avrupa'lının savaşçı kabiliyetleri hiç değişmemiş ve yine papalar cismanî hâkimiyet mücadelesine girişmekle de onun emirlerine muhalefet etmişlerdir. Budizm de Uzak-şark'ta aynı tadillere uğramıştır. Bununla beraber Uygurların Manihaizmi kabûlü ile bu din ne Hristiyanların mâbutlarından daha yüksek sıfatlara sâhip bir Tanrı'ya taptıklarını söylüyor ve «Tanrı size verdiği kitaplara mukabil bize de kâhinler (kamlar) vermiştir. Biz onların anlattıklarını yapar ve huzûr içerisinde yaşarız» derken Bilge Han gibi düşünmüştür. Avrupalı seyyahlara göre Uygurlar mâbedlerinde bulunan idollara tapmadıklarını, sâdece ölülerini temsil ettiklerini, Tanrı'nın tek ve gayrî maddî olduğunu söylediklerini yazar, ki burada daha ziyade Şamanilik bahis mevzuu kadar kuvvetlenmiş idi ise devletlerinin de Kırgızlara mağlûp olarak 842 yılında yıkılmasında ve bizzat bu dinin zayıflamasında da o derece aynı tesiri görmek mümkündür. Nitekim bir Çin kaynağı Uygurların Manihaist olmaları ile bu dinin çok yayıldığını, fakat devletlerinin çökmesi ile Manihaizm ve rahiplerinin nasıl himâyesiz ve yalnız kaldıklarını tasvir etmekle bu meseleyi daha iyi aydınlatır^{159a}. Bu münasebetle hanları ile birlikte bütün Uygurların Manihaist olmadıklarını ve diğer din mensuplarının da savaşçı kabiliyeti muhafaza ettiğini de unutmamak gerekir. Nitekim Kırgızlardan batıya kaçan merkezleri Beşbalğ ve Balasagun olmak üzere.

Şarkî-Türkistan ve Yedi-su havâlisinde hükûm süren yeni Uygur-devleti içerisinde Mani dininden başka Buda, Hristiyan ve İslâm dinleri de bir arada yaşıyor ve Şamanilik de henüz devam ediyordu. İslâmiyet ve Hristiyanlık karşısında yok olmak üzere bulunan Mani dininin Uygurlar tarafından kabûlü ile onun Şarkta tâlihi yükselirken Garpta da bu din birdenbire geniş ölçüde yayıldı. Gerçekten Mani dini Bizans Anadoluşunda *Pavlâki'ler* (Arapça cemi' şekli ile *Baydika*, fransızca *Pauliciens*), Balkanlarda *Bogomil'ler*, Dalmaçya sâhillerinde *Kathar'lar*

¹⁵⁸ İbn un - Nedim, s. 472; Mes'ûdî, I, s. 288, 289 - 301; Tamim bin Bahr, *Journey to the Ughours*, nşr. Minorsky, BSOAS, XII (1948), s. 282; Barthold, *Dersler*, s. 47 - 49.

^{158a} Tsai Wen Shen, *Uygurlar* (Taipei 1967, s. 92 - 93, 130) adlı eserine bakınız.

ve cenubi Fransa'da *Albigensis*'lar adı ile meydana çıkarak cihân-şümûl bir din olmağa başladı. Vaktiyle Hristiyan ilâhiyatçısı Saint Augustin bile gençliğinde bu dine mensup idi. Kilise bunlara karşı çok şiddetli davrandı ve XI. asırda ilk Haçlı hareketini de onlara karşı yaptı^{158b}.

Çağdaş müellifler, yakınlık ve karşılıklı te'sirler dolayısı ile, bazan Buda ve Mani dinlerini birbirlerine karıştırıyorlardı. XIII. asır seyyahı W. Rubruck Uyguristan'da Buda, Mani, Hristiyan, İslâm ve Şamanî Türklerin bir arada ve âhenk içinde yaşadıklarını müşahade etmişti. Mengü Han huzurunda çeşitli dinlerin mümessillerinin münakaşalarını dinledikten sonra yukarıda belirttiğimiz üzere şöyle dedi: «Biz tek bir Tanrı'ya, onun emri ile yaşadığımız ve öldüğümüze inanıyoruz» beyânı ile Budist, Manihaist ve Hristiyanların mâbutlarından daha yüksek sıfatlara sâhip bir Tanrı'ya taptıklarını söylüyor ve «Tanrı size verdiği kitaplara mukabil bize de (kamlar) vermiştir. Biz onların anlattıklarını yapar ve huzûr içerisinde yaşarız» derken Bilge Han gibi düşünmüştür. Avrupalı seyyahlara göre Uygurlar mâbetlerinde bulunan idollara tapmadıklarını, sâdece ölülerini temsil ettiklerini, Tanrı'nın tek ve gayrî maddî olduğunu söylediklerini yazar, ki burada daha ziyade Şamanilik bahis mevzuu gözükmektedir¹⁵⁹. İslâm ve Hristiyan yazarlar Uygurlara ait Hoten, Yarkent, Kâşgar ve Kayalık şehirlerinde Budist, Müslüman ve Hristiyanlar bulunduğunu, merkez Kara-hoca şehrinde ise Müslüman, Hristiyan ve putperest (Şamanî)lerin bir arada yaşadığını belirtirler. Uyguristan'da din hürriyeti çok geniş olduğu halde Moğol devrinde Beşbalğ şehrinde Müslümanlara bir suikast hazırlanmış; fakat mes'ele Mengü Han'a intikal edince müteşebbisler *Yargu* (mahkeme) da cezalandırılmış ve bu sebeple de Uygur han'ı değiştirilerek yerine kardeşi Ögünç *İdi-kut* (kutsiyet sâhibi, han) makamına getirilmiştir¹⁶⁰.

Şarkta Uygur hanı nasıl Mani dinini devlet dini yapmış ve diğerlerine hürriyet tanımış idiyse Garpta da Hazar hanı aynı asırda, öylece Musevî dinini resmen kabûl etmiş; fakat küçük bir yüksek tabaka dışında halk Müslüman ve Hristiyan dinlerine girmiş ve Şamanilik de bu dinler arasında uzun müddet yaşamıştır. VI. asırda Gök-türklerin yagbu-

^{158b} İslâm ve Bizans kaynakları Anadolu pavlakileri hakkında hayli bilgi verirler (Bak. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, s. 227 - 234).

¹⁵⁹ Rubruck, s. 148, 228, 231 - 233, 235 - 236

¹⁶⁰ Rubruck, s. 142; Marco Polo, s. 63 - 64; Gerdizi, s. 94; Cuveyni, I, s. 34 - 39.

¹⁶¹ Mes'ûdî, I, s. 111 - 112 (Mısır tabi).

ları olarak batı bölgelerini idare eden Hazarlar metbû'ların zayıflaması üzerine kuvvetli bir kağanlık (imparatorluk) hâline yükselmişlerdi. Evvelce Gök-türkler gibi Sasanilere karşı Bizans'lıları daha müsait bulan ve onlarla ittifak yapan hâkanların, daha sonra, kuvvetli İslâm-Arap ve Hristiyan-Bizans imparatorlukları karşısında, her iki dini de kabûl etmiyerek müsevîliğe girişlerinde siyasî endişelerin rol oynadığı gözüküyor. Nitekim bir rivâyete göre Hazar hanı Bulan, 740 da, bu üç din mensupları ile, huzûrunda yapılan münakaşalar sonunda, Musevîliği tercih etmiştir. Mes'udî Musevî dinin kabûlünü Halife Harun Reşid zamanında (786-809) gösterir¹⁶¹. Bizans'ta imparator Romanos zamanında (919-944) girişilen dini tazyik ve Hristiyanlaştırma gayretleri üzerine aynı baskı ile, Yahudiler de Hazar devletine sığınmış ve himaye görmüşlerdir. Bu sâyede Musevî dini bu ülkede kuvvet buldu. IX. asırda Slavlar arasında olduğu gibi Hazarlar arasında da Hristiyanlık propagandası genişlemiş ve Kyrile adlı meşhur papaz bu memlekete giderek İsa dinini yaymaya başlamıştır. İbn un - Nedim'in Hazar'ların İbrani-ce bir alfabe kullandıklarını ve Fahreddin Mübarek-şâh da Slâvlar gibi soldan sağa doğru yazıları olduğunu söyler, ki iki dinle birlikte bu alfabelerin de Hazarlar arasında kullanıldığını meydana korlar¹⁶². Bununla beraber, yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazarlardan bize kadar intikal etmiş; Hazar Türkçesinde, bir vesika kalmamıştır.

Hazarlar komşuları Türk, Rus ve diğer Slav kavimlerini hâkimiyetlerine alarak büyük ve kudretli bir Türk imparatorluğu vücuda getirmişlerdi. Rus'lar üzerinde yaptıkları siyasî ve kültürel te'sirler arasında han (*kaganus*) ünvanı Kief hükûmdarları tarafından kabûl edilmiştir. Hazar ülkesi milletler-arası ticâret sâyesinde çok ilerledi; payitahtları İtil şehrinden başka Balancar, Semender, Saksın (Sarığ-şın) ve Suvar gibi büyük şehirler meydana gelmiş; ziraat, ticaret ve sanayi hayatı canlanmıştı. Komşu İslâm medeniyetinin ileri derecesi ve Türklerin bu dine girmeleri Hazarlar arasında da İslâmiyetin yayılmasına hizmet etti. Hâkim ve idareci kadro dışında İslâm ve Hristiyan dinleri halkın ekseriyetini kazanmıştı. Bu sebeptendir, ki İtil şehrinde yedi mahkemeden ikisi İslâm, ikisi Hristiyan, ikisi Musevî ve biri de Şamanî ve Rus tüccarlarının dâvalarına bakan hâkimlerin idaresinde bulunuyordu. Filhakika «Dinleri Oğuzların dinlerine benziyen» halkın bulunduğu dair ifade de Şamanî Hazarlara aittir. Esasen Müs-

lûman, Hristiyan ve Yahudilerden başka Putperest (*'abedet-ül evsân*) halkın mevcûdiyeti kaydı ile Şamanîler kastedilmiştir. Kaynaklar en kalabalık halkın Müslüman ve en azının da Yahudi dininde olduğunu belirtirler¹⁶³. Bundan başka diğer dinlere mensup olanların da henüz bazı Şamanî an'ane ve âdetlerini muhafaza ettikleri görülmekte; ölüm inançları ve defin usulleri buna en güzel misali teşkil etmektedir, ki bu hususa müslüman olan Türklerde de daima rastlanmaktadır. Musevî Hazar hâkanının Rus (*Sakalibe*) hükûmdarının kızı ile evlenmesi ve bu hatunun da İslâm dinine girmesi İslâmiyetin hâkimiyeti ve yayılma kudreti bakımından kayde şâyan bir misâldir ve bütün Türklerde olduğu gibi din hürriyetine delâlet eder¹⁶⁴. Bütün Türk kavim ve devletlerine mukabil Hazar hâkanları halktan çok uzak ve ayrı bir mevkie sâhipti. Bu sebeptendir, ki halkın hükûmdar önünde secde ederek yerlere kapanması Müslüman, Hristiyan ve Yahudi dinlerinde görülmemiş; bu münasebetle de «k a d i m p u t p e r e s t» âdetlerinin hâkim bulunduğu dikkati çekmişti¹⁶⁵. Bununla beraber bu aşırı ta'zim hareketine başka Türklerde rastlanmaması yabancı bir te'sirin mevcûdiyetini düşündürmektedir.

Hazar devleti, tabiiyetinde bulunan Macar, Peçenek ve Oğuzların muhaceretleri ve onlarla savaşları neticesinde, zayıflayınca, kendisine vergi ile bağlı bulunan, Rus'lar da bu fırsattan faydalandılar. Kief prensi Sviatoslav, 965 te, taarruza geçerek Donten nehri dirseğinde bulunan Sarkel şehrini işgal etti. Bu devirde Rus Knez (bey)leri henüz İsveç dilinde konuşan Cermenler idi¹⁶⁶. Bizanslılarla müşterek hareket eden Ruslar Hazarlara ve Bulgarlara karşı bulunuyorlardı. Ruslar Azarbaycan'a kadar akınlar yapınca Hazar hanı Harezmlilerin yardımına başvurdu. Harezmlilerin İslâmiyeti kabûl şartını ileri sürdükleri bildiriliyorsa da kendileri de o şekilde göçebelerin akınlarına mâruz bulunduğundan dost ve müttefik olmaları, İslâmiyetin kabûlünü teklifinin de yapılması vâridir. Nitekim rivâyete göre bu münasebetle Hazarlar ve bil'âhare hanları da İslâmiyeti kabûl etmiş ve zaten hâkim bir din hâlinde bulunan İslâmiyet daha da kuvvetlenmişti¹⁶⁷. Bu sırada Rusların

¹⁶³ İbn Havkal, s. 390.

¹⁶⁴ İbn Fadlân, s. 35, 38, 40, 44 - 45; İbn Havkal, s. 390, 391, 393, 395; Istahri, s. 220 - 221; Mes'udî, I, 112 (Mısır tabi); Gerdîzi, s. 95 - 96; Yakut, II, s. 367 - 369.

¹⁶⁵ İbn Havkal, s. 390.

¹⁶⁶ Barthold, *Dersler*, s. 56 - 59.

¹⁶⁷ İbn Miskveyh, *Tecârib ul - Umam* (Mısır), IV, s. 209; İbn ul - Esîr, VIII, s. 186; Bîrûnî, *Kanun ul - Mes'udî*; (Haydar - âbâd tabi), II, s. 539.

¹⁶² İbn un - Nedîm, s. 29; F. Mübârek-şâh, s. 46; Dunlop, *Jews Khazars*, s. 111; Selçukîlar tarihi, s. 315.

Müslüman olması mümkün gözükürken Bizanslılarla ittifakları onların Hristiyanlığı kabûllerine sebep oldu. Bu sarsıntılar dolayısıyla İtil (Volga) ve Don nehirleri arasında sıkışan Hazar devleti Rus-Bizans hücumları neticesinde Taman (Tama-Tarkan) yarımadasına çekildi. Nihayet 1016 da hanları da Hristiyanlığa girdi.

Hazarlar, Kıpçak (Kuman) lar gelinceye, yani XII. asrın başlarına kadar, Taman ve Kırım'da küçük bir beylik halinde kalarak nihayet tarihe karıştılar. Lâtinler, XIII. asırda, Sudak ve diğer sâhil şehirlerinde ticaret yaparken buralarda Hristiyan Hazarların bulunduğunu ve bu ülkeye «H a z a r - i l i» (*Gazaria*) adı verildiğini belirtirler, ki Müslüman müellifler bu devirde Karadeniz'e de «*Hazar denizi*» denildiğini kaydedirler. Hattâ Avrupa'lı seyyahlar bazan İtil nehrine kadar uzayan bölgeleri de, XIII. asırda, hâlâ H a z a r Ü l k e s i adı ile adlandırıyorlardı. Bilâhare Kumanların istilâsı Rusların ilerlemesini durdurmuştu. Bu devirde Hristiyan propagandası Kıpçaklar ve «B ü y ü k B u l g a r i s t a n»nın şarkında çobanlık eden Başgırtlarda da başlamıştı. Fakat Müslüman olan Bulgarların hâkimiyeti İslâmiyetin yayılışını kolaylaştırdı. XIII. asırda şarktaki Kıpçaklar müslüman olurken, garptekiler de Hristiyan dinine giriyordu. Katolik papazları tarafından Türkçe-lâtince olarak vücûda getirilen *Kodex Kumanikus* adlı eser de bu maksatla yazılmıştı. Câhil papazların kımız içmeği yasak etmeleri dolayısıyla Hristiyanlığın reddine dair basit vak'alar da görülüyordu. Hazarlar çeşitli dinlere mensup olduğu gibi kendi idarelerinde bulunan Gürcüler, Çerkesler, Alan (As)lar yanında Kumıklar ve başka Türk kavimleri Hristiyan, olduğu gibi Şırvanlılar, Dağıstanlılar ve diğer bazı Türk kavimleri de müslüman olmuştu¹⁶⁸.

Gök-türklerin yagbuları idaresinde bir uc beyliği hâlinde başlayan Hazar devleti nihayet büyük bir kağanlık olmuş; bütün komşularını hâkimiyeti altına almış; önce Sasanilere, sonra da İslâmlara karşı zaferler kazanmış; Azarbaycan ve Şarkî-Anadoluya kadar yayılmış ve çok defa da Bizanslıların müttefiki kalmıştı. Böylece dört asırlık parlak bir devir yaşayan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkim olduğu bir zamanda, tarih sahnesinden çekilmişlerdi¹⁶⁹. Alparslan, 1064 te, Gürcistan

¹⁶⁸ P. Carpini, s. 14; Rubrock, s. 36, 42, 91, 92, 100, 127, 151, 261, 263; *A History of Sharvan and Barband*, V. Minorsky, London 1956, s. 80 - 82, 96, 97; Mes'ûdi, Murûc, II, s. Kâhire 1964, I, s. 192; Yakut, *Mu'cem*, Lâziz maddesi. Macaristan'daki Kumanlar da sür'atle hristiyanlaşıyordu (Rubrock, s. 127).

¹⁶⁹ E. Chavannes, s. 253 - 256; Z. Velidi Togan, *İbn Fadlân*, s. 268 - 270; Dunlop, *Jews Khazars*.

ve Şarkî-Anadolu seferini yaparken şimalde türlü Türk kavimleri ve o zaman «*Kâfir*» olan Komuklar da, göçlerin baskısı ile, Kafkaslardan Cenuba iniyorlardı. Bunlar arasında «Üç bin hânelik bir H a z a r b a k ı y e s i Derbend'i aşarak Kahtan havâlisine geldi; orasını imar etti ve vatan hâline getirdi». 1131 de seyahat eden Ebu Hâmid el-Endülûsî yetmiş iki dil konuşan Kafkas milletlerinden bir kısmının İslâmiyeti Maslama bin Abdülmelik zamanında kabûl ettiğini söylerken Komukları da bunlar arasında sayar. Fakat yukarıdaki ifade dolayısıyla burada Dağıstanlıların bahis mevzuu olduğu ve Komukların daha sonra İslâmiyeti kabûl ettiği anlaşılıyor¹⁷⁰.

Uygurlar gibi Hazarlar da, İslâm, Hristiyan, Musevî ve Şamanî çeşitli dinlere parçalanmış olarak bir arada, âhenk içerisinde, yaşıyorlardı. Hazar hanı da, hudutları dışında bulunan dindaşlarını, Uygur hanı gibi, himâye edebiliyordu. 922 yılında bir İslâm ülkesinde Yahudi havrası yıkılınca Han paytahtı İtil şehrinde, kendi tebeasına ait, bir câmiin minâresini yıkmak ve iki müezzini öldürmek tehdidinde bulunmuş ve Müslüman memleketlerinde mevcût «diğer havraların tahribinden korkmasaydım, câmiide yıkarırdım» demiştir¹⁷¹. Hazar devletinin zayıflamasında ve yıkılmasında, Uygurlar gibi, bu dinî parçalanmanın te'sirleri de bahis mevzuudur. Bu devletten birtakım yahudi cemaatlarının kalması tabii idi. Nitekim XII. asırda Alanlar arasında ve XIII. asırda Demirkapı (Derbend) yakınında, Samur şehrinde, çok miktarda Yahudi bulunduğu kaydedilmiştir¹⁷². Kırım'da ve Polonya'da türkçe konuşan ve Musevî olan Karayım Türkleri de Hazarların şüphesiz bugüne kadar kalan son bakıyelerini teşkil eder¹⁷³.

Şarkta Uygurlar Mani, garpte Hazarlar, hânedan ve yüksek olarak Musevî dinlerine resmen girerlerken Türk dünyasının en uzağında, Balkanlarda, bulunan Bulgar hanları da, IX. asırda (863 de), Şamanilikten Ortodoks hristiyanlığa geçiyorlardı. Fakat Bulgarlar, evvelkilerden farklı olarak, başka dinlere bölünmeden kitle hâlinde Hristiyan oluyor; millî dil, kültür ve an'anelerinden de ayrılıyorlardı. Böylece, bazı millî hâtıra ve dil bakıyelerini muhafaza etmekle beraber, bir Türk devleti

¹⁷⁰ *Târih ul - Bâb*, nşr. Minorsky, (*Histry of Sharvan and Darband*), Cambridge 1958, s. 23 - 24; Ebû Hâmid al - Andalusî, JA (1925), s. 83; *Selçuklular tarihi*, s. 106.

¹⁷¹ İbn Fadlân, s. 45; Yakut, II, 369.

¹⁷² Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 363.

¹⁷³ Karayimler ve menşeleri hakkında hayli neşriyat yapılmıştır.

ve kavmi toptan slâvlaşıyordu. Bulgarlar kendi ırkdaşlarından uzak kalarak Türklüklerini öyle unuttular, ki XII. asırda büyük bir Kuman kitlesi ile birlikte ikinci Bulgar devletini kurdukları zaman bile Türk unsuru etnik bakımdan yine hâkim olamamış ve Kumanlar da Balkanlarda Bulgarlar ve diğer Türkler gibi erimişlerdir. Böylece hâkim ve efendiler devlet kurma kabiliyetine sâhip olmayan slav tebealarına mânen mağlûp olmuş ve onların kesâfetleri içinde kaybolmuşlardır. Hristiyanlığı kabûl ile İncil, ilk defa, Bulgar slavcasına tercüme edilmiş ve diğer Slâv milletlerinin edebiyatları üzerinde bu bulgarca te'sir etmiştir. Müslüman Selçuklu Oğuzları İslâm dünyasına ve Anadoluya göçerken Şamanî Oğuz (Uz) lar ve arkalarında Kumanlar Balkanlara iniyordu. Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin miktarının 600.000 kişiye balığ olduğu rivâyet edilmiştir. XII. asırda Kıpçak hanı Atrak'a mensup diğer Kıpçaklar da Kafkasları aşarak Gürcülerle ittifak ediyor; orada kısmen Hristiyan olarak Müslüman ırkdaşları Selçuklulara karşı savaşıyorlardı¹⁷⁴. Başta dört asırlık bir ömür süren Hazarlar olmak üzere bütün şimal ve garp Türkleri müslüman olmadıkları için erirken cenuptan gelen müslüman Türkler imparatorluk ve devletler kurarak hayatîyet ve kudret göstermişlerdi.

Garpte Bulgar, Kuman ve sair Türklerin Hristiyanlığı kabûllerinden çok önce daha Sasaniler zamanında, Yakın-şarkta Bizans'ın takibine uğrayan Nesturiler ve hususiyle bunların âlim ve filozofları İran'a sığınmış; Hristiyanlık bu suretle İran'da tutunmuş ve buradan da Türkler arasına girmişti. Fakat bu yayılışı daha ziyâde Sasani devletinin yıkılışından sonra ve İslâm istilâsı sırasında vuku bulmuştu. Gerçekten eski İslâm kaynaklarına göre Araplar geldiği zaman Soğd'da, daha şarkta İspîçap'da Hristiyanlar ve kiliseleri vardı, ki X. asra kadar bunların izlerine rastlanmıştır. Uygurlar arasında diğer dinler gibi Hristiyanlık da bu suretle yerleşmiş ve bu dine ait birtakım türkçe vesikalar bize kadar gelmiştir. Mâverâünnehir'de yerleşen Buda ve Mani dinleri gibi Hristiyanlık da buradan Şarka doğru itilmiştir. XI. asırda Moğolistan'da bulunan Nayman ve Kerait ulusları gibi Kunların da Nesturiliği kabûlleri ileri sürülmüştür. Bununla beraber bu yayılış fazla mübalâğa edilmiş, Kara-hıtayların Sultan Sancar'a karşı kazandıkları zafer, XII. asırda Avrupa'da râhip Yuhenna (Jear) efsânesini doğurmuş; Hristiyanlığın bu ümid ve hayalleri yıkılmış; fakat XIII. asırda vukubulan Şamanî Moğolların müthiş istilâları Haçlıların hayallerinden daha büyük

neticeler doğurdu. Halbuki Karahıtaylar Hristiyan olmadığı gibi bir zamanlar Oğuzların da evvelce Hristiyanlığı kabûl etmiş bulunduğu sanılıyordu. Lâkin Hristiyanlığın göçebe Türkler arasında nüfûz edemediği ve İslâmiyet karşısında da dayanamadığı anlaşılmıştır¹⁷⁵. Bu umumî tablo Türklerin, Şamanîlik bir derece istisna edilirse, ancak İslâm oluktan sonra Cihân - Şumûl bir kudrete sâhip olduğu, fakat bahis mevzuu yabancı dinlerden hiçbir millî karakter ve birliğe uygun gelmemiş; bu sebeple birçok Türk kavmi çok az iz bırakarak tarihten silinmiştir.

¹⁷⁵ Mervezi Kun'ların Nestûri hristiyanlığını kabul ettiklerini söylerse de (s. 18) bunda da yanlışlık veya mübalâğa vardır. Zira bu göçebe kavim hristiyan olsa idi tesirlerine rastlamak mümkün idi. W. Barthold'un, «Orta - asya'da Hristiyanlık» makalesi (TM, I.) de mübalâgalı olup onun Oğuzların hristiyanlığına dair hatası Z. V. Togan tarafından (TM, II) düzeltilmiştir. Kıtayların baskısı üzerine Oğuzları şarktan sıkıştıran Türk kavimleri arasında bulunan bu Kunların kadîm Hunların bir bakiyesi olduğunu soruyor; aynı isim ve coğrafya bu zannı te'yid eder.

II. Bölüm

İSLÂMDAN ÖNCE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÜRESİ

1. Destân ve Efsânelere Göre

«Oğuz Kağan: Ey oğullarım! Çok
savaştım, çok yaşlandım. Gök-
Tanrı'ya borcumu ödedim.»

(Oğuz Destânı)

Milletlerin yaşayış, düşünüş ve inanışlarını araştırırken milli destân, menkıbe ve efsâneler bazan tarih vesikaları arasında birinci derecede ehemmiyet kazanır. Bunlar yalnız tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmaz; içtimâî hayat ve rûhun akislerini, düşünce ve inançlarını meydana koymak bakımından da çok mühim bir mevki işgal ederler. Bu sebeple Oğuz destânı ile başlamakta isabet vardır. Eski Türklerin veya Oğuzların tarihî fetihlerini destânî bir şekilde anlatan *Oğuz-nâme*'ye göre ilk cihan hâkimiyeti Oğuz kağan tarafından kurulmuştur. Nitekim destân (bilhassa İslâm rivayetinde) Oğuz Han'ın Çin, Hindistan, İran, Azarbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rûm), Rus ve hattâ Frenk ülkelerini fethettiğini anlatırken Kun (Hun), Gök-türk ve Selçuk devirlerini şumûlüne almakta ve hattâ destânın muahhar parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır. Türklerin ilk fâtihi atası, bütün milli nizâm ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan semâvi bir menşeden gelmiş ve hârikulâde vasıflara sâhip olarak doğmuştur. O, daha çocuk iken birtakım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten ışıktan içinde inen bir kız ile evlenmiştir¹. Destânın İslâmî rivâyetine göre Oğuz han daha doğuşunda, Müslüman olmadığı için,

¹ Eski Türk kahramanlarının doğuşunda, sık - sık, rastlanan ışıktan motif buradadır da kendini gösterir.

anasının sütünü emmez. Büyüyünce de bu din ayrılığı onunla babası Kara-han arasında mücadeleye sebep olur. Oğuz han babasına galip gelir; tahta çıkar ve kağanlığını ilân eder². Dört tarafta bulunan bütün kavimlere elçiler göndererek «Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım» der ve hepsini kendisine itaata ve tâbiyete çağırır. Esasen Oğuz han'ın akıllı ve keramet sâhibi olan müşavirleri (veziri) İrkıl-hoca veya Uluğ-türk Tanrının cihân hâkimiyetini kendisine verdiğini de tebşir eder: «Ey Kağanım, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın» der. Aşağıda görüleceği üzere Allah'ın birçok Oğuz kağan ve sultanlarına dünya hâkimiyetini bağışladığını Korkut-ata ve İslâm evliyası da müjdelemiştir.

Oğuz han ilâhî hâkimiyetini kabûl etmiyen milletler üzerine seferlere çıkıp dünyayı fetheder. Bu fetih hareketlerinde Türk destân ve an'anelerinde mühim bir mevki olan ve menşe efsânelerine giren Bozkurt (böri) Oğuz Han'ın da rehberidir. Gökten inen bozkurt: «Ey Oğuz, sen Urum (Roma) üzerine gitmek istiyosun; ben senin önünde yürüyeceğim» der. Oğuz kurdu takiple sefere çıkar; Urum (Roma) ve Urus (Rus) hükümdarlarını yener; Çin, Hind, Suriye ve Mısır ülkelerini fetheder³. Destan bu hâkimiyeti ve bozkurtun rolünü şu manzûme ile de belirtir :

Ben sizlere oldum kağan

Alayım yay ile kalkan

Nişân olsun bize «buyan»

Boz-kurt olsun bize «uran»⁴.

² Oğuz Kağan Destânı, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul 1936, Farsça Oğuz-nâme de Reşideddin'in Câmî' ut - tevârih'i içerisinde (bazı nüshalarda yoktur) «Târih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyet-i Cihângiri-i O» adı altında olup henüz neşre dilmemiştir. Uygurca nüshaya karşı Farsça Oğuz - nâme'de Sır-derya Oğuz yabğuları ve Selçuklular devri de destâna girmiştir. Aybeg el - Devâdârî'nin ifâdeleri daha mu-fassal bir Oğuz - nâme'nin İslâm devrinde mevcûd olduğunu gösterirse de böyle bir eser elimize geçmiş değildir. Onun Depe-göz'e ve onu öldüren kahraman Basat'a ait kayıtları Oğuz - nâme'nin bir parçası olan Dede - Korkut kitabına uygundur. Hayli zorluklar çıkaran Farsça metni neşrederken Destân ve Oğuzlar hakkında mühim meseleleri de aydınlatmak niyetindeyiz. Farsça Oğuz - nâme şimdi Avusturyalı değerli âlim Karl John'in himmeti ile Die geschichte der Oğuzen des Raşid al - din (Wien 1969) adı altında faksimilesi, tercümesi, indeks ve notlarla birlikte neşredilmiş ve bu sâyede destân üzerinde çalışmalar için ilk ilmi hizmet yapılmıştır. Eskiden beri Oğuz - nâme üzerinde çalıştığını söyleyen merhum Z. Velidi Togan da bunu Farsça'dan tercüme ederken notlar da koymuş ve ölümünden sonra Dr. Tuncar Baykara tarafından Oğuz destânı (İstanbul 1972) neşredilmiştir.

³ Oğuz Kağan Destânı, s. 29.

⁴ Oğuz Kağan Destânı, s. 17.

İslâmî Oğuz-nâmede kurt çıkarılmış ise de Selçuklularla beraber Yakın-şarka ve Anadolu'ya gelen Oğuzlar, destânla birlikte, Boz-kurt hikâyelerini de getirmişlerdi. Nitekim XII. asır Süryanî tarihçisi Mihael'e göre: «Yeryüzü Türkleri taşımaya kâfi gelmiyordu. Garba doğru ilerlerken önlerinde köpeğe benzer bir hayvan (kurt) bulunuyor ve onlar da ona yetişemiyorlardı. Bozkurt hareket etmek istediği zaman «Göç» (Yâni, kalkınız!) diye bağırıyor;

Türkler de durduğu yere kadar onu takip ediyor ve orada çadırlarını kuruyorlardı. Uzun zaman rehberlik eden kurt nihayet kaybolunca Türkler de artık geldikleri yerlerde oturup kaldılar», yâni Yakın-şark ve Anadolu'da göçlere son verip yerleştiler İslâmiyetin kuvvetlenmesi ile birlikte şamani tesirlerinden de uzaklaştılar. Tarihçi bu ifâdesi ile Oğuzlarla birlikte destânlarının da nasıl geldiğini ve başka milletlerce de ne derece bilindiğini meydana koymuştur⁵. Urallardan Avrupa'ya göçen Hunların da önünde kendilerine rehberlik eden bir geyiğin bulunduğu rivâyet edilmiştir⁶. Semavî bir nurdan doğan Bugu-han ve evlâdları elindeki kut taşı da Uygurların saadetini ve hâkimiyetini sağlıyordu. Bunun elden çıkması da onların Şarkî-Türkistan'a göçmesine sebep olmuştu.

Destân Türk milletini Oğuz Han'ın oğullarından türeyen Oğuz boyları ile Oğuz han'ın akrabası ve kumandanları sayılan Karluk, Kıpçak, Kanglı, Kalaç ve Uygurların nesli olarak bölümlere ayırırken Oğuzların hâkimiyeti altında millî birliği, bu uluslar yâni boylar arası münaseleleri ve hukukî mevkileri de bir nizâma bağlamıştır. Oğuz dünya hâkimiyetini kurduktan ve ihtiyarladıktan sonra devletini altı oğlu arasında taksim ederken, feodal esaslara rağmen, millî birliği devam ettirmek ister. Gerçekten Oğuz'un her oğlundan doğan dört torunu ile çoğalan yirmi dört boy Oğuz milletini teşkil eder. Oğuz han'ın üç oğlu Gün, Ay ve Yıldız'dan on iki torunu (boy) sağ; Gök, Dağ ve Deniz'den gelen on iki torunu da sol kolu teşkil eder. Oğuz han hâkimiyeti temsil eden yaya birincilere, tâbiyeti temsil eden oku da ikincilere vermiştir. Oğuz beyleri ve boylarının siyasî ve hukukî münasebetleri de yay ile ok münasebetine göre olduğundan sağdaki Boz-oklar, soldaki Üç-oklara üstündür. Yâni Üç-oklar Boz-oklara tâbidir. Bu hukukî kaide Selçuklulara ve hattâ bir dereceye kadar Osmanlılara kadar devam eder⁷.

⁵ Michel la Syrien, Chronique, trc. Chabot, III, s. 153, 155.

⁶ S. Eckhardt, Attila ve Hunları, s. 148.

⁷ A. Inan, Orun ve uluş meselesi, T. Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası I.

Millî ve yabancı çeşitli kaynaklarda Türk kağan ve sultanlarının boy beylerine, tâbî' Türk veya ecnebi hükûmdarlarına ok göndermeleri kendilerinin yayı ve hâkimiyeti, onların da oku ve tâbiyeti temsil etmeleri dolayısıyledir. Gönderilen ok aynı zamanda hükûmdarın emrini ve huzuruna dâveti ifade ettiğinden onu alanlar derhal hâkan ve sultanların yanına koşarlar. Garbî Gök-türklerle bazan *On-ok* adı verilmesi de onların büyük kağanlara tâbî' on boya ve idareye ayrılmaları ile alakalıdır⁸. Muharebe ve mühim mes'elelerde hâkan ok gönderince bütün tâbî' yagbu ve beylerin iştiraki ile yüksek bir meclis (Kurultay) kurulur ve müzakereler; yani *Kengeç* yapılır ve siyasî mühim meseleler görüşülür, savaş ve barış kararları alınır.

Çin kaynaklarına göre Tatarların (Cücen veya Avar) hücumuna uğrayan ve imha edilen Kunların asıl bir çocuğu Bozkurt tarafından kuratılmış ve Gök-türkler de onunla kurdun nesli olarak türemiştir⁹. Burada tarih ve destân birbirine karışmakla beraber Gök-türklerin bayraklarında kurt başı bulunduğunu biliyoruz. Esasen Türk destan ve an'anelerinde mühim bir mevkii olan kurt hikâyeleri Hunlara kadar çıkar¹⁰. Bu sebeptendir, ki kurt Türklerce at gibi uğurlu ve hattâ mübârek sayılmış; Kâşgarlı Mahmud ve Dede-korkut kitabının kaydettiği üzere bu telâkki İslâm devrine kadar gelmiştir¹¹. Oğuzlar arasında kurttan başka her boyun kuşlardan ayrı ayrı mübârek (*ıduk*) sayılan birtakım *ongun*ları da vardı¹². Gök-türk bayraklarında kurt başı bulunduğunu zaten biliyoruz.

Cihangir Oğuz han ile babası Kara-han arasında vukubulan mücadele, M.Ö. III. asır sonlarında, Kun imparatoru olan Mete (Modun) ile babası Tuman arasındaki savaşın destânî bir in'ikâsından başka bir şey değildir. Aslında Çin kaynaklarının ilk Türk fâtihi olarak gösterdiği Me-

te hakkındaki kayıtları bile daha Hunlar zamanında bu şahsiyetin destânî bir hüviyet kazandığını gösterir¹³. Böylece *Oğuz-nâme'nin* Hunlar devrine kadar çıktığını belirtmiş oluyoruz. Büyük Hun *Tan-yu'su* Mete'nin destânda Oğuz han olduğunu gösteren başka sağlam deliller de vardır. Gerçekten Hunlardan Osmanlılara kadar devam eden idarî, siyasî ve askerî Sağ-sol teşkilâtı bu tarihî ve destânî iki hükûmdara atfolunmakta ve bu suretle bu iki şahsiyet birleşmektedir. Mete'nin imparatorluğu yirmi dört kumandana taksimi de yirmi dört Oğuz beyi ve boyuna tekabül eder. Her kumandanın maiyetinde 10.000 süvariden müteşekkil bir kuvvet (tümen) bulunması, orduda bundan sonra 10.000, 1000, 100 ve 10 kişilik birlikleri yâni tümen, tabur, bölük ve manga teşkilâtının ihdâsı da Mete'ye isnat olunmuştur¹⁴. Onun, fetihleri, teşkilâtı ve vatanperverliği cidden milletin kalbinde destânî hüviyeti ile de yaşamasına imkân vermiştir. Destânın Oğuz boylarına tâyin ettiği hukukî mevki ve dereceler Türk cemiyetinde fi'len yaşamış; bu da tarihî kayıtlarla meydana çıkmıştır. Esasen Oğuz han'a ait başka te'sis ve icadlar da vardır ve burada daha fazla bilgi vermek imkânsızdır.

Oğuz han altı oğlu ile birlikte dünyayı fethedip cihangir olduktan sonra ana-yurduna (*yurt-i aslî*) döndü. Bir «*Uluğ kurultay*» topladı. Binlerce hayvan keserek azîm bir *toy* yaptı; altın bir otağ kurdu. Üç büyük oğlu Boz-oklar sağda, üç küçük oğlu Üç-oklar solda oturdu: Oğuz han burada: «E y oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Düşmanları ağılattım; dostları sevindirdim. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim» dedi ve yurdunu oğulları arasında taksim etti. Ok-yay münasebetlerine göre Üç-okların Boz-oklara tabiiyetini bildirdi. Türeye ve birliğe bağlı kalmalarını vasiyet etti. Herbirine ait hukukî mevki (*orun*) ve damgaları belirtti; onların *ongun*larını gösterdi¹⁵. Destânın İslâmî rivâyeti Oğuz handan sonra Sır-derya boylarında yaşayan Oğuzların ve onların yagbularının da hayatlarını içine alır. Onlardan sonra Selçuklulara ve, muahhar parçaları ile de, Osmanlılara kadar uzanır. Dede-korkut, Oğuz han tarafından inşa olunan ve bilâhare *yagbuların* payitahtı olan Yengi-kent şehrinde oturur. *Oğuznâme*'ye ve Dede-korkut kitabına göre o çok yaşlı,

⁸ Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten XXXV, s. 305 - 318.

⁹ St. Julien, s. 2 - 5, 25, 26. Kurd (böri)'ün geniş tarihi ve destânî ehemmiyetine rağmen tek tanrıya inanan Gök - Türklerde bu hayvanın kutsal ve totanik bir hüviyeti yoktu.

¹⁰ Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 67, 73, 85 - 87, 91, 104, 108.

¹¹ Dede - Korkut kitabında «*Kurt yüzü mübârektir*» ifâdesi (Kilisli neşri, s. 26) bunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud çocuk doğunca «*Tilkü mü toğdı, azu böri mü*» sorulduğunu, tilki aldattığı için kızı, kurt (böri) da yiğitliği dolayısıyla erkeği temsil ettiğini söyler (*Divân*, I, s. 359). Türkistanda «*Il ogrısız bolmaz, dağ börisiz bolmaz*» (memleket hırsızsız ve dağ kurtsuz olmaz) ata sözü de kayda değer.

¹² Reşideddin, *Câmî ut - tevârih*, I, s. 30 - 44, 206, 219; O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul, 1941, s. 43 - 45.

¹⁴ De Guignes, I, s. 200.

¹⁵ Mete ile Tuman arasındaki mücadele'nin destânî olduğuna O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China* (New York, 1951, s. 363 - 365) adlı eserinde işâret eder.

¹⁵ *Oğuz Kağan Destânı*, s. 32 - 33; *Oğuz - nâme*, s. 343 b - 344 b (resimli nüsha).

ak sakallı, çok akıllı ve tecrübe görmüş, kerâmet sâhibi bir insandı. Hanların tâyinlerinde, devlet işlerinin müzâkerelerinde, kurultay ve toylarda başlıca söz sâhibidir. Çünkü an'aneeye göre Dede-korkut'un kerâmetleri, hikmet ve hikâyeleri çoktur; istikbâl için ne demişse çıkmıştır. Eski devrin Şamanları ve İslâm devrinin evliyâsı vasıflarını gösteren Dede-Korkut, Oğuz yagbularının başlıyan hâkimiyeti gibi son cihângîrliğinde de, Oğuz boyları arasında birinci hukukî mevkii bulunan Kayı kabilesine ve Osmanlılara intikal edeceğini de kerâmeti ile keşfetmiş ve müjdelemiştir. Filhakika Dede-korkut kitabının başında: «*Resûl (a.s.) zamanına yakın Korkut-ata dirler bir er koptu. Ol kişi Oğuz'un bilicisi idi! ne dirse olurdu; gaipden haber söylerdi. Hak taûlâ anın gönlüne ilhâm iderdi. Korkut-ata eyitti: Âhir zaman olup Kuyâmet olunca (ya dek). Bu dediği Osman neslidür. İşte sürülüp gideyordur*» ifadesi Korkut-ata'nın kerâmetleri arasında nakledilmiştir¹⁶, ki Oğuzların milli destâna son ilâvesi demektir.

Dede-korkut'a atfolunan bu keşif ve tebşir ilk Osmanlı vakayı-nâmelerine ve bazı muahhar Oğuz-nâme parçalarına da intikal etmiştir. Filhakika II. Murad devrine ait türkçe Selçuk-nâme aynen bu metni ihtiva eder ve şöyle başlar: «*Padişahımız Sultan Murad Han, ki eşref-i Âli Osman'dur ve pâdişâhlığa enseb ve elyaktır. Oğuzların kalan hanları uruğundan ve Çingiz han uruğunun mecmûundan ulu asîl ve ulu sükûkdür*»¹⁷. Nitekim tarihî ve destânî rivayetlerde Kayılar hukukî ve siyasi mevki bakımından daima başta gelmiştir. Osman gazi de Selçuklulara karşı Gök-alp neslinden gelmekle iftihar ediyor ve hâkimiyet hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürüyordu. Bu sebeple de Oğuz beyleri Osman Gazi'ye «*Siz Kayıhan neslindensiniz. Kayıhan hod Oğuz beylerinin, Oğuz'dan sonra ağaları ve hanları idi. Gün-han vasiyeti ve Oğuz türesi mucibince Oğuz neslinden kimse olmayacak; hanlık ve pâdişâhlık Kayı soyu var iken özge soya değmez*» düşüncelerini bildiriyordu¹⁸.

Millî destân ve an'anelerle asırlarca milletin kalbinde, cihângîr olarak, yaşayan Oğuz-han İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçer. *Şah-nâme*'ye göre Türklerin ilk fâtihi olan Afrâsyâb Türkistan, İran, Azarbaycan, Hindistan ve Rum ülkelerini fethetmiş; buralarda bir çok şe-

hirler kurmuş ve hatıralar bırakmıştır. Destân dışında kalan kaynaklar da bu hâtıraları kaydetmişlerdir. Fakat ona ait hâtıraların en fazla Sırderya ve Isık-göl havâlisinde temerküz ettiği de millî ve İranî eserlerde gösterilmiştir. X. asır Arap müellifi Mes'ûdî de Türklerden ve Türk hakanlarından, Çin ile Horasan arasında oturan ve bir çok şehirlere sâhip bulunan çeşitli Türk kavimlerinden, Oğuz, Dokuz-oğuz, Karluk, Gimek, Hazar ve Barskan'lardan, Fergana ve Taşkent bölgelerinde oturan uzun boylu ve güzel Karluklardan bahsettikten sonra : «*Afrâsyâb bu Türkler'in hükümdarı ve hakanlar hakanı olup bütün Türk ülkelerine hâkim idi; diğer hanlar ona tâbi, bulunuyordu. İran'a hükmeden bu Afrâsyâb bu hakan-lara mensup idi.*» derken onu Lütî Paşa, Gök-türklerle, yani Mete (Oğuz) menşesine ve hanedânına bağlıyordu¹⁹. Bu mühim kayıd bugüne kadar dikkati çekmemiştir.

Kâşgarlı Mahmud Türklerin Afrâsyâb'e *Alp-er Tunga* dedikleri ve onun dünya hükümdarı (*Ajun begi*) olduğunu bildirir. O, Afrâsyâb veya Alp-er Tunga için Türklerce mâtem âyinleri yapıldığını ve mersiye-ler söylendiğini yazar ve bu münasebetle de şu kıt'ayı kayd-eder :

*Alp-er Tunga öldi mu
İssız ajun kaldı mu
Özlük öcin aldı mu
Emdi yürek yırtılır*

«*Yâni Afrâsyâb öldü; dünya ıssız kaldı; felek öcünü aldı. Şimdi, onun devri ve devleti düşünülerek, yürekler yırtılmaktadır.*». Kâşgarlı «*Afrâsyâb için yapılan bir mâtem âyinde herkesin kurt gibi uluduğunu, gözyaşları döktüğünü ve haykıarak yakasını yırttığını*» anlatan başka bir manzumede de bu destânî kahramanın Türkler arasında ne kadar derin hâtıralarla yaşadığını gösterir. Yusuf Has Hâcib da, cihân (*acun*) da Türk beyleri ve bunların da üstünde faziletleri ile dünyaya hâkim olmuş Tonga Alp-er vardı, ki İranlılar kendisine Afrâsyâb dirlerdi.» kaydını verir²⁰.

¹⁶ Dede - Korkut kitabının başında.

¹⁷ Türkçe Selçuk - nâme, Paris Bibl. Nat. No: 1185, s. 16 b.

¹⁸ Lütî Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul, 1341, s. 21 - 22.

¹⁹ Murûc üz - Zeheb, Kahire, 1346, I, s. 80.

²⁰ Kâşgarlı, *Dîvân*, I. s. 44, 164, 403; III, s. 31; *Kutadgu bilig*, R. Arat neşri, s. 43. Türklerin yüğ merâsimine uygun olan bu mâtem esnasında kurt gibi uluma nâdisesi başka kaynaklarda da vardır. Çin vekayı-nâmecleri Oğuzlar (*Kao-che*) kurttan türediği için onların ağlamaları ve şarkılarının kurt sesine benzediğini belirtirler (Rockhill, *Journey*, s. XVIII).

İslâm kaynakları Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hânedânlarının Afrâsyâb'a mensup olduklarını ifade ederlerken bu münasebetle, onu tarihî ve millî an'aneye uygun olarak, Oğuz-han ile birleştirmişlerdir²¹. Türklerin Afrâsyâb'a Alp-er Tunga dedikleri rivâyeti bazı İslâm kaynaklarına *Tunga Alp* şekli ile geçmiştir²². Orhun kitâbelerinde de mâtemi yapılan bir *Tunga Tekin*'e de rastlanmıştır²³. Afrâsyâb'a ait rivâyetler, onun İran'ı fethedip orada hükûmdarlık yapması dolayısıyla İran destanında, tarihî ve edebî kaynaklarından çok geniş bir yer almış ve Arap menbalarına da girmiştir.

Cihân hâkimiyetinin, Selçuklulara ve Osmanlılara, tarihî rüyalarla ve şeyhlerin keramet ve tebşirâtı ile bildirilmesi de bu eski an'ane ve inancın İslâmî bir mahiyet almasından başka bir şey değildir. Selçuk'un babası Dukak, rüyasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine *Korkuta-ta da kendisine evlâdlarının cihân pâdişahı olacağını* müjdelemiştir. Diğer rivâyete göre İslâmiyeti kabûl eden Selçuk rüyasında ateşe idrar yapmış ve bu suretle sıçrayan kıvılcımlar dünyayı sarmıştır. Bu da *Selçuk oğullarının dünyaya hâkim olacağı* şeklinde tâbir edilmiştir. Üçüncü rivâyete göre de İslâmiyeti kabûl eden Dukak olup Kur'an'ı çok tâ'zim ettiğinden rüyasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını *takdis* etmiş; ashabının

²¹ Oğuz Han ve Afrâsyâb münasebetleri için *Selçuklular tarihi* s. 30, 345-346, 350).

²² Gazâlî Türklerin Afrâsyâb'a *Tunga Alp* dediklerini yazar, ki biz bunu imlâ bozukluğundan dolayı *Kök Alp* sanmıştık (*Selçuklular tarihi*, s. 30). Niğdeli Kadı Ahmed de aynı kaydı verir (*El-Veled uş - Şefik*, s. 139). Bu kayıtlar Alp-er Tunga menkıbesinin Türkler vasıtasıyla İslâm dünyasına da yayıldığını gösterir.

²³ Orhun Kitâbelerinde *Tunga Tekin*'e aid bir *yuğ* (matem) den bahis geçer (W. Thomson, TM, III, s. 105 - 106). Bunun efsânevi Alp-er Tunga ve dolayısı ile Afrâsyâb olduğu ileri sürülmüştür (F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 57). Bu matemî mezkûr destânı Alp-er Tunga mı, yoksa o sırada ölen kendi reislerinden biri mi olduğu vuzuhsuzdur. Lâkin yeni çıkan bir metne göre *Tunga (T'ung-o)* tekin büyük Gök Türk kağanı Kapağan'ın oğlu olup, (*Tongra* değil), babası tarafından bir Çin şehrini kuşatmaya gönderildi. Fakat surları altında pusuya düşürülerek 714 yılı şubatında öldürüldü. Bu haber üzerine bütün Gök - Türkler hüngür hüngür ağladılar; muhasarayı ve hattâ savaşı terkettiler. Buna sebep olan «kayınbiraderi bulunan kumandan da korkusundan kaçtı (Chang Jen-tong, Doğu Gök-Türkleri hakkında yeni belgeler, Taipei 1968, s. 151-152). Bununla beraber Göktürkler arasında büyük bir matem yaratan ve Orhun kitâbelerine de geçen *Tunga tegin*'den ayrı ve destânî bir Alp-er Tunga'nın olduğu ve Afrâsyâb ile bunun birleştiği ihtimali daha kuvvetlidir. Zîra bu Gök-Türk beyi bir Cihângir Afrâsyâb olamaz.

da dâalarını almıştır²⁴. Osman Gazi'nin rüyası da cihan hâkimiyeti inancını aksettirir. Rivâyete göre Osman Gazi Şeyh Edebalı'nın zâviyesinde misafir iken Kur'an'ı çok tâ'zim eder. Yatınca, geceleyin, rüyasında Şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden çok muazzam bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar... Bu rüyayı dinleyen Edebalı hemen istikbâli keşfeder ve Osman beye: «Pâdişahlık sana ve nesline mübâreç olsun ve kızım Mal-hatun da senin helâlin olsun» der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı imparatorluğunun da cihâna hâkim olacağı kanaatı yerleşmeğe başlar ve zaferler ve evliyanın yeni kerametleri birbirini takip ettikçe tam bir iman halini alır ve yayılır.

Türk cihan hâkimiyeti nasıl destânlarda akisler bırakmış ise felâket devirleri de menkıbe ve efsâneler hâlinde öylece millî vicdanda yaşamıştır. Kunların inkırazı üzerine onlardan bir boy Altay dağlarına sığınmış; bir kaç asır kaldıktan ve kuvvetlendikten sonra atalarını ezen Tatarlara (Avar veya Cücenlere) karşı intikam almışlardır. İşte Gök-türklerin kurt efsânesi ve *Ergenekon*'dan çıkış destanı Kunlardan sonra yeni bir cihân hâkimiyeti devrinin hikâyesidir. Uygur destanına göre de kendi saadetleri Kut taşı (dağı) ile alâkalı olarak başlar; onun kaybı ile felâket ve göç ile sona erer. Bu da Kırgızların 840 da Uygur ilini istilâları ile olduğu halde destan bu hâdiseyi de Çinlilerin hilelerine bağlar. Böylece millî vicdan tarihî hâdiseyi unutmuş ve her felâketin menşeyini Çinlilere atfetmiştir. Çin kaynakları Gök-türkler gibi Uygurlar ve diğer Türk ulusları da Hunların torunları olduğu halde birincilere aid rivâyetlerden pek çoğunun ötekilere de intikal ettiğine dair, bilgilere rastlanmamıştır.

²⁴ Sadruddin el - Hüseyini, *Ahbâr ud - devlet is Selçukıyye*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1933, s. 2; Resîdeddin, *Câmî ut-tevârih*, Topkapı, No. 2935; s. 601 a; Anonim *Selçuk-nâme*, Ankara 1955, s. 6-7.

²⁵ Asık Paşa-zâde, s. 6; Neşri, *Cihân - numâ*, T.T.K. neşri, I. s. 82; Taş-köprülü-zâde, *Şakayık*, s. 20; F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935, s. 12.

2. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri

«Şimdi ölürsek dünya dur-
dukça kahramanlık şânımız
yaşayacak; oğullarımız ve
torunlarımız başka milletle-
rin başbuğları olacaktır»
(Kun hükümdarı).

«Atalarımızdan işittik, ki Garp
imparatorluğu (Roma) elçileri
geldiği zaman bu bizim için artık
yeryüzünü fethedeceğimize delâ-
let eder.»

(İstemi Han).

Türklerin cihân hâkimiyeti mefkûresi, ilk defa, büyük bir Türk imparatorluğu kuran Kunlar ile, bilhassa onların hükümdarı Mete ile, başlar. Bu kudretli imparatorluğun hükümdarları mektuplarının başında «Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu»su ibaresini kullanırlardı, ki hâkimiyet in semâvî (ilâhî) menşesine inanıldığına dair ilk vesikayı teşkil eder. Hun hükümdarları «Tangrı kutu» ünvanını taşıyordu. Büyük ve kudretli imparator Mete sulhu korumak maksadı ile ağır fedâkârlıkları göze aldığı halde bir çöl parçası için harbe karar verirken: «Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim» dediği rivâyeti de milliyet ve vatanperverlik duyguları tarihinde çok eski bir hâdise olarak müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hunlar Uzak-şark'tan şarkî Avrupa'ya kadar bütün Türk ve Asya kavimlerini birleştiren, bir çoklarını yerlerinden söküp atan ve meşhûr Çin seddinin inşasına sebep olan kendi kudret ve üstünlüklerine inanıyorlardı. Bir Hun imparatoru

ecdadının Çinlilere karşı kudretini millî ahlâk ve an'anelerin üstünlüğü ile izah ediyordu. Bu sebeple de Çin kültür ve âdetlerine rağbeti milletin esaretine bir başlangıç sayar; bu hususta halkı uyarır; Tan-yu Hunları daima Çinlilerden yüksek bir mevkie çıkarmak isterdi. Muharebeleri de sadece milletin korunması ve menfaati için yaptığını söyler, ki Türk hükümdarlarına mahsus olan bu millî görüş ve duygular Orhun kitâbelerinde, Türkçe olarak, daha derin bir his ve hasletlerle meydana çıkar²⁶. Kun imparatorluğunun parçalanmasından sonra M. S. 304 yılında, bir Hun kumandanı, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile, ileri gelenleri gizlice toplar ve «Tan-yu'muzun sadece bir ünvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu halde bile 20.000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. Neden bu esarete katlanalım ve Çin'deki karışıklıklardan faydalanmıyalım» der ve devam ederek «İl-yu-sü cesûr ve hükümdar olmağa lâayık; bütün meziyetleri hâizdir. Eğer Tanrı Kun devletini diriltmek istemeseydi onu dünyaya yollar mı idi» tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun te'siri ile Çin'de oturan Tan-yu'yu dâvet ettiler ve orada hüküm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirtip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları «Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine dair bir delil de Çin'de hüküm süren bu kargaşalığın meydana çıkmasıdır» diyorlardı²⁷. Hunların, Tanrı'nın kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına ve esaret devrinde bile, millî şûur ve gurûrlarını muhafaza ettiklerine dair şu tarihî kayıt da çok mühimdir. Mağlûp olan ve M.Ö. 36 yılında Çinliler tarafından öldürülen Çi-çi adlı bir Kun hükümdarı imparatorluğun parçalanma devrinde teslim olmayı red ederken «Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır» beyânı ile böyle bir durumda bile kahramanlığın ve cihân kâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir²⁸.

Avrupa Hunları da bu mefkûreyi göç ve istilâları ile birlikte bu kıta'ya götürmüşlerdi. Bizans elçisi Priskos Hunların, Attilâ'nın ilâhî bir men'seden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendileri

²⁶ De Guignes, I. s. 218, 219; O. Lattimore, s. 361-365.

²⁷ De Guignes, s. 392-393.

²⁸ L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, s. 38 - 39; ikinci baskı, s. 63; Döğing-ne (I, s. 305) bu kahramanca fıkradan bahsetmez.

ne ait olduğu akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler. Daha sonra giden diğer Bizans elçisi, Jordanes de, Atilla'nın İlâhî kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Atilla da diğer Türk kağanları gibi kâhinlere (kamlara) çok itibar eder ve sözlerini dinlerdi. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsânevî kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi sayardı. Hunlar hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine nasıl inanıyorlardı ise Avrupa'lılar da öylece onları «*Tanrının kılıcı*» sayıyor ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı. Bu inancın Orta-şark hristiyanlarında ve Müslüman dünyasında da mevcûd bulunduğu görülecektir. Oğuz han'ın, Gök-türklerin ve Oğuzların rehberi kurt olduğu gibi Hunlara da göç ve seferlerinde uğurlu bir geyik veya benzeri bir hayvanın önlerinde kendilerine yol gösterdiğine, istilâlarını da bu suretle yaptıklarına inanıyorlardı²⁹. Bu münasebetle aşağıda görüleceği üzere, Süryani Mihael'in Oğuzların kurdu «köpeğe benzer» bir hayvan yapması gibi Avrupalıların da onu geyik sanmalarını ve kurt efsânesinin Hun devrine kadar çıkmış olmalarını hatırlatabiliriz.

Gök-türkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihte daha ileri ve müstesnâ bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen millî ve yabancı vesikalar çok bol ve değerlidir. İlk Gök-türk kağanı Tuman (Bumın) henüz Cücenlere tâbi bulunduğu ve istiklâl hareketine giriştiği ve henüz *yabgu* ünvanını taşıdığı bir zamanda, M.S. 545 yılında bile kendilerine Çin elçisi gelince «Bütün Türkler bununla devletlerinin yükseldiğine inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı»³⁰. Bu da Gök-türklerin ani değil tedricen kuvvetlendiklerini gösterir. Daha sonra gelen Bizans elçisi ile vâki bir konuşma Türklerin cihân hâkimiyeti düşüncesine bağlı bulunduklarını açıkça meydana koyar. Filhakika garbî Gök-türklerin hükümdarı İstemi Han Bizans İmparatoru Justinus'a Manyak adlı bir elçi göndermiş; imparator da Zemarkos adlı kendi elçisini, 568 de, hana yollamıştı. Kara-şar şehri şimalinde, yazlık ordugâhı Ak-dağ civarında, elçiyi kabûl eden Türk hükümdarının, görüşme sırasında, gözlerinden yaş akar. Zemarkos sebebini sorunca, O: «*Atalarımızdan işittik, ki Garp imparatorluğu (Roma-Bizans)nun elçile-*

ri geldiği zaman bu, bizim için, artık yeryüzünü fetih ve istilâ edeceğimize delâlet eder» cevabı ile bu sevinç yaşlarını ne sebeple döktüğünü, cihân hâkimiyeti inancının daha devletin kuruluşundan önce mevcûd olduğunu ve böylece komşu kavimlere de yayıldığını ifade eder³¹. İstemi han'ın oğlu ve halefi Tardu Han, Ak-hunları kendi hâkimiyetine alan büyük zaferi üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubu: «*Dünyada yedi iklim veyedi ırkın (Cihânın) büyük kağanının dan Romalılar imparatoruna...*» ibaresi ile başlar ve bu şuûru belirtir. Hunların ülkesi ve mîrâsına sâhip olan ve artık Asya imparatorluğunun başında bulunan Avar hanının bir mektubu da hemen aynı duygu ve kelimelerle yazılmıştı³². Doğu Gök-türklerinin ikinci devresi hükümdarı kahraman ve Çin'e karşı zaferleri ile meşhûr Kapagan han imparatora gönderdiği mektupta «*Dünyayı sulha ve nizâma kavuşturan, Tanrı'nın mükâfatına lâyık ve Gök-türklerin ilâhî ve kudsî hükümdarı*» ünvanlarını kullandı^{32a}.

Gök-türlere ait Türkçe Orhun kitâbeleri ise baştanbaşa millî şuûr, demokratik rûh, insanlık duygusu ve cihân hâkimiyeti ideali ile dolu olup, bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Kitâbe: «*Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış; kişi oğulları üzerin de dedem Bumın ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar; harpten vazgeçirmişler; başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi... Böylece sâhipsiz ve teşkilâsız Gök-türkleri nizâma koyup hüküm sürmüşlerdir*» hitabı ile bu mefkûrelerini millete ve dünyaya duyuruyor; muahhar nesillere de mirâs bırakıyorlardı.

Bilge kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felâketinden harici bir kuvvetin değil, sâdece kendilerinin mes'ûl olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, âdil ve millî şuûra sâhip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürerken yalnız millî şuûr değil siyasî düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Gök-türk

³¹ Süryani Mihael, *Chronique*, III. s. 150. Süryani tarihçisi bu malûmatı Jean d'Asie (Asyalı Yuhenna) nın üçüncü kitabından aldığını da kaydeder.

³² E. Chavannes, *Documents*, s. 246, 249; Rockhill, *Journey*, s. 174 (Thophylactes *Historia*, s. 257, 382).

^{32a} Doğu Gök - Türkleri, s. 165.

³³ W. Thomsen, *Mogolistan'da Türkçe kitâbeler*, TM, III, s. 99.

²⁹ S. Eckhardt, *Attila ve Hunlar*, s. 113 - 116, 119., 148 - 151; A. Thompson, *A History of Attila*, Oxford 1948, s. 89; Priskos, bahis IV, 10.

³⁰ St. Julien, *Documents*, s. 5.

devletinin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gurûrünü duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren, Çin esareti zamanına ait acı hâtıraları halka anlatırken de derin duygularını, ızdırabını ve milletin kudretine de sarılmaz bir imanla inandığını ifade eder: «Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti, dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde senin ilini ve türe'ni (devlet ve nizâmını) kim bozdu? İtaatin sayesinde seni yükselten hâkim kağanına ve müstakil devletine fenalık eden sensin. Silâhlı ve mızraklı askerler mi gelip seni dağıttı ve götürdü? Ey mübârek Ötüken halkı! Siz kalkıp şarka ve garba göçtünüz. Kârın şu oldu: Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı. Oğulların köle ve kızların câriye oldu» der, bu acı günleri hatırlattıktan sonra nihâyet sert ihtarını yapar: «Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!» Han bu ifadeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiç bir kuvvetin Türk milletini sarsamayacağını; fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir. Burada Han'ın aslında mes'uliyet yüklediği halk değil, beyler ve yüksek tabaka, olup bunlar hakkında şikâyetçi olduğu aşağıda görülecektir. Zira devletin kuruluşu ve yükselişinde kağanlar daima halkın hissesini, millî şuûr ve vatanseverliklerini takdirle karşılamış ve bunu belirtmişlerdir. Bununlaberaber derhal hatırlatalım, Türk hakanları feodal Türk siyasî bünyesinden, millî hukuk ve içtimai teşkilâtın gelen sebepleri asla düşünmemiş ve merkeziyetçi devleti kuran Osmanlılara kadar siyasî parçalanmalar büyük Türk imparatorluklarının ömrünü daima kısaltmıştır. Gerçekten bu esas âmil olmasa idi hakikaten Türk devletinin dıştan yıkılması asla vârid değildi.

Türk hakanı bu esaret devrinin utanç verici manzarasını çizerken de millete Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanmamasını, hilelerine karşı uyanık bulunmasını ve Çin'e giderse yok olacağını ısrarla tekrarlamıştır: «Ey Türk milleti! Sen Ötüken'de oturup kervan ve kafileler gönderirsen ebedî devletini muhafaza edersin. Türk kağanı burada oturdukça senin için bir kaygı olmayacaktır» ifadeleri ile millî şuûr ve birliğe sâhip olmak sayesinde hiç bir dış tehlikeden korkulmayacağına dair inancını te'yid eder³⁴. Bilge Kağan Ötüken'in mübârek (iduk) bir yer olduğunu, dünyayı idare için de burasının en müsait bir duruma sâhip bulunduğunu belirtirken de vatan duygusunun şâhane bir örneğini verir.

³⁴ W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 102, 106, 111.

Türkler arasında bu an'ane o kadar kuvvetli ve yaygındır, ki Kâşgarlı Mahmud da Altay bölgesinin kutsiyetini İslâm dîni ile de te'yid ve takviye eder. Nitekim Hazret-i Peygamber'in «Türk'ler Allah'ın ordusu» olduğuna dair kudsi hadîsi bu bölge ile alâkalı olarak kitabına derceder ve Tanrının Türk milletini havası en sağlam olan bu ülkede iskân ettiğini söyler; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde, vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve aslâ kibir yapmadıklarını da ilâve eder³⁵. Çağdaş Bizans tarihçisi Menandros Türklerin bu yüksek hâkimiyet bölgesini, dağlarının azameti ve meyvelerinin bolluğu ile, sevdiklerini, buralarda hiç bir zaman bulaşıcı bir hastalık ve zelzele vukubulmadığını iftiharla söylediklerini, bu sebeple de bu bölgeyi takdis ettiklerini ve burasını en kudretli kağanlara bir kanûn ile ayırdıklarını yazar³⁶. Böylece Ötüken Türk hâkimiyeti merkezi bulunması ve kutsiyeti dolayısıyla Kun, Gök-türk ve Uygurlarca, daha sonra da Moğollarca (Karakorum) kıymet kazanmış ve imparatorluk kurmak için buraya sâhip olmak telâkkisi hükûm sürmüş nihâyet Türkiye Selçukluları düşman Bizans'a yakın olmak için ilk payitahtlarını İznik'te ve Osmanlılar da yine Bizanslılara ve Haçlılarla daimî gazâ hâlinde bulundukları için Bursa ve Edirne'yi nasıl merkez yapmışlarşa Eski Türkler de öylece Çin'den uzak kalmak istememişlerdi.

³⁶ E. Chavannes, s. 248.

³⁵ Divân, s. 294.

3. Vatan ve Milliyet Duyguları

«Toprak milletin köküdür; onu
nasıl verebilirim»

(Mete).

«Eski Türklerde millî vicdanın
teşekkülünden aslâ şüphe edile-
mez

(W. Barthold).

Türklerin Ötüken'i mübarek (*ıduk*) saymaları ve «A t a l a r d a n
k a l m a» yurtlarına bağlı kalmaları vatan şuûr ve sevgisinin en güzel
örneklerinden birisidir. Eski Türk dinine (Şamaniliğe) göre «*Türk Tan-
rısı*» nasıl Türk milletin hâmisidir idiyse Türk yurtları, hususiyle yüksek
dağları, pınarları, suları, ata mezarları ve hâtıraları ile de öylece mukad-
des rûhların makamı ve ziyâret-gâh olup bunlar da yurdun koruyucusu
idi. Nitekim kitâbelerde «Tanrı, *Umay* ve mübarek *Yir-sular* bizim için
onlara (düşmanlara) gaflet verdi; bu sâyede zafer kazandık» ifadesi
vatan şuûrunun, mukaddes ruhlarla bağlı olarak nasıl teşekkül ettiğini
meydana koyar³⁷. Gerçekten Anadolu'da ziyaretgâh olan ilk Türk fâ-
tihleri ve evliyâsını Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının türbeleri de, millî
ve dinî hâtıra ve menkıbeleri ile, asırlarca milletin hâfıza ve vicdanında
kudsiyet hâlesi içinde yaşamış; bu mukaddes yâdigârlar yurdun mane-
vî bekçileri sayılmış ve bu yeni fethedilen yurdu öylece vatan hâline
getirmiştir. Yukarıda Kun hükümdarı Mete'nin «toprak milletin kökü-
dür» diyerek onu her kıymetin üstünde tutması da bu duygunun eskiliği,
derinliği ve kudsiyeti bakımından tekrara lâyıktır. Çinliler Gök-türk
devletini yıkıp yüz binlercesini memleketlerine yerleştirmek ve temsil
etmek istiyorlardı. Fakat Çinliler Türklerin kolaylıkla vatanlarını unu-

tamayacaklarını ve isyan edip paytahtı işgal edebileceklerini düşün-
rek onlara şimal hududlarında dağıtmak suretiyle birbirlerine ve o ta-
raftan gelecek istilâlara karşı kullanmak istediler^{37a}. Bununla beraber
Türklerin Çin'de hâkim ve mahkûm olarak daima vatan hasreti çektik-
lerini ve nihayet bu insan denizinde Çinleşmekten kurtulamadıklarını
biliyoruz.

Türk hâkanları ve halkı millî kültür, nizâm (*türe*) ve an'anelere de
kudsiyet veriyor ve bunları korumakta çok hassas davranıyorlardı. Bu
sebeple, ki Bilge Kağan esâret devrinde görülen Çin te'sirlerine, Çin-
ce ünvanlara ve taklid hastalığına kapılan Türk beylerine şiddetle hü-
cum eder: «Çin milleti tatlı sözleri ve yumuşak malları ile uzaktaki ka-
vimleri kendilerine bağlıyorlardı. Lâkin akıllı insanları kandıramadılar»
ifadesi ile devletin birinci ve ikinci kuruluşlarını gözönünde tutar.³⁸
Filhakika Türkler ile Çinliler birbirlerine karşı bazan galip bazan mağ-
lûp olmuşlardı. Şimdi de bir Çin kaynağı imparatorun tâbiyetine düşen
zavallı İşpara Han'a ait şu dikkate şâyan hâdiseyi anlatır. Han, impara-
tora: «Oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size s e m a v î m e n ' ş e -
d e n g e l e n a t l a r ı her yıl takdim edecektir. Sabah-akşam em-
rinizi bekliyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini açmağa, *dalgalan-
saç örgülerimizi* çözmeğe, dilimizi değıştirmeğe ve s i -
z i n k a n u n l a r ı n ı z ı kabûl etmeğe gelince örf ve âdet-
l e r i m i z çok eski olduğu için onları bozmağa cesaret ede-
medim. Bütün milletimiz de a y n ı k a l b e s â h i p t i r » demek
suretiyle her türlü fedakârlığa katlanan, hattâ tâbiyet ve haracı kabûl
eden hükümdarın milletin mânevî değerleri millî şahsiyeti ve nizâmı
üzerinde hiçbir fedâkârlığa katlanamayacağına dair sözleri çok güzel,
fakat o derecede acı bir misal teşkil eder³⁹. Bu sözler aynı zamanda
Türkiye'nin karşılaştığı dış ve iç düşmanlara karşı milletimizin ve va-
tanperverlerin ızdırabına da tercüman olur.

Türk hâkanları ve halkı çok dindar ve milliyetçi duygulara sâhip
olup Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu maksatla baş-
larında tuttuğuna, tam bir samimiyetle, inanıyorlardı. Bilge kağan mil-
letin esâretten kurtuluşunu ve ikinci Gök-türk devletinin kuruluşunu
(681 yılı) anlatırken: «*Türk Tanrısı Türk milletin*
adı ve sanı yok olmasın diye babam Kağan (Kutluğ)
ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi de beni tahta çıkarmıştır. Ben hâlî

³⁷ W. Thomsen, s. 102, 106.

^{37a} O. Lattimor, Innerasian, s. 464; D. Gök-Türkler, s. 65-67.

³⁸ W. Thomsen, 100.

³⁹ St. Julien, s. 55.

ve vakti yerinde bir millet üzerinde hükûmdar olmadım. Aç ve çıplak halkın hanı oldum. Türk milleti için gündüz oturmam; gece uyumadım, ölesiye çalıştım. Başka yerlere göçmüş ve bitkin olan halkı tekrar yurtlarına topladım. Milletin belini doğrultayım diye şimalde Oğuz iline, şarkta Kıtaylara, cenup-ta Çinlilere karşı on iki sefer yaptım. Tanrı yardım ettiği için ölgün milleti dirilttim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim; nüfusu azalmış milleti çoğalttım. Türklerin başka milletler arasında mevkiini yükselttim. Dört yandaki milletleri sulha mecbûr ettim» ifadeleri milliyetçilik tarihinde misli görülmemiş yüce duyguları ve barışseverliği belirtmektedir⁴⁰. Türk hükûmdarı isyân eden ve kendisine karşı savaşan Oğuz, Türkes ve Kırgız Basmıl, On - ok... kavimlerinin de Türk ve kendi milletinden (*Türküm budunun erti*) olduğunu ve «Yanıldıkları için yazık günâh ettiklerini» bildirirken de ileri derecede bir millî birlik şuûruna sâhip bulunduğunu gösterir⁴¹.

Kitâbeler Kutluğ kağan'ın, 681 de, Çinlilere karşı harekete geçip Gök-türk devletini dirilttiğini anlatırken de: «Devleti ve hâkanı yok olmuş; müesseseleri bozulmuş ve esârete düşmüş Türk milletini atalarının türesine göre nizâma koymuş» olduğunu söyler ve aynı hisleri belirtir. Bu diriliş devresinde çok hizmetleri geçen Kutluğ'un, kardeşi Kapağan'ın ve oğlu Bilge Han'ın vezirliğini yapan akıllı devlet adamı Tonyukuk da kendi kitâbesinde şöyle der: «Ben hâkim Tonyukuk. Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tâbi idi... O vakit Tanrı şöyle demişti: Ben sana bir hâkan vermiştim; fakat sen onu bırakıp hükûm altına girdin. Bu sebeple Tanrı onları ölümle cezalandırdı. Türk milleti perişan olmuş ve birleşik Türk yurdunda toplu bir halk kalmamıştı... İlk önce Şad (Kutluğ) yanında 700 kişi toplandı; ben de onlar arasında idim. Tanrı bana sevgi verdiği için onun kağan olmasına çalıştım ve kendisini sıkıştırdım. O da «Tonyukuk benimle bulundukça ben İleriş (milleti toplayan) hâkan olayım» dedi. Kıtayların ve Çinlilerin bu tâze kuvvete karşı harekete geçtiğini öğrenince de gündüz oturmam, gece uyumadım ve derhal durumu hâkanıma arz ettim; düşmanlar birleşmeden üzerlerine varalım dedim. Tanrı yardım ile düşmanları perişan ettik. Kağan ve Türk milleti Ötü-

ken'de yerleşince cenup, şimal, şark ve garpta bulunan bütün boylar bize katıldı». Büyük vezir başka bir yerde de «Kapağan han yirmi yedi yaşında tahta çıkınca gündüz oturmam ve gece uyumadım. Ben de kızıl kanımı dökerek ve kara terimi akıtarak onun hizmetinde çalıştım. İl-teriş (Kutluğ) kağan himmet etmese veya yok olsa idi, ben de çalışmasaydım birleşik Türk yurdu sâhipsiz kalırdı. Onlarla birlikte çalıştığım için Türk milleti birliğe kavuşt u. Bugün Bilge Kağan da bu sayede Türk ve Oğuz milletini idare ediyor» der⁴². Bu ifadeler Türk han ve beylerinin nasıl millî kahramanlar olduklarını açıkça gösterir. Çin kaynakları Kapağan Han'ın 100.000 ve 400.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin'i istilâ ettiğini, oraya sürgün edilen Türk halkını kurtararak yurtlarına götürdüğünü bildirirken kitâbeleri te'yid eder. İmparator haraç olarak Hakan'a 300.000 kile darı, 50.000 top ipek, 3.000 ziraat âleti ve altı vilâyet vermek suretiyle sulhu elde edebilmiş; yurtlarına dönen halka bu ganimetler dağıtılarak iskânları yapılmıştır⁴³. Kahraman Kapağan Kağan'ın Çin'e karşı kazandığı büyük zaferler onun şanını çok yükseltmişti. Gök-türkler onun adına «çok yaşa kağan» şarkısını söyleyip dans ediyorlardı, ki esir Çin veziri de Gök-türklerle birlikte bu şarkıyı söyleyip onlarla el-ele vererek dans ediyordu. Bu ruh ve kahramanlık sayesinde Gök-türklerin nasıl bir kudret ve Çin'e üstünlük kazandıkları açıkça görülüyor. Bu sebeptendir, ki Orhun kitâbeleri: «Bu zamanda, esir olmuş Türk milleti artık esirlere sâhip olmuştur... Düşmanların altınlarını, gümüşlerini, ipeklerini darılarını ve atlarını Türkleri mekâzandırdım» demek suretiyle Çin haberlerini ve kazanılan zaferlerin iktisadî neticelerini de te'yid eder⁴⁴. Kitâbeler, ilk inkıraz devrinde, bir kısım beylerin Çinlilerle işbirliği yaparak devleti nasıl parçaladıklarını, millî kültür ve türelerden uzaklaşarak şahsiyetlerini ne derece kaybettiklerini ve bu suretle kendi menfaatleri için milletin esaretine sebep olduklarını anlatırken onları şiddetle lânetlemekte; bu yüce duygular ve ızdıraparı millete ve tarihe mal etmektedir. İşte ikinci Gök-türk devletinin kuruluşu, bu millî uyanış ve şahlanmış sayesinde mümkün olmuştu. Bilge Han bu kurtuluş ve esâret sebeplerini izah ederken: «Beylerle halk arasına nifâk

⁴² W. Thomsen, s. 100, 111-113.

⁴³ St. Julien, *Documents*, s. 170, 175. Chang Jen - L'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, Taipei 1968, s. 149, 157, 158. Hakanın bu zaferler neticesinde iki defa aynı miktarda vergi ve ganimeti Çinlilerden aldığı ve yüz binlerce halkın Çin'den ana-yurda götürüldüğü kaydedilmiştir.

⁴⁰ W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 106.

⁴¹ W. Thomsen, 102, 105.

girmiş; Çinliler kurnazlık, hile ve şirretlik-
le kardeşleri birbirine düşürmüş ve bozgunculuk
tohumlarını saçmışlardır. Bu yüzden Türk milletinin atalardan
kalmadevleti zevâle yüz tutmuş; beylerin oğulları Çinlilere
köle ve iffetli (*silig*) kızları cârîye olmuştur. Onlar kendi isim ve ünvan-
larını Çinceleri ile tebdil ettiler. Elli yıl Çin imparatoruna hizmet ede-
rek esir halinde yaşadılar. Türk halk kitlesi (*Kara budun*)
de şöyle diyordu: «Ben devleti olan (*illi*) bir millet
idim; şimdi devletim nerede ve kim için ka-
zanayım? Ben kağanı olan bir millet idim:
şimdi kağanım hani?» diyordu. Böyle düşünerek Çin'e kar-
şı savaşa girişti⁴⁵. Hakan da: «Türk Tanrısı Türk mİL-
ti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan'ı
ve anam İl-bilge Hatun'u» yükselterek gönderdiğini ve
«Tanrının gücü» vererek nasıl istiklâl kazanıp kurtulduklarını
anlatır. Böylece hâkan, vezir ve halkın nasıl aynı milli şuûrla birleştik-
lerini ve esâretten silkindiklerini öğreniyoruz⁴⁶. Bu vesikalar Türklerde
halkın milli duygularını ve devletin kaderine nasıl bağlandığını ve ha-
kan ile ne derece kaynaştığını açıkça meydana koyan güzel misâllerden
birdir^{46a}.

Türk kağanı alınan mes'ud netice dolayısıyla «Artık mİL-
timi kaygısızca yaşayacak bir hâle getirdim»
derken tam bir emniyet içinde bulunduklarını hissediyor ve bundan gu-
rûr duyuyordu. Bununla beraber Osmanlılardan önce bütün feodal Türk
devlet ve beylikleri gibi Gök-türk devleti de on yıl sonra Uygurlar ta-
rafından yıkılmıştır. Bilge kağan bu heyecanlı hitaplarında haklı ve doğ-
ru olduğunu meydana koymak maksadı ile de: «Ey Türk beyle-
ri ve milleti, bu sözleri işitiniz! Acaba bu sözlerimde bir yalan
var mıdır?» ifadesi ile de bütün milleti şahid gösterir; gelecek nesillere
kendi derin itimadını nakleder. Bu kayıd münâsebeti ile bu devirde
yazının ne kadar yaygın olduğu ve Gök-türklerin kültür seviyeleri hak-
kında da dikkatimizi çeker. Hâkan esâret devrini hatırlatırken bir kısım
beylerin ve yüksek memurların «hıyânet ve alçaklık» üzerinde ısrarda
bulunur ve yine: «Ey Türk milleti, titre ve kendine
dön!» diye acı ihtarını tekrarlar. Türk milletinin milli hassasiyetine

⁴⁴ W. Thomsen, s. 98, 99, 102.

⁴⁵ W. Thomsen, s. 100.

⁴⁶ W. Thomsen, s. 100, 101.

^{46a} Bu görüş ilk defa W. Barthold tarafından ileri sürülmüştür.

dair Çin kaynaklarının naklettiği bir hâdise de kayde şâyandır. Filhakika
Çin'in tâbiyetine düşen ve gittikçe zayıflayan Türk hükûmdarı İşpara
han bu memlekette gelen elçiyi kabûl ederken, hastalığını ileri sürerek,
imparator için ayağa kalkmaz. Zira o «Bu güne kadar ata-
larım kimseyi selâmlamadı» yani başegmedi diyordu.
Bununla beraber yine de imparator için yere eğildi ve mektubunu hür-
metle baş üstüne koymağa mecbûr kaldı. Bunun üzerine yanındaki Türk-
lerin «Utançtan yüzleri kızardığı ve çok acı
feryâd çıkardıkları» görüldü. Böylece Han'ın milli örf ve
türelerin değiştirme teklifini reddetmesine ve ayağa kalkmamasına rağ-
men Türk halkı yine de devletin şeref ve haysiyetinin kırılmasından,
zillet sayılan bir davranıştan dolayı tahammül edemiyor ve ezâ duyuyor-
du⁴⁷. Buna mukabil Gök-türk devletini, 630 yılında, Çin hâkimiyetine dü-
şüren Kie-li Han mânen sukût etmiş ve zillete düşmüş bir şahsiyet idi.
Gerçekten O Tanrıdan korkmadığı, Atalarının tü-
resine tecavüzde bulunduğu, iyi-kötü rûhlara
(dinî inançlara) karşı istihzâ eylediği; ailesi ile de ihtilâfa düş-
tüğü; Çin'li bir mütefekkirin tavsiyelerine göre hareket ettiği ve memu-
riyetleri de yabancılara verdiği için felâketlere sebep olmuş
ve ilâhî cezaya uğramıştır⁴⁸. Bu hâzîn hâdise milli ve dinî inan-
cın kuvvetine, bu hanın nasıl lânetlendiğini göstermiştir. Türkler normal
zamanlarda, daima hilelerine maruz bulundukları Çinlilere karşı çok
hassas idiler. Nitekim, X. asırda, Türkler ile Çinliler birbirlerine karış-
madıkları, birçok hususlarda birbirine aykırı âdet ve kıyafetleri bulun-
duğu; geniş kollu palto ve sarıkları olup külah giymedikleri, fakat Uygur
ve Kıtaylar arasında karışmalar olduğu, dikkati çekmiş ve bunlar Mâve-
râ-ünnehir hükûmdarları ile de muhaberatta bulunmuşlardı⁴⁹. Bu devirde
Müslüman Karahanlılara karşı Put-perest Uygur ve Kıtayların mütte-
fik olmaları bu yakınlaşmaya sebep olsa gerektir. Zira Türklerle Moğol-
lar arasında da örf ve âdet ayrılıkları devam ediyordu.

Gök-türlere mahsus bu milli, demokratik ve dinî duyguların, VI.
asırda dikildikleri tahmin edilen, Yeni-sey mezar kitâbelerinde de be-
lirmesi çok dikkate şâyandır. Filhakika bu kitâbelerin birinde Türk hü-
kûmdarı: «Devleti (*ili*) ve türeyi (*nizâmı*) koruyu-
nuz! Ne çare ki ben Kürt ilinin hamı Alp-urungu milletime ve
size doymadan otuz dokuz yaşında (bu dünyadan) ayrıldım»

⁴⁷ St. Julien, s. 49-50.

⁴⁸ St. Julien, s. 127-128.

⁴⁹ Mervezi, s. 3.

diyor. Bir başkası da «Y u k a r ı d a T a n r ı b u y u r d u. Ü ç o ğ l u m a v e m i l l e t i m e d o y a m a d ı m» demiş ve bu ifadesiyle ulvî hislerini nesillere hâtıra olarak bırakmıştır⁵⁰. Âbidelere ve Çin kaynaklarına göre, Gök-türkler Çin idaresinde iken, hânedân mensupları ve halk kitleleri arasında yabancı hâkimiyetine ve esarete karşı millî duygu ve ızdıraplar büyük olup onlar devletin kudsiyetine ve millî an'anelere sadakatlarını muhafaza etmişlerdi. Fakat aristokrat sınıf ve ya beyler arasında kendi menfaatlerine uygun gelince önce kabileler arası ve devlete karşı Çin istilâsına ve millî an'anelerin yıkılmasına kolayca alışanlar görülüyordu, ki bu husus devrimiz için de ibrete şâyan bir hâdisedir.

Göçebe Türkmenler arasında vatan duygusu ve hasretine dair bazı ata sözleri de burada kayda şâyandır^{50a} :

«Yerinden ayrılan yedi yıl, yurdundan ayrılan ölünce (ye değin) ağılar. Devletli devlet arar; devletsiz vatan arar.»

Yalnız balam algın pendim (nasihâtım) :

Yurdun terkedici bolma (olma),

Özünden gayrı nâmerdin

Nimetin çekici bolma.

Tatın doğrusu orak (yabancı veya acemin dosdoğrusu bile orak gibi)

Tatlı vurmazsan dost bolmaz (olmaz).

⁵⁰ Yeni - sey yazıtları, nşr. Hüseyin N. Orkun, III, s. 145, 181.

^{50 a} Yusuf Azman, Türkmen halk edebiyatı hakkında (Reşid Rahmeti Arat için, Ankara 1966, s. 38 - 42).

4. Cihan Hâkimiyetinin İlâhî Menşei

«Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye beni kağanlığa oturttu»

(Bilge Kağan)

Eski Türkler kaadir-i mutlak bir Allah'a ve onun cihân hâkimiyetini kendilerine ihsân ettiğine derin bir imanla inanıyorlardı. Bilge Kağan: «T a n r ı i r â d e e t t i ğ i için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizâma soktum» derken dindarlığını ve hâkimiyetin semâvî menşeiini belirtiyordu. Nitekim «T a n r ı g ü ç v e r d i ğ i için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi» idi. Çin esâreti zamanında da «Türk Tanrısı milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatunu gökten tutup yükseltmiştir». Fakat Türk Tanrısı, sevdiği ve himaye ettiği milletin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, millî örf ve nizâm (türe) dan ayrıldığı zaman da onları cezalandırır; kendilerini Çin'in esâretine düşürür. Gerçekten, Tonyukuk'un söylediği gibi, bu sebeple «T a n r ı o n l a r ı c e z a l a n d ı r d ı v e m a h k û m e t t i »⁵¹. Bununla beraber burada da yine ceza vermek suretiyle Tanrının Türk milletini kurtuluş yoluna sevk etmek ve korumak irâdesi hakkında da bir akîde mevcut olduğu sezilmektedir. Bu inanç dolayısıyledir, ki «Türkler harbe ve hudutları geçmeğe karar verdikleri zaman bir mâbede gidip zafer için duâ ediyor; ondan sonra ordularını tophıyarak Çin'e doğru taarruza geçiyorlardı»⁵². Bu inanış bir dilek ve şükran duygusundan ibaret olmayıp hâkimiyetin kendilerine bizzat İlâhî bir ihsan olduğu imanına dayanıyordu. Hâkanların kitâbe, yarlığ (fermân) ve mektuplarının başına koydukları ibâre

⁵¹ W. Thomsen, s. 99, 116.

⁵² St. Julien, s. 180; Doğu Gök - Türkleri, s. 168.